

AKADEMİK-US
ARTVİN ÇORUH ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Yıl/Year: 2020 Sayı/Issue:1

e-ISSN: 2602-3253

YAYIN SAHİBİ / PUBLISHER

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Adına
On Behalf of Artvin Coruh University Faculty of Divinity
Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ (Dekan / Dean)

EDİTÖR

Dr. Kerime Cesur TURHAN

Yazı İşleri Müdürü

Arş. Gör. Halil ARSLAN

<p>Editörler Kurulu / Editors Board Dr. Kerime Cesur TURHAN Arş. Gör. Halil ARSLAN Arş. Gör. Sema Nur UZUN</p> <p>Çeviri / Translation Arş. Gör. Sema Nur UZUN Arş. Gör. Mehdi CENGİZ Arş. Gör. İsmail KURT</p>	<p>Editör Yardımcıları / Assts. Editor Arş. Gör. İsmail KURT Arş. Gör. Mehdi CENGİZ</p> <p>Sayfa Düzenleme & Kapak Tasarımı / Page & Cover Design Kapak tasarımında kullanılan filigran Prof. Dr. Bilal SEZER'e aittir.</p>
---	---

dergipark.gov.tr-akademik-us
Artvin Çoruh Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi, Hopa / ARTVİN
akademikus@artvin.edu.tr-0466 215 10 77

Akademik-US yılda iki kez yayımlanan hakemli bilimsel bir dergidir. Dergide yayımlanan yazıların her türlü içerik ve dil sorumluluğu yazarlarına aittir. Yayımlanan yazılara telif ücreti ödenmez. Yazılar, yazarlarının yeniden yayımlama hakkı hariç, yayıncı kuruluşun izni olmadan kısmen veya tamamen başka yerde yayımlanamaz. Hakemler her yılın ikinci sayısında, birinci ve ikinci sayının hakemleriyle birlikte yayımlanır.

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Nebi GÜMÜŞ
Recep Tayyip Erdoğan Üniv.

Prof. Dr. Casim AVCI
Marmara Üniv.

Prof. Dr. İ. Hilmi KARSLI
Yıldırım Beyazıt Üniv.

Prof. Dr. Mesut OKUMUŞ
Ankara Üniv.

Prof. Dr. Ali AYTEN
Marmara Üniv.

Prof. Dr. Mehmet ÖZŞENEL
Marmara Üniv.

Prof. Dr. Adnan KOŞUM
Süleyman Demirel Üniv.

Prof. Dr. Yavuz KÖKTAŞ
Recep Tayyip Erdoğan Üniv.

Prof. Dr. Cevdet KILIÇ
Trakya Üniv.

Prof. Dr. Mevlüt KAYA
Ondokuz Mayıs Üniv.

Prof. Dr. Hüseyin YAŞAR
Uşak Üniv.

Doç. Dr. Ali KARATAŞ
Sakarya Üniv.

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS / المحتويات

Makaleler

Batum, Rize ve Artvin Tarihi İçin Yeni Bir Kaynak: Batum Şer'iyeye Sicili

A New Source for the History of Batum, Artvin and Rize: Batum Court Records

Nebi GÜMÜŞ

1-43

Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

A Comparison of the Evaluation of Hadith by Hadith Scholars and Fakihs: Muadh's (abpwh) Ijtihad Hadith

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU

44-68

10. Sınıf Seçmeli "Peygamberimizin Hayatı" Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırması

Young People's Understanding of the Moral Qualities of Our Prophet, in the Context of the 10th Grade Elective "Life of Our Prophet" Lesson

Fatma GÖÇMEN

69 -102

***Bezlü'l-mâ'ûn fi fadli't-tâûn* Adlı Eser Çerçevesinde Veba Hastalığı**

The Plague Disease within the Framework of the Book Called *Bezlu'l-maun fi fadli't-taun*

İsmail KURT

103-114

Gürcistan Fatihî Habîb b. Mesleme'nin Hayatı

The Life of Georgia Conqueror Habib b. Maslama

İhsan ARSLAN, Hasan ARTAR

115 -137

Kitap Değerlendirmesi

Mustafa HATİPOĞLU

Vahyedilişinden Derlenişine KUR'AN TARİHİ Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma 138-143

Muhammet AYDIN

Hz. Peygamber ve Mucize

144-146

Gülsüm ESEN

Models as Make-Believe: Imagination, Fiction and Scientific Representation

147-150

AKADEMİK-US YAYIM VE YAZIM İLKELERİ

Yayım İlkeleri

1. Akademik-US (Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi), yılda iki kez (Bahar- Güz) yayımlanan hakemli bir dergidir.
2. Derginin yazı dili Türkçedir. Ayrıca dergide Arapça ve İngilizce bilimsel çalışmalar da yayımlanmaktadır. Diğer dillerdeki çalışmaların yayımlanmasına Yayın Kurulu karar vermektedir.
3. Dergide yayımlanacak makaleler, alanında katkı sağlayan özgün ve akademik çalışmalar olmalıdır. Ayrıca çeviri (yazarından ve yayıncı kuruluşundan izin alınmak koşuluyla) sadeleştirme, edisyon kritik, kitap-sempozyum değerlendirmeleri de kabul edilmektedir. Makale ve çeviri türü dışındaki yazıların yayımlanmasına dergi Yayın Kurulu karar vermektedir.
4. Yazılar, 100-150 kelime arasında Türkçe-İngilizce-Arapça özetleri, İngilizce-Arapça özetlerin üzerinde İngilizce-Arapça başlıklar, en fazla beşer kelime olmak üzere Türkçe-İngilizce-Arapça anahtar kelimeler ve makale sonuna "Kaynakça" eklenmiş şekilde gönderilmelidir.
5. Yazılar en fazla 10.000 kelime/30 sayfa olmalıdır.
6. Dergiye gönderilen yazılar başka bir yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere gönderilmemiş olmalıdır.
7. Yayım ve yazım ilkelerine uymayan yazılar değerlendirmeye alınmamaktadır.
8. Dergiye yayımlanmak üzere gönderilen yazılar editörün ön incelemesinden geçtikten sonra Yayın Kurulu tarafından belirlenen konunun uzmanı iki hakeme gönderilir.
9. Yazının gönderildiği her iki hakemden olumlu cevap gelmesi durumunda yazının yayımlanmasına karar verilir. İki hakemin olumsuz görüş bildirmesi durumunda yazı yayımlanmaz. Bir olumlu, bir olumsuz görüş bildirilmesi durumunda, Yayın Kurulu raporların içeriğini dikkate alarak ya üçüncü bir hakeme gönderme ya da reddetmeye karar verebilir.
10. Yayımlanmasına karar verilen yazıların hakem raporlarında belirtilen düzeltmelerin yapılması için makale yazarına iade edilir.
11. Düzeltmelere yapıldıktan sonra hakem uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı editör tarafından kontrol edilerek yazının yayımlanıp yayımlanmayacağına karar verilir.
12. Yayımlanan makaleler için yazara telif ücreti ödenmez.
13. Yayımlanan çalışmaların bilimsel ve hukuki her türlü sorumluluğu yazar(lar)ına aittir.
14. Yayımlanan çalışma, daha önce sunulan bir tebliğ ise ya da yazı tezden üretilmişse çalışmada bu durum mutlaka belirtilmelidir.
15. Burada belirtilmeyen hususlarda karar yetkisi Yayın Kurulu'na aittir.
16. Yayımlanan yazıların bütün yayın hakları AÇÜ İlahiyat Fakültesi'ne aittir.

Yazım İlkeleri:

1. Aşağıda yer alan yazım ilkeleri, araştırma makaleleri, çeviriler, kitap, makale ve bilimsel toplantı değerlendirmeleri ve doktora tez özetleri olmak üzere dergimize gönderilecek tüm yazılar için geçerlidir.
2. Yazılar, Ms. Word dosyası olarak yazar ismi olmaksızın gönderilmelidir.
3. Telif ve çeviri makaleler, Türkçe, İngilizce ve Arapça özetleri eklenmiş bir şekilde sisteme yüklenmelidir.
4. Telif ve çeviri makalelerde GİRİŞ bölümü, özetlerden sonra yeni bir sayfada başlamalı, her makaleye Dergi tarafından oluşturulan makale künyesi yazar tarafından eklenerek gönderilmelidir.
5. Makale değerlendirmesi, kitap değerlendirmesi, bilimsel toplantı değerlendirmeleri ve doktora tez özetlerine, sisteme yüklenmeden önce şablon künye eklenmelidir.
6. Son aşamaya gelen makalenin başlığının hemen altında makale yazarının unvanı, adı-soyadı, dipnotta ise kurumu, branşı, e-posta adresi ve ORCID numarası yer almalıdır.
7. Yazıların sonuna **KAYNAKÇA** (BAŞLIK BÜYÜK HARFLERLE) eklenmeli ve yeni sayfadan başlamalıdır.
8. **Biçim:** Metin kısmı Palatino Linotype yazı tipi, 10 punto, başlıklar Bold olarak ve Otomatik Numaralandırılmamış; metnin tamamı 1,2 satır aralıkla, önce ve sonra 6 nk ve her iki yana yaslı olmalıdır.
9. **Paragraf** girintisi soldan 0,75 cm olarak ayarlanmalıdır.
10. **Dipnotlar** ise tek satır aralıkla, 8 punto, önce ve sonra 0 nk ve her iki yana yaslı olmalıdır.
11. Gönderilen yazılar; A4 kağıdın üst ve sol 2,5; alt ve sağ 2 cm boşluklu olmalıdır. Üst bilgi ve Alt bilgi 1,1 cm ölçüsünde olmalıdır. Sayfa yapısında kâğıt özellikleri genişlik 17,6 cm; yükseklik 25 cm olacak şekilde ayarlanmalıdır.
12. Dergimiz 3. Cilt 1. sayı itibariyle İSNAD Atıf Sistemi'ne geçmiştir. Makalelerin İSNAD Atıf Sistemi'ne uygun olarak hazırlanması gerekmektedir. Makaleler için kılavuz <https://www.isnadsistemi.org/guide/> adresinden indirilebilir.
13. Makalelerdeki Türkçe kelimeler için **TDK** Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır. ([TDK Yazım Kılavuzu](#)) bakınız.

EDİTÖRDEN

Kıymetli Okuyucular

Yeni sayımızı birkaç gün gecikmeyle yayınlamış bulunuyoruz. Kaliteli, özgün ve ilme katkı sağlayan çalışmalar hazırlamak ya da bu tür çalışmalara ulaşmak zor, yayın süreçlerini tamamlamak ise zaman ve gayrete matuf bir durumdur. Bu sebepten yayınlanacak çalışmaların yayın tarihinden en az bir ay önce elimizde bulunması gerekmektedir. Önümüzdeki dönemlerde dergimiz için belirlediğimiz amaç çerçevesinde objektiflik, özgünlük, şeffaflık ve akademiye sağlayacağı katkı gibi hususlara daha fazla dikkat edilmeye çalışılacaktır. Bu amacın gerçekleşmesi derginin, belirlediği yayın ilkeleri, etiği ve yazım kurallarına bağlı kalmasından geçmektedir. Ayrıca derginin dizinlerde görünür hale gelmesi için gerekli çalışmalar yapılmaktadır.

Bu sayımızda ilim dünyasına katkı sağlayacağını düşündüğümüz İslam Tarihi, Fıkıh, Hadis ve Din Bilimleri alanlarından makalelerimiz mevcuttur. Dergimiz bölgenin dini ve ilmi hayatı ile ilgili kaynaklara ulaşmaya ve bunları ilim dünyasına kazandırmaya özel önem atfetmektedir. "Batumi tarihi için olduğu kadar Artvin ve Rize tarihi için de önemli veriler ihtiva eden Batumi Şer'iyeh Sicili hakkında ilk değerlendirmeler" in yer aldığı çalışma hem bu açıdan hem de ilk olması açısından önemlidir. Bunların yanı sıra kitap değerlendirmeleri dergimizin diğer bölümünü oluşturmaktadır.

Dijital dünyanın gelişmesiyle ulaşılması kolay veriler kısmına dahil olan dergiler, yayın açısından akademinin canlı ve dinamik tarafını temsil ederler. Bu canlılığı devam ettirmek için dergimize ve ilim dünyasına katkı saylayacak yeni yayınlar beklemekteyiz.

Dergiye emeği geçen, katkı sağlayan yazar ve hakemlere ayrıca derginin görünmeyen kısmında çalışan editörler kuruluna, danışmak için başvurduğumuz kıymetli insanlara teşekkür ediyorum.

Bir sonraki yayında buluşmak dileğiyle...

Dr. Kerime Cesur TURHAN

AKADEMİK-US

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi

e-ISSN: 2603-3253

AKADEMİK-US, Haziran 2020, 4/1, 1-43

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi: 05.06.2020 Kabul Tarihi: 30.06.2020

Batum, Rize ve Artvin Tarihi İçin Yeni Bir Kaynak: Batum Şer'iyeye Sicili

Nebi GÜMÜŞ¹

Öz: Osmanlı adliye teşkilatının yargı kayıtlarının yer aldığı Şer'iyeye Sicilleri, Osmanlı tarihi için olduğu kadar yerel tarih için de zengin kaynaklardır. Batum yaklaşık dört asır Osmanlı hâkimiyetinde kalmış, kaza, sancak ve beylerbeylik merkezi olmuştur. Bu makalede bugüne kadar bilinmeyen ve Batum tarihi için olduğu kadar Artvin ve Rize tarihi için de önemli veriler ihtiva eden Batum Şer'iyeye Sicili, hakkında ilk değerlendirmelere yer verilerek ilim dünyasının nazarı dikkatine sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Batum, Artvin, Rize, Şer'iyeye Sicili.

A New Source for the History of Batum, Rize and Artvin: Batum Court Records

Abstract: The Ottoman court records ("*Şer'iyye Sicilleri*") where the judicial records of Ottoman judiciary are kept, are rich sources for local history as well as Ottoman history. Batumi remained under the Ottoman rule for about four centuries and became a center of subprovince ("*kaza*"), of sanjak and of *beylerbeylik*. In this article, the Batumi Court Records which has not been known to date and which also contains significant data for the history of Batum, Artvin and Rize, is presented to the attention of the science world by including the first evaluations about it.

Keywords: Ottoman Empire, Batum, Artvin, Rize, Court Records

مصدر جديد لتاريخ ريزا، وأرتفين، وباطوم: السجل الشرعي لباطوم

ملخص: تعد السجلات القضائية التي تحتوي على سجلات شرعية، مصادر غنية للتاريخ العثماني وكذلك للتاريخ المحلي. ظلت باطوم تقريبا أربعة عصور تحت حكم وإدارة الدولة العثمانية، وكانت مركز المنطقة التي يدخل في تقسيمها الإداري مدن ومديريات. وفي هذه المقالة سيتم عرض ما يلفت إنتباه عالم العلوم من خلال التقييمات الأولية حول سجل باطوم الشرعي الذي لا يعرف حتى الآن. ويحتوي هذا السجل على بيانات مهمة حول تاريخ ريزا وأرتفين.

مفتاح الكلمات: باطوم، الدولة العثمانية، أرتفين، ريزا، السجل الشرعي.

¹ Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Öğretim Üyesi, nebi.gumus@erdogan.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9913-783X.

GİRİŞ

Osmanlı İdaresinde Batum'un Kısa Tarihi ve Batum Şer'iyye Sicili

1. Osmanlı İdaresinde Batum'un Kısa Tarihi

Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u 1461'de fethini izleyen günlerde Osmanlıların Çoruh nehrine kadar olan toprakları aldıkları kaydedilmektedir.² Fetih sırasında Trabzon Rum İmparatorluğunun doğu sınırının Batum'a kadar uzandığı³ düşünülürse bu mümkün gözükmemektedir. Batum ve çevresinin 1479'da Osmanlı hâkimiyetine girdiği⁴ ve idari yapıda 1486 tahrir kayıtlarında görünmeyen Gönye Nâhiyesi'nin hâric ez-defter olarak kaydedildiği⁵ yaklaşımları da bu düşünce ile paralellik arz etmektedir. Bununla birlikte kesin tarih ifade etmek mevcut verilerle zordur. Trabzon'un fethinden sonra Batum'a kadar olan bölgenin Osmanlı nüfuzuna girmeye başladığı ve 16. yüzyılın başından itibaren ise Osmanlı hâkimiyetinin yerleştiği söylenebilir. Trabzon Kazası'na bağlı Laz Nâhiyesi'nin 1486-1515 döneminde Batum'a kadar hangi yerleri kapsadığı tespit edildiğinde daha net şeyler söylemek mümkün olabilecektir.

Batum ve çevresi, 16. yüzyılda Osmanlı idaresine dâhil olan önemli yerlerdendir. Yavuz Sultan Selim'in Trabzon'da şehzâde iken 1508'de bölgeyi fethinden sonra Batum'un Trabzon Sancağı'na bağlı Arhavi Kazası'nın Gönye Nâhiyesi'ne bağlı olduğu⁶ dikkate alınırsa Osmanlı idaresinin bölgede Gönye (Gonio) merkezli oluşmaya başladığı söylenebilir. Yüzyıl içinde bölgedeki Osmanlı nüfuzunun artmasıyla birlikte Batum adı, Gönye'nin önüne geçmiş ve bugünkü modern Batum şehrinin temelleri de Osmanlı idaresinin son döneminde atılmıştır. Gönye, 1554'te Arhavi Kazası'na tâbi bir nâhiye iken 1556'da Batum Sancağı'na bağlıdır.⁷ Batum'un 1568-1574 yılları arasında Erzurum'un bir Sancağı olduğu⁸ dönemde çevresinin de buraya bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Acara vadisi ise Acara-i Ulya Sancağı olarak teşkilatlanmıştır.⁹ Bundan sonra Osmanlı idari sistemi içinde Batum'un önemi artarak devam etmiştir. Trabzon valilerinin 16. yüzyılda bir süre Gonio Kalesi'nde ikamet etmeleri¹⁰, Batum'un beylerbeylik merkezi olması ile ilgilidir. Nitekim 1581'de diğer adı Trabzon olan Batum Eyaleti kurularak Trabzon ve Batum sancakları bu eyalete dahil edilmiş, 17. yüzyılın başlarına kadar Trabzon sancak olarak Batum Beylerbeyiliğine bağlanmış, eyalet 1650'lerden sonra ise Trabzon Eyaleti olarak adlandırılmıştır.¹¹ Batum Sancağı'nın 1607-8'de Atina, Arhavi (Laz), Hemşin ve Yahaboy nâhiyelerinden oluştuğu¹², dolayısıyla Batum'dan Rize'ye kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Yüzyılın sonlarına doğru 1681

² Miheil Svanidze, *Sakartvelo-Osmaletis İstoriis Narkoveebi (XIV-XVIII ss.)*, (Tbilisi: 1990), 150; Nebi Gümüş, *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*, (Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 45.

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*. Ankara 1983, II, 52.

⁴ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*. İstanbul 1978, XIII, 349.

⁵ Kenan Aydın, *Arhavi Kazası'nda İskan ve Nüfus (1486-1583)*, (Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018), 20.

⁶ Selma Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimaris ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2016), 12.

⁷ M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, (Ankara: 2002), 39; Aydın, *Arhavi Kazası'nda İskan ve Nüfus*, 22.

⁸ İdris Bostan, "Batum", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 5: 210.

⁹ Zaza Shashikadze – Mirian Makharadze, *Acara Sancağı'nın Mufassal ve İcmal Defterleri*, (Tbilisi: 2011).

¹⁰ Mehmet İnbaşı, "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795)", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi 31, (2006): 178. Ayrıca bk. Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Gemişleme Devri (1535-1566)*. Ankara 1998.

¹¹ Bostan, *Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, 22 vd., 66.

¹² Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu*, 25.

tarikhinde Hemşin, Atina, Arhavi ve Viçe kazalarının bu kez Gönye Sancağı'na bağlı olduğu¹³ görülmektedir. Bu dönemde Batum ve Trabzon'un paşa sancağı olduğu söylenmelidir.

Trabzon Eyaletinin kuruluşunun Osmanlı idari sistemi içinde Batum'la birlikte gerçekleştiğini ve Doğu Karadeniz bölgesi için iki merkezin öne çıktığını söylemek mümkündür. Batum Trabzon ile birlikte eyalet olduktan sonra da Osmanlı hâkimiyetinin sonuna kadar Trabzon'la beraber değerlendirilmiş, zamanla Trabzon'un merkezi hususiyeti öne çıkmıştır. Nitekim 18. yüzyıl başında Gönye eyalete bağlı tek sancak iken Batum ve Trabzon'un paşa sancağı olduğu, 1722-1740 döneminde eyaletin tek paşa sancağı Trabzon olup Gönye, Batum ve Soğucak Kalesi'nin ise eyalete bağlı sancaklar olduğu kaydedilmektedir. 1740'da paşa sancağı Trabzon'a Gönye ve Batum olmak üzere iki sancak bağlıydı. Bu durum 19. yüzyılın ikinci yarısında Trabzon eyaletinin Canik, Trabzon merkez, Gümüşhane ve Lazistan olmak üzere dört sancak olarak teşkilatlandırılması dönemine kadar devam etmiştir.¹⁴

Bazı çalışmalarda her ne kadar Ahıska'nın Edirne Anlaşmasıyla (14 Eylül 1829) Ruslara bırakılmasından sonra Artvin, Ardanuç, Şavşat ve Yusufeli bölgelerinin Erzurum Eyaletinin bağlı Çıldır Sancağı'na bağlanıp Borçka, Hopa (Arhavi ve Gönye nâhiyeleri ile) Acara ve Livane kazalarının Trabzon Eyaletine bağlı Batum Sancağı içinde yer aldığı¹⁵ veya 1833'den itibaren Çıldır Eyaletinin lağvedilerek Erzurum Eyaleti'ne tâbi bir sancak haline getirildiği¹⁶ şeklinde iddialar varsa da Ahıska'nın Osmanlı hâkimiyetinden çıkmasından sonra bir süre daha Çıldır Eyaletinin devam ettiği ve eski yerlerin de bu eyalete bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1835 yılı nüfus defterlerinde bu husus bariz şekilde gözükmemektedir.¹⁷ 1170 Nolu Nüfus Defterinde Beğlevan, Gönye, Kasaba-i Batum, Erge ve Çakvi nâhiyelerinden oluşan Gönye Kazası Çıldır Sancağı'na bağlıdır.¹⁸ Değişikliğin daha sonraki bir dönemde, fakat 1846 yılından önce gerçekleştiğini düşünmek gerekir. Zira 1846'da yazılan ilk devlet salnamesine göre Çıldır Sancağı'nın Erzurum Eyaletine bağlı olduğu, 1849 salnamesine göre Şavşad, nâhiye-i Satlel, Livane-i Süfla, Mirhev Nâhiyesi, Livane-i Ulya Nâhiyesi, Pertekrek ve Ardanuç'un Çıldır Livasına bağlı olduğu belirtilmektedir.¹⁹ 16 Ocak 1848'de Gönye Sancağı'na bağlı nâhiyeler Arhavi, Atina, Batum, Çürüksu, Acaray-i Ulya, Acary-i Süfla ve Maçahel 'dir.²⁰

Lazistan Sancağı adının ortaya çıkışı, bölgenin Trabzon ile birlikte fethi dönemine kadar eskiye götürülebilir. Zira Arhavi 1486'da Laz veya Laz-ı Mağal adı ile nâhiye veya kaza olmuş, 1520 yılından itibaren ise Arhavi Kazası olarak anılmaya başlanmıştır.²¹ Bu kazanın Gönye ve Batum taraflarını da kapsadığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Trabzon Eyaletine bağlı olan Gönye Sancağı, Lazistan Sancağı adıyla da anılmaya başlanmış, Lazistan Sancağı kurulduktan sonra buraya bağlı bir kaza durumuna getirilmiştir.²² İncelediğimiz Batum Şer'iyeye Sicili kayıtları döneminde ise nâhiye konumundadır.

¹³ Hüseyin Saraç, *Osmanlı İdaresinde Atina (Pazar) Kazası (1875-1920)*, (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2014), 38.

¹⁴ Saraç, *Osmanlı İdaresinde Atina*, 38.

¹⁵ Sibel Orhankazi, *XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı*, (Doktora tezi, Kafkas Üniversitesi, 2019), 54

¹⁶ Ömer Kucak, *Çıldır Sancağı (1830-1877)*, (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014), 26.

¹⁷ Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Nüfus Defteri (NFS.d)*, 2758, 2759, 2761, 2763, 1170, 2771, 2767, 2768, 2769, 2775.

¹⁸ Murat Kaya, *1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2013.), 8, 14.

¹⁹ Kucak, *Çıldır Sancağı*, 26.

²⁰ Ömer Toraman, "Trabzon Eyaletinde Yufurtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8/55,56 (Trabzon 2010), 63.

²¹ Bostan, *Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*, 37.

²² Saraç, *Osmanlı İdaresinde Atina*, 40, 51.

Lazistan Sancağı kurulup Batum bu sancağın merkezi yapılmadan önce Osmanlı Devleti'nin Batum'un yeniden inşası ile ilgili bir planlamasının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1848 yılından itibaren Batum'a bazı mühendis ve memurlar gönderilip iskân ve Batum-Erzurum yolunun onarımı ile ilgili çalışmalar yapılmıştır.²³ 23 Ocak 1849'da kaza statüsü verilen Batum, 25 Mayıs 1852'den Rus işgaline kadar Lazistan Sancağı'nın yönetim merkezi olmayı sürdürmüştür.²⁴ Bilindiği gibi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Batum ve çevresi Osmanlı hâkimiyetinden çıkıp Rus idaresine geçmiştir.

Osmanlı idaresinin sonlarında Batum'un öneminin artmasında son dönemlerdeki gelişmelerin rolü olmuştur. Nitekim 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Edirne Antlaşması ile Anapa'dan Batum'a kadar Gürcistan'ın Batı Karadeniz kıyıları Rusya'ya bırakılmıştır.²⁵ Anapa ve Poti'nin elden çıkması buralara en yakın bölge olan Batum ve çevresinin güçlendirilmesini gerekli kılmıştır. Ayrıca bölgeye artan Rus ilgisi ve ticari gelişmeler, Batum Limanını geliştirmeyi ve burada bir kasaba inşası fikrini güçlendirmiştir. Batum kasabasının gelişmesinin önündeki en büyük sorunun batı yakasındaki geniş bataklıkların bulaşıcı hastalıklara yol açması ve kötü havası olduğu, bununla birlikte bölgeye uğrayan ticari gemi sayılarındaki artışın ve diğer bazı gelişmelerin limana yakın ikinci bir yerleşimi ortaya çıkardığı, Trabzon Valisi Emin Muhlis Paşanın 1862'de başlattığı Çoruh nehri boyunca uzanan bataklıkları kurutma çalışmaları sonrasında şehrin yeni baştan inşası fikrinin gündeme geldiği, incelemeler sonunda şehrin iklim açısından en uygun yeri olan liman çevresinde kurulmasına karar verildiği, ardından bölgenin haritasının çıkarılıp hükümet konağı, cami ve hapisane gibi kamu binalarının yerleri belirlendikten sonra halka arsalar dağıtılarak yeni şehrin inşasına başlandığı belirtilmektedir. Ayrıca postahane, gümrük binası, fener, telgrafhane, karakolhane ve hükümet konağı, rüşdiye ve hastanenin yanı sıra park ve bahçeler yapıldığı kaydedilmektedir.²⁶ Yeni şehrin kurulması planlanırken Batum'un yeni bir ticaret noktası olacağını düşünülmesi belirtilmektedir.²⁷ Şehrin güneye doğru Batum Türk Pazarı'ndaki Ahmet Paşa Camii çevresinde kurulduğu, 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Ahıska Paşası Sefer Paşa tarafından yerleşim yerinin daha güneye taşındığı, yeni yerinde vali yardımcısı mütesellim Acaralı Ahmed Paşa adına Ahmed Paşa Camii'nin inşa edildiği, yüzyıl ortalarından itibaren cami etrafındaki nüfusun arttığı belirtilmektedir.²⁸

2. Batum Şer'iyye Sicili

Batum Şer'iyye Sicillerinin akıbetinin meçhul olduğu²⁹ bölge tarihi çalışan araştırmacılar tarafından tekrarlanan bir husustur. Şer'iyye Sicilleri üzerinde yaptığımız çalışmaların bir semeresi olarak bir Batum Şer'iyye Sicili tarafımızdan tespit edilmiştir.³⁰ Tespit ettiğimiz Batum Şer'iyye Sicili, Rize Şer'iyye Sicilleri arasında 1494 numara ile kayıtlıdır. Sicil, 94 sayfa ve 97 pozdan ibarettir. Sicilde 291 adet kayıt

²³ Saraç, *Osmanlı İdaresinde Atina*, 52.

²⁴ Süleyman Demirci – Hüseyin Saraç, "XIX. Yüzyılda Trabzon Eyaleti'nin İdari Birimi Olarak Atina/Pazar Kazası", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 27 (Aralık 2012): 9.

²⁵ Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu*, 13.

²⁶ Abdullah Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)" *Türkiyat Mecmuası*, 26/1 (2016): 62-66.

²⁷ Resul Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019), 141.

²⁸ Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti*, 267.

²⁹ Salih Değirmenci, *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaletinin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahıska Şer'iyye Siciline Göre: 1233-112241)*, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2010), 7; Nebi Gümüş, "Osmanlıların Son Döneminde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (Rize 2012), 71.

³⁰ Çalışmalarımız sırasında verimli istişareleri ile Batum Şer'iyye Sicili'nin tespitinde katkısı bulunduğunu düşündüğüm Doç. Dr. Abdullah BAY'a teşekkür etmek isterim.

bulunmaktadır. Defterde 38, 39 ve 57. sayfalar yoktur, 24. ve 41. sayfalar ise boştur. Sicildeki kayıtlar ilk sayfadan başlamak üzere sırasıyla tarafımızdan numaralandırılmıştır. Şer'îye Sicili, Batum'un Osmanlı idaresindeki son dönemini ihtiva etmektedir. Kayıtlar hicri 1284-1292 yılları arasını kapsamaktadır. İlk kayıt 15 Muharrem 1284 (19 Mayıs 1867) tarihlidir. Son kayıt ise 5 Rebiyülevvel 1292 (11 Nisan 1875) tarihini taşımaktadır.

Bugüne kadar bilinmeyen Batum Şer'îye Sicili neden Rize Şer'îye Sicili olarak kaydedilmiş olabilir? Akla gelen ilk sebep, Rus işgalinden hemen önce Batum'daki resmi evrakın Rize'ye getirilmesi olabilir. Zira bilindiği üzere Batum'un Rus işgaline uğramasından sonra Lazistan Sancağı'nın merkezi Rize olmuştur. Mesela 1499 Nolu Rize Şer'îye Sicilinde 20 Receb 1299 (7 Haziran 1882) tarihli kayıta Lazistan Sancağı'nın merkezinin Rize olduğu ifade edilmektedir.

Bilindiği üzere kadı sicilleri esas olarak idari birim olan kazada bulunan kadılar tarafından hükme bağlanmış davaları ihtiva ederler. Bu yönüyle yerel tarih için çok önemlidirler. Ayrıca devlet ve hükümet makamlarından gönderilen idari konularla ilgili emir ve talimatları da içerirler. Bu açıdan da devletin işleyişi ve siyaseti konusunda fikir verirler. Sicillerde hüccet, maruz ve ilam denilen kayıtlar yer alır. İlamda hükmün sonunda kadının imzası ve mührü olur. Defterlerde ayrıca hüccet adı verilen ve taraflardan birinin ikrarı diğerinin kabulü ile oluşan ve kadı tarafından bir nevi noterlik hizmeti şeklinde kaydedilen belgeler de bulunur. Taraflara verilen bu belgenin örneği sicile kaydedilir fakat kadının imza ve mührü sicilde yer almaz. Maruz denilen kayıtlarda ise çeşitli konularda vatandaşın yaptığı şikâyetler, yapılan keşif ve tahkikatlar neticesinde kadının onayladığı hükümler üst makamlara arz edilir ve sicile kaydedilir.

Batum Şer'îye Sicilinde bir adet belgenin³¹ üzeri çizilerek mülga yazılmıştır. Belgede bir kişiyi öldürmekten yargılanan Hopalı Mehmed Reis b. Mustafa için kisasına hükmolunduğu kaydedilmektedir. Sayfa 88'de 268. kayıt sonuca bağlanmadan yarım kalmıştır. Yine 85. sayfada 254 ile 255. kayıtlar arasında henüz başlanmış ve üzeri çizilmiş fakat çok az bir şey yazılmış olduğundan mahiyeti anlaşılamamış bir yazı da vardır. Bu yazı herhangi bir mana ve bilgi ifade etmediğinden sıralamaya dâhil edilmemiştir. Ayrıca 89. sayfada yarım kalmış bir yazı daha vardır fakat üzeri çizilmemiş olduğundan numaralandırılmıştır.

Davalarda sonucun ortaya çıkmasında şahitlerin çok önemli rollerinin olduğu bilinen bir husustur. Sicilde birçok davada şahitlerin bilgi ve kanaatlerine müracaat edildiği görülmektedir. Bunlardan bir davada Helvaçavur'da bir arazi meselesinde taraflardan birinin iddiasını ispat için 67 şahit kullanması³² zikredilmeyi hak etmektedir.

Kadı Sicillerinde merkezden gelen yazılar da kaydedilmektedir. Bunlar daha çok uygulamaya yönelik yeni talimatları ihtiva etmektedir ve merkezi hükümetin politikalarındaki yenilikleri takip etmek bakımından önemlidir. Batum Şer'îye Sicilinde de merkezi hükümet veya Lazistan Sancağı'nın bağlı bulunduğu Trabzon Vilayetinden gelen bu tür yazılar bulunmaktadır. Sicilde yer alan bu yazılar merkezi

---

³¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 70. Kaynak olarak kullandığımız Şer'îye Sicili, Milli Kütüphane ŞSD 1494 numarada *Rize Şer'îye Sicili* olarak kayıtlıdır. Fakat bundan sonra *Batum Şer'îye Sicili* olarak gösterilecektir. Kaynağın *Rize Şer'îyye Sicili* olarak kaydı ile ilk ve son sayfa örnekleri için Ekler bölümüne bakınız.

³² *Batum Şer'îye Sicili*, 155.

yönetimin belli konulardaki siyasetini anlamak bakımından önemlidir. Bir emirname suretinden³³ nâib ve müftülerin görev ve sorumlulukları ile ilgili şikayetlerden söz edilmesi örnek olarak zikredilebilir.

Merkezden gelen yazılar arasında yabancı ülke vatandaşlarının emlak satın almaları ile ilgili Hatt-ı Hümayun suretinin yanı sıra Rusya vatandaşlarının mülk edinmesi, İran vatandaşlarıyla ticaret ve davaların tercüman huzurunda yapılması, cami ve medreselerin hademeleri uhdesinde olup vefatlarında ehil büyük çocukları olmadığı halde küçük çocuklara verilmesi, Tevcihat Nizamnamesi, Tasarruf-i Emlak Nizamnamesi, İran ve Osmanlı vatandaşlarının evliliği ile ilgili memnuiyetin devam ettirilmesine dair nizamname ve "emval-i eytam nizamnamesinin 6. Maddesine zeyl olmak üzere tanzim olunan fıkra-i nizamiye"³⁴ gibi dönemin güncel konuları ile ilgili yazılar da bu çerçevede kaydedilebilir. Defterde merkezi hükümetten veya Trabzon Vilayetinden gelen pek çok başka yazı da bulunmaktadır.³⁵

A. Lazistan Sancağı'nın İdari Yapısı ve Bazı Görevliler

Batum Şer'iyeye Sicilinde yer alan kayıtlarda davaların Batum'da görüldüğü anlaşılmaktadır. "Batum'da Meclis-i Deaviye mahsus odada akd olunan meclis-i şer'i münirde"³⁶, "Batum'da Meclis-i Deaviye mahsus odada bilcümle azay-ı meclis hazır oldukları halde akd olunan meclis-i şer'i münirde",³⁷ "Kasaba-i mezkürde vaki hükümet konağında meclis-i temyize mahsus odada bilcümle mümeyyizler hazır oldukları halde akd olunan meclis...",³⁸ "Liva-i mezkürde hükümet konağında vaki meclis-i idareye mahsus odada bilcümle deaviy-i meclis mümeyyizleri dahi hazır oldukları halde akd olunan meclis-i şerî âlide",³⁹ "... mahsus odada akd olunan meclis",⁴⁰ "... Hükümet Konağında..."⁴¹ ve "kürsiy-i livada bulunan mahsus odada"⁴² gibi ifadeler davaların Batum'da görüldüğünü, bunun için mahkeme olarak Hükümet Konağında bir mekânın tahsis edilmiş olduğunu göstermektedir. Kayıtların tutulduğu dönemde şehirde bir hükümet konağının bulunduğu bilinmektedir. Batum'da Makropoli adlı bir tüccarın mülkiyetiyle muhtemelen 1850-51'de yaptırılan bir hükümet konağı bulunduğu belirtilmektedir.⁴³ Batum'da "vaki hükümet konağında meclis-i idareye mahsus odada halen liva-i mezbur mutasarrıfı izzetli Hacı Mehmed Vasfi Efendi huzurunda bilcümle deavi... dahi hazır oldukları halde akd olunan meclis-i şer'..."⁴⁴ kaydından Lazistan Mutasarrıfının bu davayı takip etmiş olduğu düşünülebilir.

Batum Şer'iyeye Sicilinde Lazistan Sancağı'nda mahkemelerin ve hukukun işlerlik kazanmasına hizmet eden bazı görevlilerin isimlerine de rastlanmaktadır. Batum Meclis-i Deavi azası olarak Ahmed (?) b. Süleyman ve Ermeni milletinden Ohaşçan ve Mustafa Efendi; Meclis-i Deavi başkâtibi olarak Edhem

³³ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 88.

³⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 205, 229, 230, 240, 241, 232, 233, 234, 237, 238, 284, 178.

³⁵ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 61, 66, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 129, 135, 137, 142, 146, 147, 148, 149, 156, 158, 170, 171, 172, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 189, 194, 195, 196, 198, 199, 202, 203, 204, 206, 210, 211, 242, 243, 248, 249, 276, 277, 278, 279, 280, 282, 283, 285.

³⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 37, 76.

³⁷ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 50.

³⁸ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 130, 133.

³⁹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 70.

⁴⁰ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 131, 169.

⁴¹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 224, 268.

⁴² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 260.

⁴³ Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu*, 28.

⁴⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 115.

Efendi, Meclis-i deavi (Lasiztan Sancağı) ikinci kâtibi olarak Tahir Efendi b. Ali Ağa; mahkeme kâtibi olarak ise Ahmed Hamdi Efendi ve Ahmed (?) Efendi isimlerine tesadüf olunmaktadır.⁴⁵

Batum Mahkeme Kâtibi Ahmed Hamdi Efendinin adı defterde farklı bir konu sebebiyle de geçmektedir. Bir kayıtta kendisine ait mührün 1 Temmuz 1284 (13 Temmuz 1868) tarihinde kaybolup aynı yıl 10 Teşrinisani (22 Kasım) günü bulunduğu ve bu dönemde kendi yazısı ile olmayan fakat mührünü taşıyan bir sened zuhur ederse onunla amel olunmaması istenmektedir.⁴⁶ Sicilde mühür kaybolması ile ilgili başka kayıtlara da rastlanmaktadır. Bir kayıtta Mehmed Hilmi Efendinin tatbiki mührünü 5 Rebiyülahir 1288 (24 Haziran 1871) günü kaybettiği⁴⁷ kaydedilmektedir. 15 Haziran 1289 (27 Haziran 1873) tarihinde de bir mühür kaybolduğu kaydı⁴⁸ sicilde yer almaktadır.

Batum Şer'îye Sicilinde Meclis-i temyizi liva azası Cafer Efendi b. Mehmed Efendi b. Ahmed Efendi, Meclis-i Temyiz azası Hacı Hüseyin Ağa b. Hacı Receb Ağa b. Hüseyin, Lazistan Sancağı Meclis-i Temyiz Mukayyid-i Sanisi Şerif Efendi b. Mustafa ve Meclis-i İdare-i Liva azası olarak el-Hac Mahmud Efendi b. Hacı Ali Efendi'nin isimleri dikkat çekmektedir.⁴⁹

Batum Şer'îye Sicilinde geçen isimler arasında Mukayyid Osman Efendi ve Müstantık-ı evvel Osman Efendi isimleri de zikredilmelidir.⁵⁰

Kayıtlarda mübaşir olarak adı geçen bazı kimseler de zikredilebilir. Zaptiye neferlerinden Acaralı Ali, Acaralı Hüseyin, Arif Onbaşı, zaptiye neferi Çvanalı Kadri, Hüseyin Çavuş, Çakvistavli Hüseyin Onbaşı, nefer Çürüksulu İsmail, zaptiye neferi Çürüksulu Süleyman, İbrahim, Maçahelli Hüseyin Onbaşı, Maçahelli nefer Hasan ve zaptiye neferlerinden Maçahelli Ali bunlardan bazılarıdır.⁵¹

Mahkemelerde görev yapanlar arasında tercümanların ayrı bir yeri vardır. Kayıtlarda bazı isimlere rastlanmaktadır. Bazı kayıtlarda ise tercümanın mahkemede hazır bulunduğu özellikle zikredilmektedir. Mesela Tercüman İbrahim'in hazır olduğu halde muhakemenin yapıldığı kaydı⁵² taraflardan birinin Türkçe bilmediğini göstermektedir. Bazı kayıtlarda ise tercümanın hazır bulunduğu zikredilmese de kaydın sonunda isimleri zikredilenler arasında tercüman bulunması tercümanın görev yaptığını göstermektedir. Kadı sicilinde tercüman olarak isimleri geçenlerden Ömer Bey, Selim b. Yusuf, Selim, İbrahim b. Abdullah, İbrahim, İbrahim Ağa, Muhacirlerden Kibar, Osman Efendi b. Hacı Ali Ağa ve Osman Efendi⁵³ isimleri örnek olarak zikredilebilir:

Batum Şer'îye Sicilindeki kayıtlarda Lazistan Sancağı'nın merkezinin Batum kasabası olduğu ifade edilmektedir. Bu husus defterdeki hemen her belgede kaydedilmektedir.⁵⁴ Yine Lazistan Sancağı'nın idari yapısı ile ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Acara-i Süfla, Lazistan Sancağı kazalarından olarak görünmektedir. Acara-i Ulya'nın Acara-i Süfla Kazası'nın nâhiyesi olduğu, Acareteyn Kazası'na bağlı

⁴⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 30, 31, 98, 83, 107, 29, 6, 90, 94, 62, 107, 155.

⁴⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 94.

⁴⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 152.

⁴⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 209.

⁴⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 207, 197, 142, 273.

⁵⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 83, 272.

⁵¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 58, 59, 17, 96, 67, 54, 81, 84, 29, 55, 71, 74, 56, 42, 53, 44, 50.

⁵² *Batum Şer'îye Sicili*, 46, 49.

⁵³ *Batum Şer'îye Sicili*, 5, 20, 25, 34, 46, 62, 105, 153, 272.

⁵⁴ Örnek için bk. *Batum Şer'îye Sicili*, 3, 8, 37, 53, 127, 128, 132, 164, 231, 244, 253, 256, 262, 272, 274.

nâhiye olduğu veya nâhiye olduğu şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.⁵⁵ Maçahel ile ilgili olarak Acara-i Süfla Kazası'na bağlı bir nâhiye, Acareteyn Kazası'na bağlı bir nâhiye, Acara Kazası'na bağlı nâhiye veya nâhiye olduğu ile ilgili kayıtlar vardır.⁵⁶ Acara-Macehel Kazası şeklindeki bir kayıt⁵⁷ da Acara ile Maçahel'in idari anlamda birlikte düşünüldüğünü göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Hem Acara-Ulya hem de Maçahel nâhiyelerinin bağlı bulunduğu kazanın adının Acareteyn olarak geçmesi bir dönem Acara-i Süfla Kazası'nın bu isimle anıldığını göstermektedir. Ayrıca bu kayıtlar, Acara bölgesinde kısa dönemde idari anlamda değişiklikler yapıldığını da ortaya koymaktadır.

Atina'nın Lazistan Sancağı'na bağlı bir kaza olduğu kayıtlarda geçmektedir.⁵⁸ Yine kayıtlarda Hemşin'in Atina Kazası'na bağlı bir nâhiye olduğu ifade edilmektedir.⁵⁹ Bazı kayıtlarda ise Atina Arhavi Kazası'na bağlı nâhiye olarak gösterilmiştir.⁶⁰

Kayıtlarda Arhavi Kazası ismi geçmekte ve Gönnye ile Hopa, Arhavi Kazası'nın nâhiyesi olarak görünmektedir.⁶¹ Bazı kayıtlarda ise Hopa, Arhavi Kazası'nın nâhiyesi olarak gözükmektedir.⁶² Bazı kayıtlarda ise Hopa'nın kaza olduğu,⁶³ Arhavi'nin Hopa Kazası'na bağlı bir nâhiye olduğu⁶⁴ görülmektedir. Kazası zikredilmeden Arhavi'nin nâhiye olduğuyla ilgili kayıt da aynı şeyi ifade ediyor olmalıdır. Aynı şekilde Gönnye'nin Hopa Kazası'na bağlı bir nâhiye olduğu ile ilgili kayıtlar vardır.⁶⁵ Sicilin baş tarafındaki kayıtlarda Arhavi kaza, Hopa onun bir nâhiyesi, son taraflardaki kayıtlarda ise Hopa kaza, Arhavi ise Hopa'ya bağlı bir nâhiyedir. Bu durum ilk dönemlerde Arhavi'nin, son dönemlerde ise Hopa'nın kaza olduğunu ve diğerinin nâhiye konumunda bulunduğunu göstermektedir.

Çürüksu Kazası da Lazistan Sancağı kazalarından biri olarak kayıtlarda geçmektedir.⁶⁶

Batum Şer'îyye Sicilinde Livane'nin kaza olduğunu gösteren kayıtlar da yer almaktadır.⁶⁷ Kayıtlarda ayrıca Livane Kazası'na bağlı nâhiye olarak Heba ve Heba Klaskor isimleri geçmektedir.⁶⁸

Kayıtlarda başka yakın bölgelerle ilgili de bazı bilgilere rastlanmaktadır. Örnek olarak Ardanuç'un Erzurum Vilayeti Çıldır Sancağı'na bağlı bir kaza olduğu ve Kiskim'in Erzurum vilayeti İspir Kazası'na bağlı bir nâhiye olduğu kayıtları zikredilebilir.⁶⁹

Batum Şer'îyye Sicilinde değişik vesilelerle birçok idarecinin de ismi geçmektedir. Şüphesiz bunların en önemlileri Lazistan Sancağı mutasarrıflarıdır. Bu şekilde isimlerine tesadüf edilen bazı mutasarrıflar şunlardır: Lazistan Sancağı mutasarrıfı olarak Muhyiddin Paşa ve Mehmed Vasfi Efendi isimleri

⁵⁵ *Batum Şer'îyye Sicili*, 226, 227, 67. Ayrıca bk. *Batum Şer'îyye Sicili*, 127, 268.

⁵⁶ *Batum Şer'îyye Sicili*, 220, 247, 263, 22.

⁵⁷ *Batum Şer'îyye Sicili*, 208.

⁵⁸ *Batum Şer'îyye Sicili*, 13, 15, 56, 166, 236, 255, 281.

⁵⁹ *Batum Şer'îyye Sicili*, 236, 255.

⁶⁰ *Batum Şer'îyye Sicili*, 99, 107.

⁶¹ *Batum Şer'îyye Sicili*, 11, 13, 23, 24, 31, 65.

⁶² *Batum Şer'îyye Sicili*, 13, 15, 56.

⁶³ *Batum Şer'îyye Sicili*, 131, 141, 169, 174, 216, 221, 224, 235, 251, 252, 267, 275, 288.

⁶⁴ *Batum Şer'îyye Sicili*, 131, 141, 221, 288, 273.

⁶⁵ *Batum Şer'îyye Sicili*, 169, 174, 224, 235, 251, 275.

⁶⁶ *Batum Şer'îyye Sicili*, 266, 274.

⁶⁷ *Batum Şer'îyye Sicili*, 76, 145, 207, 235, 269.

⁶⁸ *Batum Şer'îyye Sicili*, 235, 207.

⁶⁹ *Batum Şer'îyye Sicili*, 164, 235, 236.

geçmekte, Mehmed Zeki Paşa, adı Lazistan Sancağı sâbık mutasarrıfı olarak kaydedilmekte, yine Abdülhamid Paşanın ayrılmış olduğu ve yerine Yusuf Ziya Paşa Lazistan mutasarrıfı olduğu⁷⁰ şeklinde kayıtlara rastlanmaktadır. Bilindiği üzere Batum Şer'îye Sicili kayıtlarının tarih aralığında Mehmed Vasfi Paşa (1286-1288), Şükrü Bey (1289), Hasan Hamid Paşa (1290), Yusuf Ziya Paşa (1291) ve Fikri Efendi (1292) Lazistan mutasarrıfı olarak görev yapmışlardır.⁷¹

Şer'îye Sicilinde kadı veya nâiblerinin kimler olduğu ve kayıtların kimler döneminde tutulduğu da yer almaktadır. Kadı veya kadı nâibi olarak görev yapanlar şu kimseler olarak gözükmektedir. İlk kadı Mevlana Feyzullah Efendidir. Kayıtta Mevlana Feyzullah Efendinin 15 Muharrem 1284 (19 Mayıs 1867) tarihinden itibaren kadı nâibi olarak atandığı ifade edilmekte ve kadı olarak yapacağı hususlar zikredilmektedir. 27 Safer 1284 (30 Haziran 1867) tarihinde Mehmed Feyzullah Efendinin Batum nâibi olduğu kaydedilmektedir. Bu tarihten itibaren tutulan kayıtlar onun dönemini göstermektedir. Daha sonraki bir kayıtta da adı başka bir vesile ile tekrar geçmektedir. Daha sonra bu görevi şu kimseler yürütmüştür. İkinci kadı Ahmed Rakım Efendi 1 Şevval 1284 (26 Ocak 1868) tarihinden itibaren göreve başlamış görünmektedir. Mevlana Seyyid Muhammed Kerameddin Efendi 15 Ramazan 1285 (30 Aralık 1868) tarihinden itibaren görev yapmıştır. Sayfa 42'de adı ve unvanının işlendiği mühür bulunmaktadır. Mevlana Mir Şerif Mahmud Efendi, 18 Receb 1287 (14 Ekim 1870) tarihinden itibaren bu görevi yürütmüştür. Sonraki kayıtlardan 13 Rebiyülahir 1288 (2 Temmuz 1871)'de Mir Mahmud Efendinin nâib olarak görev yapmakta olduğu anlaşılmaktadır. Mevlana Muhammed Ataullah Efendi, 1 Muharrem 1289 (11 Mart 1872) tarihinden itibaren görev yapmıştır. Anadolu Kazaskerinin yazısı ile Mevlana el-Hac Mehmed Emin Efendi, 2 Receb 1290 (26 Ağustos 1873) tarihinde göreve gelmiştir.⁷² Yine Batum Niyabet-i Şer'îyesine⁷³ başlıklı yazıdan o dönemde Batum'da nâib bulunduğu anlaşılmaktadır. Önceki dönemlerde bölgede benzer görevler ifa edenler 17. yüzyılda Gönnye kadıları Mevlana Mehmed ve Mevlana Mustafa⁷⁴ ve Mevlana İshak⁷⁵ ile 18. yüzyılda görev yapan Gönnye me Batum Kadısı Mevlana Ali⁷⁶ gibi bölgede görev yapmış birçok kadı olmuştur. O dönemlere ait sicillerin tespiti ile bölge tarihi hakkında pek çok soru işaretinin de cevap bulacağı aşikardır.

Sicilde başka bazı kazaların kadı veya nâiblerinin isimlerine de tesadüf olunmaktadır. Bu meyanda Livane nâibi Ali Rıza Efendi, Arhavi nâibi el-Hac Mehmed Raşid Efendi, Arhavi Nâhiyesi nâib-i sâbıkı Mehmed Tefvik Efendi ve Livane nâib-i esbakı Veysel Efendi isimleri zikredilebilir.⁷⁷

Defterde başka görevlilerin isimlerine de rastlanmaktadır. Lazistan Sancağı sâbık mutasarrıfı Zeki Paşanın kuvvacıbaşısı Mehmed Ağa b. Ali Ağa ve Muhyiddin Paşanın zabtiye çavuşlarından Ahmed

⁷⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 60, 87, 122, 117, 239.

⁷¹ Cevat Çakır, *Trabzon Vilayeti Salnamelerine Göre Lazistan Sancağı: Eğitim-Kültür ve İdari Yapı (1869-1904)*, (Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2017), s. 34.

⁷² *Batum Şer'îye Sicili*, 7, 106, 138, 269, 167, 225.

⁷³ *Batum Şer'îye Sicili*, 287.

⁷⁴ Uğur Özçelik, *Kazasker Atama Ruznamçelerinden Anadolu Kazaskerliği 7 Numaralı Defteri*, (Bursa: 2018), 96, 140, 170, 265, 266; Berin Ük, *Anadolu Kazaskerliği 6/1 Nolu Ruznamçe*, (İstanbul 2016), 98.

⁷⁵ Cihan Kılıç, *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlimiye Teşkilatında İstihdam*, (Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017), 58.

⁷⁶ Vildan Çalışkan, *1123-1124 (m. 1711-1712) Tarihli 5193/R4 Numaralı Anadolu Kadıaskerliği*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 58.

⁷⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 192, 193, 79, 131.

Ağa b. Mahir gibi isimlere de rastlanmaktadır. Bunlara Atina Kaymakamı Hayri Efendi ve Batum Kalesi Beyi Hacı Bekir Efendi b. Hüseyin b. Abdullah isimleri de ilave edilebilir.⁷⁸

Arazi ser kâtibi olarak Hurşid Efendi ve Mustafa Efendi isimleri ile Batum tahrirat kalemi mukayyidi Mehmed Ali Efendi b. Hasan Ağa(?) ismi defterde yer almaktadır.⁷⁹

Batum Telgrafhane Müdürü Hayri Bey b. İlyas Bey ve telgraf çavuşu Hüseyin Ağa isimlerine rastlanmaktadır.⁸⁰

Batum kasabası karantina müdürünün aslen Trabzon'lu Hacı Ömer Efendi b. Hacı Salih Efendi b. Hacı Ömer olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu dönemde Rize karantina memurunun Mustafa Efendi b. Hasan ve Atina karantina memurunun Mahmud Efendi b. Abdullah olduğu görülmektedir.⁸¹ Batum'da karantina teşkilatının 1849'da kurulduğu belirtilmektedir.⁸²

Lazistan Sancağı tapu kâtibi nâibi Mustafa Efendi b. Ali Ağa, Batum Kazası tapu kâtibi Hasan Efendi b. Murad b. Abdullah ve Tapu memuru Hurşid Efendi isimleri söylenebilir.⁸³ Belediye kâtibi Hafız Efendi ve Maçahel kâtibi Süleyman Efendi isimleri birlikte zikredilmektedir.⁸⁴

Batum Liman Reisi Osman Ağa b. Abdullah ve Batum İskele Kethüdası Mehmed Efendi b. Ali Ağa, Bezzaz esnafı kethüdası Mustafa Efendi b. İbrahim, yiğitbaşısı Mustafa Lütfi Efendi b. Abdullah ve Kahveciler kethüdası İzzet Baba b. Süleyman isimleri önemli görünmektedir.⁸⁵

Emval-i Eytam Müdürü Ahmed Efendi, sâbık Sandık Emni Ali Zihni Efendi, Sandık Emni Hüseyin Efendi ve Şahin Efendi, Sandık Kâtibi Hurşid Efendi, Liva muhasebecisi Fevzi Bey, Beytülmal Emni Muhasebecisi Sabri Efendi, Evkaf muhasebecisi vekili el-Hac Mustafa Efendi, Evkaf muhasebecisi vekili el-Hac Ka[?] Efendi, Rusumat memuru Mehmed İzzet Efendi b. Salih ve Lazistan kol filika memuru Mercan Çavuş b. Mahir adları geçen diğer görevlilerdir.⁸⁶

Batum Şer'îyye Sicilinde Batum'da asker olarak görev yapan bazı isimlere de rastlanmaktadır. 1286 (1869) Yılı Trabzon Salnamesi'nde Osmanlı asakir-i zaptiye neferatının 175 piyade ve 80 süvari olduğu kaydedilmektedir. Yine İkinci Tabur Ağasının Batum merkezde, taburun üçüncü ve beşinci bölük ağalarının ise Çürüksu'da buldukları bilgisi yer almaktadır.⁸⁷ Sicilde askerlerin isimleri çoğunlukla vefatları sonrası miras davası veya tereke taksimleri vesilesiyle geçmektedir. Bazı isimleri burada kaydetmekte fayda vardır. Mesela Acara-i Ulya'nın Şuahiv Karyesinden Arif b. Mehmed, Batum kasabası mevkiinde bulunan Asakir-i Nizamiye 4. Ordusunun 3. Taburunun 5. Bölüğünde onbaşı olduğu⁸⁸ görülmektedir. Acara-i Süfla'nın Mahunset Karyesinden İsmail b. Hacı Şirin Ali b. Hacı Mustafa'nın

⁷⁸ *Batum Şer'îyye Sicili*, 20, 60, 200, 250.

⁷⁹ *Batum Şer'îyye Sicili*, 130, 155.

⁸⁰ *Batum Şer'îyye Sicili*, 41, 142.

⁸¹ *Batum Şer'îyye Sicili*, 140.

⁸² İsmail Yaşayanlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye İle Mücadele: Batum ve Hopa Karantinahaneleri", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 28 (2020), 404.

⁸³ *Batum Şer'îyye Sicili*, 131, 220, 65.

⁸⁴ *Batum Şer'îyye Sicili*, 200.

⁸⁵ *Batum Şer'îyye Sicili*, 69, 72, 217.

⁸⁶ *Batum Şer'îyye Sicili*, 164, 179, 197, 90, 142, 200, 164, 274, 227, 262, 70.

⁸⁷ 1286 Yılı Trabzon Salnamesi, Trabzon 1286, 86.

⁸⁸ *Batum Şer'îyye Sicili*, 19.

Asakir-i Nizamiye'nin 4. Ordusunun 4. Piyade Redif Alayında görev yaptığı⁸⁹ anlaşılmaktadır. Askerler arasında 4. ordunun 4. Redif alayı 4. Taburu binbaşısı Ahmed Ağa b. Hızır Ağa, 3. Tabur zabitlerinden Mülazım Hurşid Ağa b. Abdullah, 1. Tabur zabitlerinden Mülazım Hasan Efendi b. Mustafa Ağa, Zaptiye yüzbaşısı Süleyman Ağa b. Abdülkerim ve Redif yüzbaşısı Livaneli Osman Ağa b. Hasan b. Abdullah isimleri de örnek olarak zikredilebilir. Bunlara Binbaşısı Mustafa Efendi, Redif Binbaşısı Mustafa Ağa, Redif mülazımı Akif Efendi ve sâbık zabıta kâtibi Mehmed Efendi ismi de eklenebilir.⁹⁰

Bu dönemde Çürüksu'da da Osmanlı ordusu unsurları bulunmakta idi ve Çürüksu'da görev yapan askerlerle ilgili de kayıtlar bulunmaktadır. Acara-i Ulya'nın Beğlet Karyesinden Ali b. Memi b. Halim'in Çürüksu kasabasında bulunan Asakir-i Nizamiye 4. Ordusu 3. Alayı 1. Taburu 2. bölümü onbaşısı olarak görev yaparken vefat ettiği⁹¹ anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Livane'den Şakir b. Ali'nin Çürüksu'da orduda görevli iken vefat ettiği⁹² yine Livane'nin Murgul Karyesinden Mehmed b. Ahmed b. Mehmed'in Asakir-i Nizamiyenin 4. Ordusunun 3. Alayının 1. Taburu neferi iken vefat ettiği⁹³ kayıtları bu kabilden olarak değerlendirilebilir.

Batum ve çevresi dışından da Batum'da asker olarak görev yapanların bulunduğu görülmektedir. Nitekim Erzincanlı Bektaş Çavuş b. Ahmed Batum'da süvari çavuşu olarak görev yaparken vefat etmiş ve veraseti Erzincan'da oturan annesi ve babasına intikal etmiştir.⁹⁴ Askerler arasında Batum'a yeni gelmiş muhacirlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Mesela Batum'un Adliye Karyesinde oturan Çerkes muhacirlerinden olup 4. Ordunun 3. Alayı 1. Taburundan Hurşid b. Bey b. Abdullah'ın kardeşi Musa mahkemeye müracaat edip Hurşid'in öz kardeşi ve tek varisi olduğunu beyan ederek kardeşinin 20 kuruş alacağını tahsil etmek istemiştir. Mahkemeye verdiği bilgide annelerinin isminin Selime bint Beşhoh b. Abdullah ve doğum yerlerinin diyar-ı Çerakisede Erdiler İskeleyi Bakurbeş Mahallesi olduğunu söylemiştir.⁹⁵ Yine Çürüksulu birinin Erzurum'da yüzbaşı olarak görev yaptığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁹⁶

1. Köy ve Mahalleler

Sicildeki kayıtlardan Lazistan Sancağı'ndaki bazı köy isimleri de tespit edilebilmektedir. Acara-i Süfla'ya bağlı karyeler olarak Alibeyoğlu, Cehemla (Tshemlara), Keda, Mahunset, Zendid, Zvare, Zubzu ve Zundaga;⁹⁷ Acara-i Ulya'ya bağlı karyeler olarak Beğlet, Şuahiv, Tibet ve Samulet;⁹⁸ Arhavi karyeleri olarak Hacale, Orci, Yegovit, Zağo Ulya ve Viçe Ğurde;⁹⁹ Atina karyeleri olarak Baş Gere, Eski Trabzon nam karye-i cedide, Cabnas (?) ve Kalecik;¹⁰⁰ Batum karyeleri olarak Adliye nam karye-i cedide, Agara, Ahalşen, Bedeniye nam karye-i cedide, Coco, Çakvi Halvaş, Feriye nam karye-i cedide, Feyziye nam karye-i cedide , Hamidiye nam karye-i cedide, Helvaçavur, İcadiye nam karye-i cedide, İnamiye,

⁸⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 91.

⁹⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 132, 19, 55, 70, 102, 89, 90, 250, 200.

⁹¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 21.

⁹² *Batum Şer'îye Sicili*, 95.

⁹³ *Batum Şer'îye Sicili*, 145.

⁹⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 154.

⁹⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 180.

⁹⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 265.

⁹⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 223, 268, 127, 27, 91, 28, 19, 22, 17, 57.

⁹⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 21, 26, 19, 67, 226, 227.

⁹⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 82, 2, 17, 131, 221, 13, 99, 166, 261.

¹⁰⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 116, 99, 166, 261.

Kabnistav, Kahaber, Karadere, Korolistav, Küşadiye nam karye-i cedide, Lütfiye nam karye-i cedide, Mahincav[ur], Mahmudiye nam karye-i cadide, Orta Batum karyesi, Saray, Soğuksubaşı, Sur Hızır Kalesi, Şükriye nam karye-i cedide ve Topaloğlu¹⁰¹ isimleri örnek olarak gösterilebilir.

Köy adlarından Adliye, Bedeniye, Feriye, Fevziye, Hamidiye, İcadiye, Küşadiye, Lütfiye, Mahmudiye ve Şükriye adlarıyla yeni köyler kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Bu köylerin yeni kurulan Batum şehrinin hemen yakınında olduğunu söylemek mümkündür. Hatta bazı köy isimleri ile mahalle isimlerinin benzer olması, şehre olan yakınlıklarından dolayı başlangıçta köy olarak kurulmakla birlikte şehrin büyümesiyle mahalle olarak kabul edilmesi ile izah edilebilir.

Sicilde Batum mahalleleri olarak Aziziye nam mahalle-i cadide, Cami-i Atik Mahallesi, Cuma Mahallesi, Hıristiyan Mahallesi, Kenisa Mahallesi, Küşadiye, Liman Mahallesi, Nuriye nam mahalle-i cedide, Orta Batum Mahallesi, Rumiyan Mahallesi, Sarısu Mahallesi, Sarı Mahallesi, Soğuksubaşı Mahallesi, Şükriye mahalle-i cedide ve Yeni Cami-i Şerif Mahallesi¹⁰² isimlerine rastlanmaktadır. Nuriye Mahallesinin adını bölgenin tanınmış eski yöneticisi Nuri Beyden aldığı, Aziziye'nin güneyinde yer alan mahallenin daha Avrupaî tarzda olup şehrin aristokrat kesiminin burada yaşadığı belirtilmektedir.¹⁰³

Yukarıda da zikredilen Rumiyan Mahallesi, Kenisa Mahallesi ve Hıristiyan Mahallesi kayıtları Batum'da gayrimüslimlerin toplu olarak yaşadıkları, en azından bir mahallenin bulunduğunu göstermektedir. Bu farklı isimler tek mahalle için kullanılmış olabilir, veya iki ayrı mahalle de söz konusu olabilir.

Yeni kurulmuş köyler ve mahallelerle birlikte kayıtlardan Batum kasabasında yeni bir şehir kurulduğu da anlaşılmaktadır. "Batum kasabasında şehir-i cedid" ve "şehir-i cedid"¹⁰⁴ bunun en açık ifadeleri olarak kabul edilebilir. Mahalle adlarından Aziziye, Nuriye ve Şükriye adıyla yeni mahalleler kurulmuş olduğu anlaşılmaktadır. Yeni Cami-i Şerif Mahallesi adının Aziziye ile aynı olduğunu düşünmek mümkündür. Zira Batum'daki en yeni caminin Aziziye Camii olduğu ve caminin Batum'da Sultan Abdülaziz döneminde kurulan yeni şehirle birlikte planlandığı bilinmektedir.

Yeni şehrin kurulmasıyla 1865 yılından itibaren Batum'da Sarısu Irmağına kadar limanın önündeki önceki yerleşim yeri "eski kasaba" olarak anılmaya başlandığı belirtilmektedir.¹⁰⁵

Ayrıca şehir ile ilgili olarak Aziziye Mahallesinde Telgraf Sokağı ve Liman Mahallesinde Medrese Sokağı adıyla sokaklar bulunduğunu da bu vesileyle tespit etmek mümkün olmaktadır. Batum'da Kebapçılar Sokağı, Uzun Çarşı Sokağı, Karabet veledi Beğros'un Batum'un Yalıyolu Hududu Sokağı ve Yalı Sokağı¹⁰⁶ gibi isimler bu vesileyle söylenebilir.

¹⁰¹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 180, 253, 130, 75, 49, 24, 215, 72, 46, 25, 64, 2, 155, 62, 84, 71, 112, 3, 35, 44, 252, 6, 58, 256, 15, 201, 125, 34, 218, 52, 63, 197, 213, 20, 68, 155.

¹⁰² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 38, 55, 53, 142, 85, 86, 175, 176, 290, 133, 18, 244, 245, 246, 259, 264, 39, 262, 269, 286, 16, 47, 78, 80, 168, 222, 289, 98, 103, 115, 71, 40, 219, 271, 180, 8, 96, 136.

¹⁰³ Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti*, 269.

¹⁰⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 20, 48.

¹⁰⁵ Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu*, 26.

¹⁰⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 142, 159, 269, 272, 254.

Satılan bir ev ile ilgili kayıta, evin bir tarafının Müftü Efendinin evi bulunduğu kaydından müftünün Yeni Cami-i Şerif Mahallesinde oturduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁷

Çürüksu köyleri olarak Açkvistav, Aziziye, Alanbar, Kakovit (?), Kvirike, Samiba (Sameba), Tkemakarav, Dagva ve Zirabuser¹⁰⁸ isimleri örnek kabilinden zikredilebilir.

Abı Islah Karyesi, Beğlevan Karyesi, Boçha (Borçka) Karyesi, Coço, Katabhiya, Karaşalvar (bazı kayıtlarda diğer adının Fuadiye ve Nusratiye olduğu zikredilmektedir), Nusretiye nam karye-i cedide , Sur Hızır Karyesi (Tsihisziri), Yeni Mahalle ve Zundagi¹⁰⁹ Sicilde geçen Gönve Nâhiyesi köyleri ve mahallelerinden bazılarıdır. Hemşin'in Dobre ve Ortaköy ile Hopa'nın Mafrat, Kise ve Orta Hopa karyeleri¹¹⁰ de bu vesileyle anılabilir.

Sicilde Livane Kazası'nda Beşavul, Deviskel, Murğul, Sinkot, Sot karyeleri ile Korzul Mahallesi, Orta Mahalle, Usta Mahallesi ve Çarşı Mahallesi isimlerine rastlanmaktadır.¹¹¹

Maçahel'in Acarisagmart, Çehemla (Tskhemla) Efrat, Hertvis-i Ulya, Maçahlispir, Ketket (Kedked) ve Sindiyet karyelerinin isimleri geçmektedir.¹¹² Diğer bölgelere örnek olarak Şavşat'ın Dabazrul ve Balvana karyeleri gösterilebilir.¹¹³

Sicilde değişik vesilelerle köy ve mahallelerden bazılarının muhtarlarının isimleri de geçmektedir. Agara (Batum) karyesi muhtarları olarak Süleyman Ağa ve Mehmed Ağa, Acara-i Ulya Nâhiyesi Tibet karyesi muhtar-ı evveli Mehmed Ağa b. İdris ve muhtarı sanisi Hasan b. Mehmed, İnamiye ve Küşadiye muhtar-ı evveleri İbrahim b. Hasan b. Ferrac b. Adem ve (?), Kahaber karyesi muhtarı Hüseyin Bey, Korolistav Köyü Muhtarı Hurşid Ağa b. Gümüş, ihtiyar meclisi azaları Hüseyin Ağa b. İsmail, Yusuf Ağa b. Ahmed, Süleyman Ağa b. Murad, Feriye ve Lütfiye karyeleri muhtarı evveleri [?] b. Abdullah ve [?] b. Abdülkerim, Liman Mahallesi Muhtarı Dursun Ağa b. Abdullah, Mahmudiye Karyesi Muhtarı Hüseyin b. Yusuf, Nuriye Mahallesi Muhtar-ı evveli Mehmed Ağa b. Hüseyin, Nuriye Mahallesi Muhtar-ı evveli Kafnaze Hasan Ağa b. Abdullah, Nusretiye Muhtarı Yakub b. Hasan, Orta Hopa Mahallesi Muhtarı Mehmed Ağa b. Mustafa, Çürüksu Çarşı Mahallesi Muhtarı Halil Ağa b. Abdulkerim, Çürüksu Kakovit karyesi muhtarı Hurşid Ağa ve Helvaçavur Muhtarı Bekir Ağa isimleri örnek kabilinden zikredilebilir.¹¹⁴

2. Nüfus ve İleri Gelenler

Batum Şer'îye Sicilindeki kayıtlarda bölgenin ileri gelen tanınmış kimselerinin de isimleri geçmektedir. Örnek olarak Çürüksu Nâhiyesi hanedanından Tavgirizezâde Osman Bey b. Mehmed Bey, Arhavi Kazası hanedanından Hayreddin Bey b. Mehmed Bey ve Abdülhalim Bey b. Ahmed Bey, Erge karyesi hanedanından Dursun Bey b. Ömer Ağa, Atina Kazası hanedanından Baltazâde Hüseyin Efendi b. Derviş Ağa b. Abdullah, Sancakbeyzâde İbrahim Bey b. Yusuf Bey, Şerif Paşa'nın torunu Dursun Beyin

¹⁰⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 96.

¹⁰⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 14, 4, 134, 265, 100, 42, 266, 257, 274.

¹⁰⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 115, 251, 31, 50, 43, 13, 235, 260, 169, 174, 224, 23, 38, 55, 57, 24, 34, 11.

¹¹⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 236, 255, 15, 216, 252, 267.

¹¹¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 76, 176, 145, 269, 191, 192, 151, 193, 254.

¹¹² *Batum Şer'îye Sicili*, 263, 127, 28, 29, 36, 130, 51, 30, 105, 220, 247.

¹¹³ *Batum Şer'îye Sicili*, 133.

¹¹⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 130, 67, 71, 70, 6, 72, 224, 115, 231, 55, 56, 134, 247, 256, 275.

oğlu Mustafa Şeref Bey ve Hamşizâde Memiş Efendi sicilde isimleri geçen kimselerden bazılarıdır.¹¹⁵ Bunlara muhacirlerin ileri gelenlerinden Çerkes emirlerinden Kota Mustafa Bey b. Beslan Bey b. Abdülkerim¹¹⁶ ismini de ilave edebiliriz.

Bölgede Abaza ve Çerkes muhacirlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Abaza muhacirlerinin yaşadığı yerler olarak şu köy ve mahallelerin adı geçmektedir: Çürüksu'nun Aziziye Köyü;¹¹⁷ Batum'un Adliye, İnamiye, Kahaber, Küşadiye, Feriyye, Lütfiye. Soğuksu, Soğuksubaşı karyeleri ile Aziziye, Nuriye ve Şükriye mahalleleri¹¹⁸ yanında Gönye Nâhiyesi'nin Nusratiye Karyesi¹¹⁹ de Abaza muhacirlerinin oturduğu yerler olarak sicilde geçmektedir. Yine sicilde Abazalarla ilgili olarak "Diyar-ı Abaza'da Sohum ahalisinden" ve "diyar-ı Abaza'da Sohum beldesi"¹²⁰ gibi kayıtlarda bazen geldikleri yerlere işaret edildiği görülmektedir. Göç eden Abhazların 1866'dan itibaren Nuriye Mahallesinde bulunan köye yerleştirildikleri belirtilmektedir.¹²¹ Batum'dan Çıldır Sancağı'na gönderilen Abaza muhacirlerinden 210 hanenin yerlerini beğenmedikleri için 1865'de Batum'a geri döndükleri, 40 hanenin Batum merkeze, 90 hanenin ise Gönye Kazası'na, geriye kalanların ise Hopa, Arhavi ve Atina'ya yerleştirildikleri¹²² şeklindeki bilgiler de Batum'un Abaza muhacirleri açısından ciddi hareketliliğe sahne olan bir yer olduğunu göstermektedir.

Sicilde Batum ve çevresinde oturan diğer önemli muhacir grubu Çerkeslerin yaşadığı yerler olarak şu köy ve mahallelerin adı geçmektedir: Çürüksu'da Aziziye ve Sur Hızır karyeleri,¹²³ Batum'da Adliye, Bedeniye, Hamidiye, İcadiye, İnamiye, Lütfiye, Mahmudiye, Orta Batum ve Şükriye karyeleri ile Küşadiye, Nuriye ve Soğuksubaşı mahalleri¹²⁴ bu konuda örnek verilebilir. Gönye Nâhiyesi'nde Nusratiye, Karaşalvar karyeleri ile Batum Kazası Sur Hızır Kalesi isimleri de ilave edilebilir.¹²⁵ Yukarıda diyar-ı Abaza olarak adlandırılan Sohum için bazı kayıtlarda Çerkes diyarı ifadesi kullanılmaktadır. Mesela bir kayıta Çerkes diyarında Sohum adlı karye ahalisinden iken vefat eden Çerkes kabilesinden Hacı Ali Bey b. Dursun Bey b. Abdullah'ın verasetinin zevcesi, oğulları ile kızlarına ait olduğu ve Gönye Nâhiyesi Nusretiye Mahallesinde oturdukları söylenmektedir.¹²⁶

Batum Şer'iyeye Sicilindeki kayıtlardan Batum'da çoğunluğu teşkil eden Türkler ve Müslüman Gürcülerin yanı sıra Rum ve Ermenilerin de yaşadığı anlaşılmaktadır. Nitekim 1867'de Batum şehrinde 4500 Müslüman, 350 Rum ve 120 Ermeni olmak üzere toplam 4970 erkek nüfus yaşadığı ve nüfusun 1874'de 14700'e çıktığı belirtilmektedir.¹²⁷ Sicilde yer alan kayıtlardan bunların dışında bazı milletlere mensup kimselerin de yaşadığı anlaşılmaktadır. Bununla ilgili birkaç kayda işaret edilebilir. Mesela dört yaşındaki çocukları Mehmed'in nafaka davası sebebiyle anne-babası Fatma Ferah Hatun ve Hurşid b.

¹¹⁵ Batum Şer'iyeye Sicili, 83, 266, 111, 155, 281, 254, 151, 200.

¹¹⁶ Batum Şer'iyeye Sicili, 174, 224.

¹¹⁷ Batum Şer'iyeye Sicili, 4.

¹¹⁸ Batum Şer'iyeye Sicili, 253, 228, 44, 15, 72, 201, 213, 197, 38, 55, 47, 49, 60, 64, 78, 98, 99, 103, 173, 222, 231, 289, 8, 20.

¹¹⁹ Batum Şer'iyeye Sicili, 13, 24.

¹²⁰ Batum Şer'iyeye Sicili, 83, 115.

¹²¹ Turan, *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti*, 267.

¹²² Kucak, *Çıldır Sancağı*, 186.

¹²³ Batum Şer'iyeye Sicili, 4, 34.

¹²⁴ Batum Şer'iyeye Sicili, 180, 49, 64, 62, 84, 169, 34, 224, 259, 264, 70.

¹²⁵ Batum Şer'iyeye Sicili, 23, 38, 46, 55, 169, 224, 62.

¹²⁶ Batum Şer'iyeye Sicili, 46.

¹²⁷ Bay, "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri", 64

Abdullah'ın zenci oldukları ve Batum'da Nuriye Mahallesinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.¹²⁸ Bir kayıta geçen Kürt Mehmed Ağa, Kürt Osman Ağa, Huleli Haşim Ağa, Bursalı Artin Ağa ve Rum milletinden Nayi Efendi isimleri¹²⁹ bu anlamda bir fikir verebilir. Ahıskaloğlu Yusuf¹³⁰ ve Rize kasabası Hacinoz Mahallesinden Yusuf b. Hasan b. İsmail'in Batum'da oturduğu¹³¹ ile ilgili kayıtlar da bir süre önce bölgeye göç etmiş olanlar ile başka illerden gelip Batum'da oturanlara örnek olarak gösterilebilir.

Batum Şer'îye Sicilinde Batum'da misafir olarak bulunanlar hakkında da bazı bilgilere rastlanmaktadır. Mesela Beğlevan karyesinden olup misafir olarak annesiyle birlikte misafir olarak Batum'da bulunduğu sırada vefat eden çocuk Gülizar bint Ahmed b. Mehmed, Batum'da misafir olarak sakin Abaza muhacirlerinden Mehmed Ağa b. Ahmed, Atina Kazası hanedanından Baltazâde Hüseyin Efendi b. Derviş Ağa b. Abdullah'ın misafir olarak bulunduğu Batum'da vefat ettiği kayıtları¹³² bu meyanda değerlendirilebilir.

Türkçe ve Gürcüce yer adları ile sülale adları bölge hakkında önemli değerlendirmelere imkan verebilir. Batum'un Agara karyesi sakinlerinden Bakurize Şahin Ali b. Lütfi, Mahincav[ur] ahalisinden Gorgaze Hüseyin b. Hüseyin b. Abdullah¹³³ kaydı ve benzerleri Gürcüce soyadları ve Gürcü sülaleler hakkında bilgi vermektedir. Yine bugün de kullanılan Beğlet gibi bazı köy adlarının korunduğu görülmektedir.

Batum'un Kahaber karyesinde Kürtlerin oturduğu, Çürüksu Tamzaro karyesinden Tahmazoğlu Mehmed Ağa b. Genç Ağa, Batumda Gürcüoğlu Osman Ağa b. Abdi, Cami-i Atik Mahallesinde Topçuoğlu Mehmed b. Abdullah ve Çobanoğlu İbrahim kayıtları¹³⁴ farklı milletlerin Batum ve çevresinde birarada yaşadıklarını göstermektedir.

B. Aile

1. Nikâh, Mihir, Boşanma ve Nafaka Konuları

Batum Şer'îye Sicilinde nikâh akdi ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Mesela Çürüksu'nun Dagva Karyesinden Hatice bint Ali, mahkemeye müracaat ederek Ali Receb Efendi b. Mehmed Mahir'in kendisine talip olduğunu ve kendisinin de 1751 kuruş mihr-i müeccel ile şahitler huzurunda evlenmeyi kabul ettiğini söylemiş ve nikâh akdi deftere kaydedilmiştir.¹³⁵ Sicilde evlilik iddiasının ispatlanamadığı bir kayıt da bulunmaktadır. Batum'un Kahaber Karyesinden 20 yaşlarında olduğu ve babasının vefat ettiği belirtilen Delimehmedoğlu Süleyman b. Receb'in mahkemeye başvurup Heba'dan Ayşe isimli bir kadınla iki defa nikâhlarının kıyıldığını söyleyerek zevciyet iddiasında bulunmuş fakat iddialarını ispatlayamadığı için Ayşe'ye muarefeden men olunmuştur.¹³⁶

¹²⁸ *Batum Şer'îye Sicil Defteri (1289)*, 168.

¹²⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 200.

¹³⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 52.

¹³¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 263.

¹³² *Batum Şer'îye Sicili*, 50, 84, 281.

¹³³ *Batum Şer'îye Sicili*, 214, 256.

¹³⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 247, 266, 269, 290, 291.

¹³⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 257.

¹³⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 3.

Sicilde nişanlılık ve evlilikle ilgili ilginç kayıtlar da bulunmaktadır. Mesela Atina Nâhiyesi'nden Şakire Hatun, nişanlı iken başkasıyla evlenmiş, eski nişanlısı mahkemede bu olaydan dolayı evli çifte karşı bir husumet beslemeyeceğini beyan etmiştir.¹³⁷

Batum Şer'iyeye Sicilinde, önemli miktarda mihr ve nafaka konularıyla ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Mesela Çürüksu'nun Aziziye Karyesinden Abaza muhacirlerinden bir kadın mahkemeye başvurarak Çerkes muhacirlerinden eşi Ömer Bey ile aralarındaki münaferet nedeniyle boşanmış olduklarını belirterek mihr ve nafaka-i iddet talebinde bulunmuştur.¹³⁸

Güzel Hatun, dört sene önce 23 Zilkade 1285 (7 Mart 1869) tarihinde evlendiği Abaza muhacirlerinden Receb b. İbrahim b. Abdullah'ın mihr-i müecceli olan 1701 kuruşu ödemediği vefat ettiğini, vasi tayin edilen Şahin Ağa b. Osman'ın mihr-i müecceli olan bu miktarı ödemesini talep etmiş, alacağı olduğunu şahitlerle ispat etmiş ve mahkemeden mihrin ödenmesi yönünde karar çıkmıştır.¹³⁹

Batum Şer'iyeye Sicilinde yer alan mihr miktarları farklılık göstermektedir. Bu durum kişilerin daha çok sosyal ve ekonomik durumları ile ilgilidir. Defterde ilk bakışta göze çarpan en düşük mihr miktarının 500 kuruş olduğu söylenebilir. Abaza muhacirlerinden Fatma bint İsmail'in 500 kuruş mihr-i müecceli gibi bazı kayıtlar örnek olarak gösterilebilir.¹⁴⁰ Daha düşük rakamların belirlenmiş olması da mümkündür. Zira bir kayıтта Batum'da asakiri kabziye çavuşlarından Hüseyin Çavuş'un boşadığı eşi Fatma Hatun 750 kuruş mihr-i müeccel alacağı olduğu iddiasıyla dava açmış, davalı mihrin 300 kuruş olduğunu söylemiş, Fatma Hatun iddiasını ispatlayamamıştır.¹⁴¹ Bu davada Hüseyin Çavuş'un mihrin 300 kuruş olduğu yönündeki beyanını mahkemenin kabulü, bu miktarın da mümkün olduğunu göstermektedir. Buna en yakın rakam olarak Kahaber Karyesinden Ayşe'nin mihr-i müecceli 501 kuruş olarak gözükmektedir. Rakamların artışı ile ilgili 600 kuruş, 650 kuruş, 701 kuruş kayıtları gösterilebilir. Mahincav[ur] Karyesinden Gorgaze Hüseyin b. Hüseyin'in hanımı Ayşe Hatun'un mihr-i müecceli 750 kuruş ve Batum'un Saray Karyesinden Naile bint Mehmed b. Abdullah'ın mihr-i müecceli 900 kuruş olarak görülmektedir. Başka bir kayıтта da 900 kuruş rakamına rastlanmaktadır.¹⁴²

Maçahel Nâhiyesi Maçahlispir Karyesinden Fatma Hatun'un mihr-i müecceli bin kuruş olarak zikredilmektedir.¹⁴³ Acara-i Süfla Nâhiyesi Zendid Karyesi sakinlerinden Güneş bint Hasan, mahkemeye müracaat ederek dört yıl önce kendisini boşayan eski eşi Ali b. Hasan'dan mihr-i müecceli olan bin kuruşu talep etmiş fakat davalı o miktarın tamamını o zaman ödemediğini ifade etmiştir.¹⁴⁴ Ayrıca mihr miktarı olarak 1100 kuruş, 1501 kuruş, 1701 kuruş, 2000 kuruş ve 3000 kuruş rakamlarına da tesadüf olunmaktadır.¹⁴⁵ Acara-i Süfla'nın Zendid karyesinden Ayşe bint Mustafa, zevci Maçahel Çikonet karyesi

¹³⁷ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 107.

¹³⁸ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 4.

¹³⁹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 231; Başka bir mihr davası için bk. *Batum Şer'iyeye Sicili*, 33.

¹⁴⁰ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 78, 80, 160.

¹⁴¹ *Batum Şer'iyeye Sicil Defteri (1285)*, 48.

¹⁴² Zikredilen değişik rakamlar için bk. *Batum Şer'iyeye Sicili*, 3, 136, 57, 219, 214, 63, 52.

¹⁴³ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 105.

¹⁴⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 32.

¹⁴⁵ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 92, 4, 231, 192, 255.

sakinlerinden Aşık Ahmed b. Mehmed'den 3 bin kuruş mihr-i müeccelini istemiştir.¹⁴⁶ Sicildeki en yüksek mihr miktarları olarak 4125 kuruş, 5 bin kuruş ve 10500 kuruş rakamları zikredilebilir.¹⁴⁷

Bahse değer bir diğer husus da çok eşlilikte mihr miktarlarının farklı olduğudur. Batum'un Liman Mahallesi'nde sakin iken vefat eden Buharalı Hacı Abdullah Efendi b. Hasan b. Abdullah'ın iki eşi olduğu, eşlerinden Cevahir Hatun'un mihr-i müecceli 1500 kuruş, diğer eşi Atiyye Hatun'un mihr-i müeccelinin ise 1001 kuruş olduğu görülmektedir.¹⁴⁸ Nuriye Mahallesi'nde oturan Abaza muhacirlerinden İmam Hüseyin Efendi b. Yusuf b. Abdullah'ın da iki eşi olduğu, eşlerinden Asiye Hatun'un mihr-i müecceli 1001 kuruş, diğer eşi Hatice Hatun'un mihr-i müeccelinin ise 501 kuruş olduğu görülmektedir.¹⁴⁹ Bu kayıtlar aynı zamanda Lazistan Sancağı'nda az da olsa çok ešli kimseler bulunduğunu göstermektedir. İki hanımı olanlara örnek olarak Atina Kazası hanedanından Baltazâde Hüseyin Efendi b. Derviş Ağa b. Abdullah¹⁵⁰ da zikredilebilir.

Batum Şer'îye Sicilinde boşanma konusu ile ilgili kayıtlar da önemli bir yekün teşkil etmektedir. Burada ilginç görülen iki örnekle yetinilecektir. Çürüksu'da Selime Hatun bint Kibar Ağa, Hurşid b. Ali b. İsmail ile evlendikten bir süre sonra boşanmışlar, başkasıyla evlenmek istemiş fakat Hurşid'in vasisi ve kardeşi Esad Efendi mahkemeye müracaat ederek kadının engellenmesini talep etmiştir. Kadın ise eski kocasının akıl sağlığı yerinde iken şahitler huzurunda Mayıs 1277 başında (Mayıs 1861) boşandıklarını ve mihr-i müecceli olan 5 bin kuruşu istediğini ifade etmiş, Esad Efendi Selime Hatun'a muarazadan men olunmuştur.¹⁵¹

Sicilde Livane eski nâibi Veysel Efendiye ait 15 Zilhicce 1285 (29 Mart 1869) tarihli bir ilam sureti yer almaktadır. İlamda Livane'de görülen bir davada Sot Karyesinden Hafız b. Sabit isimli kişinin Mahbube bint el-Hac Abdülaziz Ağa ile altı yıl önce evlenmiş iken bundan dört ay önce Korzul Mahallesi'nden Sultaniye bint Mehmed adlı kadının adını zikrederek onunla evlenirse "zevcem üç talak ile benden boş olsun" dediği, daha sonra o kadınla evlendiği, önceki sözünü inkar ettiği fakat şahitlerle sözü söylediğinin ispat edilerek talakın gerçekleştiğine dair ilam düzenlendiği hususu zikredilmektedir. İlam kaydından sonra "işbu ilamın ihticaca salahiyeti olmadığı" kaydı bulunmaktadır.¹⁵²

Sicilde nafaka konusu ile ilgili de pek çok kayıt vardır.¹⁵³ Batum Şer'îye Sicili ile ilgili bundan sonra yapılacak çalışmalarda kayıtlar incelenerek dönemin sosyal ve ekonomik durumu hakkında bazı tespitler yapmak mümkün olabilir.

2. Miras, Veraset ve Tereke Konuları

Sicilde veraset ve miras taksimi davaları ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Batum'un Mahincav[ur] Karyesi ahalisinden Kesimoğlu Hüseyin b. Abdullah b. Abdülkerim'in veraseti ve diğer bazı kayıtlar

¹⁴⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 28.

¹⁴⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 161, 134, 201, 220.

¹⁴⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 162.

¹⁴⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 281.

¹⁵⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 161, 134, 201, 220.

¹⁵¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 134.

¹⁵² *Batum Şer'îye Sicili*, 191; Boşanma konusu ile ilgili ayrıca bk. *Batum Şer'îye Sicili*, 92, 216.

¹⁵³ Örnek için bk. *Batum Şer'îye Sicili*, 23, 28, 57, 78, 255.

zikredilebilir.¹⁵⁴ Kayıtlardaki bazı hususlar başka konularla ilgili de fikir verebilir. Mesela Abaza diyarında Karağuta İskelesi nam mahalde sakin iken vefat eden Arğun isimli birinin verasetinden bahsedilmesi,¹⁵⁵ verasetçilerinin Batum'a hicret ettiklerini düşündürmektedir.

Veraset, miras ve tereke konuları ile ilgili kayıtlarda yer alan techiz-tekfin masrafı rakamları da toplumun sosyal ve ekonomik durumu hakkında bilgi verebilir. Terekelerde yer alan techiz ve tekfin masrafı ile ilgili olarak 90 kuruş, 117 kuruş, 175 kuruş, 250 kuruş, 477.20 kuruş, 506 kuruş, 146.20 kuruş, 507 kuruş, 958 kuruş ve bin kuruş gibi değişik rakamlara rastlanmaktadır.¹⁵⁶ Sicilde rastlanan en düşük rakam olarak İzmid'de meskün Çerkes muhacirleri ve emirlerinden olup Batum'a gelirken Rusya kumpanyası vapurunda vefat eden Beslan Bey b. Abdullah'ın techiz ve tekfin masrafı olan 32.20 kuruş¹⁵⁷ ile Batum'un Nuriye Mahallesinde sakin iken vefat eden Penbe Hatun'un techiz ve tekfin masrafı olan 41 kuruş¹⁵⁸ gösterilebilir. Sicilde rastlanan en yüksek rakam olarak Batum'da outran Trabzonlu bir Rum tüccarın techiz ve tekfin masrafı olan 3860 kuruş görülmektedir.¹⁵⁹ Dikkat çeken bazı rakamlar olarak Batum Kalesi Beyi Hacı Bekir Efendi b. Hüseyin b. Abdullah'ın techiz ve tekfin masrafı 96.30 kuruş, Batum kasabasının Çakvi Halvaş Karyesinden Küçüksüleymanoğlu Mehmed b. Osman b. Abdullah'ın techiz ve tekfin masrafı 145 kuruş, Batum'un Saray Karyesinden Naile bint Mehmed b. Abdullah'ın techiz ve tekfin mesarifi 185 kuruş, Trabzonlu bir esnafın techiz ve tekfin masrafı 432.20 kuruş, Atina Kazası hanedanından Baltazâde Hüseyin Efendi b. Derviş Ağa b. Abdullah'ın masrafının 516 kuruş ve Meclis-i temyiz azası Abaza muhacirlerinden Hacı Hüseyin Ağa b. Hacı Receb Ağa b. Hüseyin'in techiz ve tekfin masrafı 958 kuruş kaydedilmiştir.¹⁶⁰

Sicilde yer alan miras işlemleri ile ilgili birkaç hususa daha işaret etmekte fayda vardır. Vefat eden askerlerin biriken maaşlarının ödenerek terekeye eklendiği görülmektedir. Örnek kabilinden 565.10 kuruş, 783 kuruş, 450 kuruş ve 720 kuruş kayıtları zikredilebilir.¹⁶¹

Sicilde bulunan kayıtlardan vefat edenlerin terekelerindeki malların açık artırma ile satıldığı görülmektedir. "Suk-i Sutanide münadi yediyle bey' olunan tereke esmanının 5305.20 kuruş" tuttuğu ve Batum'da bir evin açık artırmayla satıldığı ile ilgili kayıt da bu çerçevede değerlendirilebilir.¹⁶²

Mahkeme ölenin alacaklarını tahsil etmektedir. Bir kayıтта müteveffanın 12 kişiden 7931 kuruş 20 para alacağını tahsil edildiği görülmektedir.¹⁶³ Mahkemenin bu ve benzeri işlemler için bir ücret aldığı da kayıtlarda yer almaktadır. Yapılacak çalışmalarda alınan ücretlerin incelenmesi de iktisadi hayat hakkında fikir verebilecektir.

---

¹⁵⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 125, 39, 67.

¹⁵⁵ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 46.

¹⁵⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 291, 136, 52, 220, 289, 286, 140, 218, 162, 197, 132.

¹⁵⁷ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 179.

¹⁵⁸ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 165.

¹⁵⁹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 144.

¹⁶⁰ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 250, 101, 63, 200, 281, 197, 215.

¹⁶¹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 110, 141, 145, 154.

¹⁶² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 132, 159.

¹⁶³ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 160.

Sicilde üzerinden uzun zaman geçmiş veraset davalarına da rastlanmaktadır. Artvin'in Orta Mahalle sakinlerinden 13 sene önce ölen birinin veraseti ile ilgili kayıt¹⁶⁴ bunu göstermektedir.

3. Vasi ve Vesayet Konuları

Batum Şer'îye Sicilinde vefat edenlerin çocuklarına vasi tayini ile ilgili de kayıtlar bulunmaktadır. Abaza muhacirlerinden babası vefat eden küçük kız Fatma'nın vasisi olarak amcası Kibar Ağa b. Muhammed'in vasi tayin edilmesi¹⁶⁵ ile Arhavi Kazası'ndan olup 4. Orduda görev yaparken vefat eden bir askerın çocuklarına annelerinin vasi tayin edilmesi¹⁶⁶ bu konuda örnek verilebilir. Yine Dördüncü Ordunun 4. Redif Piyade Alayında görevli Livaneli Osman Ağa b. Hasan b. Abdullah'ın vefatı üzerine çocukların anneleri Mansure Hatun bint Ahmed vasi olarak tayin edilmiştir.¹⁶⁷

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşlarının da vasilik konularında kadıya müracaat ettikleri görülmektedir. Sicilde yer alan bir örnekte Batum'un kuyumcu esnafından olup Trabzon'da vefat eden Ermeni Demircioğlu Atam veledi Ohannes'in küçük yaştaki oğulları ve kızlarına vasi olarak anneleri Toşık bint Karabet'in tayin edilmiş¹⁶⁸ olduğu görülmektedir.

Vasiler çocuklar adına tasarrufta bulunmaktadırlar. Sohum ahalisinden ve Abaza muhacirlerinden iken vefat eden Çavuşoğlu Süleyman Ağa b. Hüseyin b. Abdullah'ın yaşları küçük olan çocukları Hüseyin, Ahmed, İbrahim, Osman ve Esmâ'nın vasileri olan amcazâdeleri Çavuşoğlu Mustafa Ağa b. Hasan mahkemeye müracaat ederek çocukların bayramlık elbise ihtiyaçları olduğunu belirtip babalarının mallarından çocuklara bayramlık elbise almak için 300 kuruş harcama talebinde bulunmuş ve harcama izni çıkmıştır.¹⁶⁹ Başka bir örnekte çocukların malından 4335 kuruş borç verilmiş ve bu durum kayıtlara geçirilmiştir.¹⁷⁰ Mahmudiye Karyesinde meskün Çerkes muhacirlerinden Zafhere Bey b. İslam'ın Çerkes muhacirlerinden olup Sur Hızır Kalesi denen mahalde sakin iken vefat eden İsmail Bey b. Abdülkadir Bey b. Abdullah'ın sulb-i sagir oğlu ve hasren varisi Hasan Beyin malından vasisi Süleyman'ın da onayıyla toplam 4600 kuruş borç aldığı kaydedilmiştir.¹⁷¹

Şerif Paşanın 8 Şubat 1277 (20 Şubat 1862) günü vefat eden torunu Dursun Beyin küçük oğlu Mustafa Şeref Beye vasi tayin edilen Atabeyzâde Süleyman Bey b. Ahmed Bey fiziksel engelli olduğundan vesayet hizmetini ifaya muktedir olmadığından vasinin değiştirilmesi¹⁷² gibi konuyla ilgili farklı hususlar da vardır.

Vasiilerin tasarruf ve yetkilerini göstermesi bakımından bir örnek zikredilebilir: Bir kişi mahkemeye müracaat ederek Liman Mahallesi Medrese Sokağı 1 numarada babalarına ait olan bir eve Çavdarzâde Kibar Ahmed Ağa b. Ahmed'in el koymuş olduğunu söyleyip dava açmıştır. Davalı Kibar Ahmed Ağa ise; babaları öldüğünde evin eski olduğu ve çocukların evi tamir edecek paraları olmadığından evin satılarak çocuklara harcanmasının en doğru yol olacağı düşüncesiyle o tarihte çocukların vasisi olan

¹⁶⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 193.

¹⁶⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 103.

¹⁶⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 110.

¹⁶⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 89.

¹⁶⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 244.

¹⁶⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 9.

¹⁷⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 90.

¹⁷¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 62.

Topçuoğlu Gül Ahmed Ağa b. Hasan b. Abdülkerim tarafından bu iş için vekil tayin edilen müteveffa Hacı Ahmed Ağa b. Abdurrahman b. Abdülkerim'in 1 Muharrem 1270 (4 Ekim 1853) tarihinde açık artırmayla sattığı evi 2 bin kuruşa satın aldığı söylenmiş ve bunu şahitlerle ispat etmiştir.¹⁷³

C. Sosyal Hayat

Batum Şer'iyeye Sicilinde yer alan önemli kayıtlardan bir kısmı kölelik ve kölelerle ilgilidir. "Esir pazarı mukaddema ba irade-i seniyye sed ve imha olduğu halde..."¹⁷⁴ şeklinde ifadelerle başlayan kayıttan Osmanlı Devleti'nin esir pazarını yasakladığını göstermekle birlikte sicildeki kayıtlardan köle satışının devam ettiği görülmektedir. Bazı örnekler zikredilebilir: Batum'un Şükriye Mahallesinden Abaza Muhacirlerinden bir kişi Abaza asıllı ve Müslüman olan Güçhan bint Abdullah adlı câriyesini Lazistan Sancağı sâbık mutasarrıfı Mehmed Zeki Paşanın vekili Cafer Ağa b. İsmail Efendiye 2200 kuruşa sattığı kaydı yer almaktadır.¹⁷⁵ Bir sonraki kayıтта Abaza Muhacirlerinden iki kişinin müştereken malik oldukları Abaza asıllı ve Müslüman olan Güçhan bint Abdullah adlı câriyeyi Lazistan Sancağı sâbık mutasarrıfı Mehmed Zeki Paşanın kuvvacıbaşısı Mehmed Ağa b. Ali Ağaya 1100 kuruşa sattığı kaydedilmektedir.¹⁷⁶

Tercüman İbrahim b. Abdullah'ın hazır olduğunun belirtildiği bir kayıтта Sur Hızır ahalisinden iken vefat eden Çerkes muhacirlerinden İsmail Bey b. Abdülkadir Bey b. Livane Beyin oğlu ve varisi Hasan Beyin vasi olmak hasebiyle câriye Seyyide bint Hasan'a el koyduğunu, halbuki câriyenin İsmail Beyin câriyesi iken iki sene önce kendisiyle nikâhlarının kıyıldığını fakat henüz evlilik gerçekleşmediğini, evlenebilmesi için câriyeye el koymaktan Zafhere Beyin men edilmesini talep etmiş ve talebi doğrultusunda karar verilmiştir.¹⁷⁷ Zafhere Bey adı birçok yerde karşımıza çıkmaktadır. Mesela Batum'da misafir olarak bulunan Çerkes muhacirlerinden Ömer b. Şerğum, mahkemeye müracaat ederek 27 Safer 1284 (30 Haziran 1867) tarihli bir ilamı da ibraz ederek kendisine ait bir câriyenin kendi izni olmaksızın Abaza diyarında iken ilamdan 14 yıl önce Zafhere b. Abdullah'ın hanesine götürüldüğünü, orada ikisi kız ikisi erkek dört çocuk dünyaya getirdikten sonra yine kendi izni olmaksızın Zafhere'nin câriye ve dört çocuğu ilamdan beş yıl önce alıp bu tarafa getirip burada Abaza muhacirlerinden Mehmed Beye teslim ettiğini, onun da bunları satın aldığı söyleyerek kıymetleri olan 14 bin kuruşu Nâib Mehmed Feyzullah Efendi huzurunda Mehmed Beyden talep ettiğini, aracılardan çabası ile sulh olduklarını fakat sulhun gereği borcun bir kısmının ödenmediğini belirtip 3 bin kuruş borcu ödemesini talep etmiş ve mahkeme kendisini haklı bulmuştur.¹⁷⁸

Sicilde köle ve câriyelerden bazılarının özgürlüklerine kavuşmaları hakkında da kayıtlar bulunmaktadır. "Diyar-ı Çerakisede Soça (Soçi) İskelesi ahalisinden" Çerkes asıllı Müslüman Hancık isimli kadın Batum kasabasında Hükümet Konağında mahkemeye müracaat ederek Çerkes muhacirleri emirlerinden Kota Mustafa Bey b. Beslan Beyin vefatından sonra kardeşi ve çocuklarının vasisi olan Kota Halil Bey b. Beslan Beyin köle olduğu iddiasıyla kendisine el koyduğunu söyleyerek Halil Beyin

¹⁷² Batum Şer'iyeye Sicili, 151.

¹⁷³ Batum Şer'iyeye Sicili, 159.

¹⁷⁴ Batum Şer'iyeye Sicili, 150.

¹⁷⁵ Batum Şer'iyeye Sicili, 8.

¹⁷⁶ Batum Şer'iyeye Sicili, 20.

¹⁷⁷ Batum Şer'iyeye Sicil Defteri: 34.

¹⁷⁸ Batum Şer'iyeye Sicili, 72.

müdahalesinin engellenmesini istemiş, iddiasını Batum'un Mahmudiye Karyesi imamı ve başka kimselerin şahitliği ile ispat ederek özgürlüğüne kavuşmuştur.¹⁷⁹ Batum'un Küşadiye Mahallesinde oturan Çerkes muhacirlerinden Ahmed b. Muhcağ, Çerkes asıllı iki kölesini bedelsiz olarak ve Allah rızası için "hasbeten lillahi Teala ve taleben li rizati rabbih" azad etmiş ve bu husus deftere kaydedilmiştir.¹⁸⁰ Yine Küşadiye Mahallesinde oturan Çerkes muhacirlerinden bir kişi iki köleyi bedelsiz ve Allah rızası için azad etmiştir.¹⁸¹ Çerkes diyarından gelmiş olan Hasan'ın özgürlüğüne kavuşması yönünde verdiği karar¹⁸² bu çerçevede değerlendirilebilir.

Hayri Bey'in, câriyesi Çerkes asıllı Müslüman Müjgan bint Abdullah'ı zevcesi Servet Hanım bint Hacı Osman Efendiye 1300 kuruşa sattığı kaydı,¹⁸³ Abaza asıllı 30 yaşında Müslüman bir câriyenin 2500 kuruş kıymetinde olduğu¹⁸⁴ kayıtları en düşük rakamlar olarak görünmektedir. Abaza muhacirlerinden Hacı Hüseyin Ağa b. Hacı Receb, Abaza asıllı Müslüman Esmâ bint Abdullah'ı Muhyiddin Paşanın vekili Ahmed Ağaya 40 Osmanlı altınına sattığı,¹⁸⁵ Abaza muhacirlerinden Güzel Hatun bint Şirin, Çerkes asıllı kölesi Selim b. Arslan'ı 14 Osmanlı lirasına Ahmed Ağa b. Mahir Ağa'ya sattığı¹⁸⁶ ve Abaza muhacirlerinden Mustafa Efendi b. Ömer'in Abaza asıllı Müslüman Reşid b. namı diğer Pare b. Abdullah adlı genç gulamı 8 Osmanlı altınına Lazistan Mutasarrıfına sattığı¹⁸⁷ kayıtları ise köle satışı ile ilgili en yüksek rakamlar olarak dikkat çekmektedir.

Batum'da oturan Abaza muhacirlerinden Elmira Bey'in vefatından sonra Abaza asıllı Müslüman bir câriyesinin satıldığı kaydı¹⁸⁸ ve on sene önce Abaza diyarındaki bir köle satışı konusunun zikredilmesi¹⁸⁹ diğer kayıtlarla birlikte değerlendirildiği zaman köle veya câriye olarak satılanların hemen tamamının Abaza veya Çerkes olduğu dikkat çekmektedir. Çerkes emirlerinden Kotya(?) Mustafa Bey b. Beslan Bey b. Abdülkerim'in terekesi kayıtları arasında 25 yaşında Abaza asıllı Müslüman kölesi, kölenin Abaza asıllı 40 yaşında Müslüman câriye eşi, kölenin 9 ve 10 yaşında iki oğlu, 6 yaşında bir kızının kaydedilmesi¹⁹⁰ ve benzeri kayıtlardan da bu çerçevede bahsedilebilir.

Zenci asıllı Müslüman Ferrac b. Abdullah ile zevcesi Abaza asıllı Müslüman Funduk bint Ali mahkemeye müracaat ederek özgürlüklerinin tescili talebinde bulunmuşlardır. Abaza diyarında [O]Çamçıra adlı beldede ilticacı olarak sakin iken vefat eden Osman Ağadan bahsedilmekte, câriyenin üç yıl önce özgürlüğüne kavuştuğundan söz edilen kayıta davacı Ferrac ve Funduk'un özgürlüklerine hüküm verilmiş ve ilgililere tebliğ edilmiştir.¹⁹¹

---

¹⁷⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 224.

¹⁸⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 259.

¹⁸¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 264.

¹⁸² *Batum Şer'îye Sicili*, 77.

¹⁸³ *Batum Şer'îye Sicili*, 41.

¹⁸⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 213.

¹⁸⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 60.

¹⁸⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 173.

¹⁸⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 222.

¹⁸⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 201.

¹⁸⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 84.

¹⁹⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 174.

¹⁹¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 42.

Kayıtlarda câriyeler fiziki özellikleri ile de tarif edilmektedir. Hemen tamamının Abaza veya Çerkes olduğu görülen câriyelerin tariflerinden bu iki halkın özellikleri hakkında bazı kanaatlere ulaşmak da mümkün olabilir.

Köle ve câriyelerin hemen tamamının Abaza ve Çerkes oldukları görülmektedir. Yukarıda zikredilen örnekler bunu göstermektedir. Nuriye Mahallesinde oturan Abaza muhacirlerinden İmam Hüseyin Efendi b. Yusuf b. Abdullah'ın terekesi arasında Abaza asıllı Müslüman Bayram adlı bir köle ve Elif bint Reşid adlı câriye kaydı,¹⁹² son bir örnek olarak aktarılabilir.

Sicilde kölelik ve kölelerle ilgili farklı bilgilere de rastlanmaktadır. Orta Hopa Karyesinden vefat eden Osman b. Ahmed b. Abdullah'ın zevcesi Rusya Devleti vatandaşı olup Batum'un Nuriye Mahallesinde sakin Sıdika bint Halil, Rusya'nın Batum'da mukim konsolosu tarafından gönderilmiş Hasan Ağa b. Abdullah'ın da hazır bulunduğu mahkemede vefat eden kocasının alacaklılarından Orta Hopa Karyesinde sakin Mustafa b. Ahmed'in alacağı olan 264 manata mukabil bir câriyeye haksız yere el koyduğunu, halbuki Abaza asıllı Müslüman câriye Fidan bint Abdullah'ın kocasının vefatı öncesinde 15 Şevval 1282'de (3 Mart 1866) kendisine hibe edildiğini söyleyerek bunu şahitlerle ispat etmiş ve câriyenin kendisine verilmesini talep etmiş, mahkeme kendisini haklı bularak câriyeyi Sıdika Hatun'a teslim etmesini Mustafa'ya tenbih etmiş ve sonuç sicile kaydedilmiştir.¹⁹³

Sicilde sosyal ilişkilerle ilgili de çok sayıda kayıt bulunmaktadır. Batum'un Korolistav Köyünden Köroğlu Gençali b. Dursun, aynı köyden Mehmed b. Ahmed'in arsasından geçen yolunu kapattığını belirtip eskiden beri arsadan geçme hakkı olduğunu, Mehmed'in müdahaleden men edilerek yolunun açılmasını talep etmiştir. Tahkik için görevlendirilen Katip Ahmed Hamdi Efendi köye gidip tarafları yüzleştirip şahitleri dinleyerek Gençali'nin yolunun açılması yönünde karar vermiş ve Mehmed'e de müdahale etmemesi tenbih edilmiş, bu durum katip tarafından mahallinde yazıya geçirilmiş ve daha sonra Batum'da meclis-i şer'e durum iletilmiştir.¹⁹⁴

Sicilde kendisine düşen mirası tasarruf edecek durumda olmayan çocukların, varisi bilinmeyen veya uzakta olduğu için mirası teslim alacak durumda olmayanların malları Batum'daki Lazistan Sancağı Emval-i Eytam Sandığı'na konduğu görülmektedir.

Malları Eytam Sandığı'na konanların bazısının Batum dışından oldukları dikkat çekmektedir. Batum'da süvari çavuşlarından iken vefat eden Erzincanlı Bektaş Çavuş b. Ahmed'in Erzincan'daki annesi ve babasına intikal eden 1504.5 kuruş varislerin beş sene zarfında zuhuruna değin Lazistan Sancağı Emval-i Eytam Sandığına konulmuştur.¹⁹⁵ Yine Ardanuçlu olup ticaret sebebiyle Batum'da oturan Ali Çavuş b. Abdullah b. Abdülkerim'in tek varisinin İstanbul'da oturan kız kardeşi Fatma olduğunun tespit edildiği kayıta, alacaklarının tahsil edilip mallarının satılıp toplam 1460.30 kuruşun hak sahibinin tahsiline kadar Emval-i Eytam Sandığına konulduğu kaydedilmektedir.¹⁹⁶ Erzurum'un Erge Mansur Karyesinden olup Batum'da sakin iken vefat eden Hamal Ali b. Abdullah'ın zahirde varisi olmayıp terekesi beş seneye kadar varisleri ortaya çıkıncaya kadar irbah ve idâne olunmak üzere Emval-i

¹⁹² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 289.

¹⁹³ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 56.

¹⁹⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 6.

¹⁹⁵ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 154.

¹⁹⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 164.

Eytam Sandığına konulduğu bilgisi yer almaktadır.¹⁹⁷ İzmid'de meskün Çerkes muhacirleri ve emirlerinden olup Batum'a gelirken Rusya kumpanyası vapurunda vefat eden Beslan Bey b. Abdullah'ın bilinen bir varisi olmadığından terekesi bedeli 1103 kuruş Eytam Sandığı'na konulmuştur.¹⁹⁸ Batum'un Liman Mahallesinde sakin iken vefat eden Buharalı Hacı Abdullah Efendi b. Hasan b. Abdullah'ın vefatının ardından hanımlarının payı verildikten sonra çocukların payı Eytam Sandığı'na konulmuştur.¹⁹⁹ Batum'da ikamet eden Trabzonlu bir esnafın vefatından sonra veresesinden iki küçük çocuğuna düşen 2340.25 kuruşun Trabzon Mahkeme-i Şer'iyesine gönderilmek üzere Batum Şer'iyeye Mahkemesi'nde mahfuz tutulduğu kaydedilmektedir.²⁰⁰

Eytam Sandığı uygulamasının Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim vatandaşları için de aynı şekilde olduğu görülmektedir. Mesela Trabzonlu olup ticaret sebebiyle Batum'da sakin iken vefat eden Rum Kotoroğlu Morika Cevizci veledi Anastasi'nin veraseti taksim edilmiş, büyük oğlu Anastasi Efendinin hissesi kendisine teslim edildikten sonra gaib olan kardeşlerinin hisseleri müracaatlarına kadar Eytam Sandığında koruma altına alınmıştır.²⁰¹

Varisi bulunamayan 7295 kuruşun, Hüseyin Rüşdi'ye annesinden miras olarak intikal eden 382.28 kuruşun, müteveffanın zevcesine düşen payın verilip çocukların payının Eytam Sandığı'na konulması²⁰² ile yukarıda zikredilen kayıtlar miras konusu olan bu miktarların ekonomik olarak değerlendirilmesi kadar Batum dışında olan hak sahiplerinin haklarının korunması açısından da önemlidir.

Batum'un Yalıyolu hududu sokağında 44 numarada bir mağazanın Karabet veledi Beğros ile Ahışhavi Süleyman b. Abdullah'ın yarı yarıya mülkü olduğu kaydı,²⁰³ ticarete Müslümanlarla gayrimüslimlerin ortak olarak ticaret yaptıklarını göstermesi bakımından bir örnek verilebilir.

D. Asayiş ve Güvenlik Konuları

Sicilde asayiş ve güvenlik konuları ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Dikkate değer kayıtlardan birisi şöyledir: Erzurum vilayeti İspir Kazası Kiskim Nâhiyesi Selcanlı karyesinden Bedeloğlu Molla Mahmud b. Hüseyin, Süleyman b. Musa, Mustafa b. Coşkun, Mustafa b. Ali ve Mehmed b. İbrahim adlı kişiler iki sene önce 1 Rebiyülahir 1288 (20 Haziran 1871) tarihinde karyelerinden hareket edip Batum kasabasına gelmiştir. Bir iki gün ikamet edip Livane kasabasında kendilerine teslim edilmek üzere içinde nakit paranın da bulunduğu mal ve eşya sandığını Çoruk (Çoruh) nehri kayıkçılarından Gencoris b. İpsiz adlı kişiye teslim etmişler. O da Livane kasabasına gitmek üzere yola çıkmış, ikinci günün gecesini kayığı Gönnye Nâhiyesi'ne bağlı bir köyün iskelesine nehir kenarına bağlayıp gecelemeğe istemiştir. Heba Nâhiyesi'nden Çerkesoğlu Süleyman b. Salih yanında iki kişiyle gelip kayığı basıp sandığı alıp sandıkta bulunan toplam 114 adet altın, 210 abbas manat ve diğer eşyayı gasp etmiştir. Malları gasp edilenler Gönnye'nin Katabhiye Karyesinden Osmanlı'nın Katolik milletinden Kirob (Kebrob) veledi Bedros'u vekil

¹⁹⁷ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 291.

¹⁹⁸ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 179.

¹⁹⁹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 162.

²⁰⁰ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 200.

²⁰¹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 144.

²⁰² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 142, 153, 160. Benzer kayıtlar için bk. *Batum Şer'iyeye Sicili*, 197, 201.

²⁰³ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 254.

tain edip mahkemede dava açmışlar fakat davalılar olayı inkar edip bu konuda yemin de etmişler, davacı vekili ise iddiaları ispatlayamadığı için bir sonuç alamamıştır.²⁰⁴

Sicilde cinayet ile ilgili kayıtlar da vardır. Batum'un İnamiye Karyesi halkından bir Abaza muhacirinin yaralandıktan sonra vefat ettiği, olayı keşif ve muayene için görevlendirilen Süleyman Efendi b. Selim'in maktulün hanesinde cenazeyi incelemesi neticesinde maktulün göbeğinin sağ tarafından bir kurşunun girip diğer taraftan çıkmadığını tespit ettiği,²⁰⁵ Acara-i Süfla Kazası'nun Alibeyoğlu Karyesinden Mustafa isimli birisi Acarakâri bir tüfekle öldürülmüş²⁰⁶ ve Gönve Nâhiyesi'nde oturan ve doğum yeri Ahıska olan Ahsen Hatun bint Ali b. Derviş'in maktulen vefat ettiği²⁰⁷ kayıtları bu konuya örnek olarak gösterilebilir. Bu hususta verilen cezalara örnek olarak ise Atina Nâhiyesi Baş Gere Karyesinde tüfekle yaralanan birinin daha sonra vefatı üzerine yaralayanın 10 bin dirhem diyet ödemesi ve bu miktarın 3 senede üç taksitte ödenmesi kararı²⁰⁸ zikredilebilir.

Cinayet ve adam öldürmenin yanı sıra Sicilde kavga ve yaralama ile ilgili kayıtlar da yer almaktadır. İki ayrı kayıta Batum'un Korolistav Karyesinden Emin ile Agara Karyesinden iki kardeş Yusuf ve Emin b. Murad'ın birbirleri aleyhine açtıkları davada Barshana Karyesinde tarlalarında çalışırken kamalı saldırıya uğradıklarını ve çeşitli yerlerinden yaralandıklarını iddia ederek davacı oldukları, fakat daha sonra her iki kayıta da birinde davalı diğerinde davacı olan tarafların anlaşarak düşmanlığı sona erdirdiklerini söyleyerek davadan meccanen vazgeçtikleri görülmektedir.²⁰⁹ Çürüksu Nâhiyesi Kvirike köyünden Arslan b. Hasan Sur Hızır (Tsihiszir) Kalesi açıklarında denizde avlanırken kazaen yaralama olayında davadan vazgeçilmesi²¹⁰ ve Sürmeneli ve Rizeli iki kişi arasında tüfekle yaralama olayında husumetin sona erdirilmesine dair bir kayıt²¹¹ örnek olarak gösterilebilir.

Sicilde hırsızlık ile ilgili davalar da vardır. Gönve'de Nusratiye Karye-i Cedidede meskün Abaza muhacirlerinden Saadet Giray bir ay önce köy civarında Coçe denilen mahalde merada otlayan toplam değeri 600 kuruş olan 12 koyun ve 2 keçiyi gasp etmekle suçlanarak bedeli kendisinden talep edildiği belirtilmekte, sulh ile miktarın 510 kuruş olarak belirlendiği kayıta söylenmektedir.²¹² İbrahim isimli biri Zafhere Beyin evinde misafir olarak bulunduğu evde çekmeceye koyduğu 84 abbasi manat ile 6 adet manat kıymetli 2 gümüş kaşık, 5 adet manat kıymetli 7 zira' [?], [?] kıymetli gümüş üzerine işlenmiş bir elmas yüzüğün Toğuz ve diğer hizmetçiler tarafından çalındığını iddia ederek eşyaların o günkü kıymeti 30 adet manatı talep etmiş, 100 adet abbasi manat üzerine sulh olmuşlar ve 100 abbasi manatı İbrahim'e ödemeyi Zafhere Beyin taahhüd ettiği kayd edilmiştir.²¹³ Aziziye Camiî anbarcısı Mustafa Ağa b. Şerif, 1200 kuruşunun evinden çalındığı iddiasıyla mahkemeye müracaat etmiş fakat iddiasını ispatlayamamıştır.²¹⁴ Yine Ahalşen Karyesinden Hasan b. Osman, aynı köyden Bakurize Eyyub Ağa b.

²⁰⁴ Batum Şer'iyne Sicili, 235.

²⁰⁵ Batum Şer'iyne Sicili, 228.

²⁰⁶ Batum Şer'iyne Sicili, 223.

²⁰⁷ Batum Şer'iyne Sicili, 275.

²⁰⁸ Batum Şer'iyne Sicili, 116.

²⁰⁹ Batum Şer'iyne Sicili, 58, 59.

²¹⁰ Batum Şer'iyne Sicili, 100.

²¹¹ Batum Şer'iyne Sicili, 108.

²¹² Batum Şer'iyne Sicili, 13.

²¹³ Batum Şer'iyne Sicili, 44.

²¹⁴ Batum Şer'iyne Sicili, 93.

Mehmed'in 7 kil lazutunu gasbettiğini iddia ederek bedeli olarak 175 kuruş ödemesini talep etmiş fakat iddiasını ispatlayamamıştır.²¹⁵

Sicilde hayvanların verdiği bir zararın sahibinden tazmini ile ilgili bir dava ilginç görünmektedir. Batum'un Kahaber karyesinde hayvanların tarlaya girerek 30 kile lazutu yediği iddiasıyla dava açılmış ve hayvan sahiplerinin kusurunun bulunmadığı gerekçesiyle tazmine yer olmadığı sonucuna ulaşıldığı kaydedilmiştir.²¹⁶

Sicilde kayıp ve buluntu mal veya eşya ile ilgili de kayıtlar bulunmaktadır. Mesela Maçahel Nâhiyesi Sindiyet Karyesi ahalisinden Esad b. Sadık kaybettiği bir eşyasını bir buçuk sene sonra birinde bulduktan sonra dava açmış, şahitlerle eşyanın kendisine ait olduğunu ispatlamış ve eşyanın kendisine iade edilmesi yönünde mahkemeden karar çıkmıştır.²¹⁷ Yine Batum'un Agara Karyesinden Bakurize Şahin Ali b. Lütfi, kaybettiği beygiri bir sene sonra Dagva karyesinden Hocoğlu Şakir b. Mehmed'de bulmuş, bir vekil tayin ederek dava açmış, davalı dava konusu malı bir ay önce birinden 500 kuruşa aldığını söylemiş fakat davacı vekili iddiasını ispat edince davalının malı iade etmesine hükmedilmiştir.²¹⁸ Benzer bir olay da şöyledir: Şavşat'ın Dabazrul köyünden Süleyman b. Hasan, kaybettiği bir baş camuş ineğini altı ay sonra Batum'un Cuma Mahallesi'nde birinde bulmuş ve mahkemeye başvurarak ineğin kendisine ait olduğunu ispatlayarak iadesi yönünde mahkemeden karar çıkmasını sağlamıştır.²¹⁹

Kayıtlardan bu dönemde suç işleyenlerin hapsedilmesi için Batum'da bir hapisane bulunduğu anlaşılmaktadır. "Aslen diyar-ı Çerakiseden Sohum nam belde ahalisinden" Hasan b. Osman b. Abdullah'ı öldüren Hopa'nın Çarşı Mahallesinden Mehmed Reis b. Mustafa'nın Batum Hapishanesinde tutulduğu kaydedilmektedir.²²⁰ İthalatı yasak olan ecnebi tuzu davası ile ilgili olarak bir kişinin Batum Hapishanesinde tutulduğu kaydı²²¹ da bu çerçevede zikredilebilir.

E. Dini ve Kültürel Hayat

Batum Şer'îye Sicilinde cami ve vakıflarla ilgili de önemli kayıtlar bulunmaktadır. Şüphesiz Batum'da Osmanlı döneminde inşa olunmuş en önemli cami Aziziye Camiî'dir. Cami inşaatının 1865'de başlanıp 1869'da tamamlanarak hizmete açıldığı, ardından geniş vakıflar tahsis edilerek büyük bir imar çalışmasına girilmesinin Batum'u kasaba görünümünden şehir görünümüne dönüştürmeye başladığı belirtilmektedir.²²² Batum kasabasının kurulması döneminde Aziziye inşa edilmiştir. Bu dönemde camilerle ilgili başka tamir veya inşa faaliyetleri de olmuştur. Nitekim 1867 yılında bir camiye iki ahşap minarenin eklendiği kaydedilmektedir.²²³

Sicilde yer alan camilerle ilgili bazı kayıtlara değinmekte fayda vardır. Kayıtlar genellikle yeni cami inşası, cami için vakıf kurulması ve Cuma namazı için izin talebi ile ilgilidir. "Batum kasabasında

²¹⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 75.

²¹⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 35.

²¹⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 247.

²¹⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 256.

²¹⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 133.

²²⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 70.

²²¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 115.

²²² Abdullah Bay, "Limani Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri", 65.

²²³ Saltoğlu, *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu*, 28.

müceddeden bina ve inşa olunan Aziziye Camii²²⁴ kaydı örnek olarak zikredilebilir. Acara-i Süfla Kazası Acara-i Ulya Nâhiyesi köylerinden Tibet Köyünde hayır sahipleri tarafından müceddeden inşa olunan camide imam-hatip olarak görev yapacak kişiye yıllık 50 kuruş verilmesi için 500 kuruşluk bir vakıf kurulmuş ve tescil edilmiştir.²²⁵ Tibet Karyesi ahalisinin çok olduğu, karyeye yakın cami bulunmadığından Cuma namazı edasında halkın zorluk çektiği, köy halkından Abdullah Ağa b. Mustafa Ağa tarafından müceddeden inşa edilen camiye minber konularak Cuma ve Bayram namazlarının kılınması için izin istendiği, bunun için köy halkının kaza meclisine gelip taleplerini ilettikleri, kaza meclisinden konuyla ilgili bir yazı bulunduğu, imam-hatiplik görevini Samulet Karyesi ahalisinden Mehmed Efendi b. Coşkun'un yapabileceği, 500 kuruşluk vakfın gelirinden yıllık 50 kuruş ücret alabilmesi için bir vakıf tescil edildiği, bir imtihanda başarılı olan ve bu görevi yapabileceği anlaşılan Efendi b. Ahmed'e berât verilmesi hususunun arz olunduğu²²⁶ ifade edilmektedir. 1835 yılı nüfus defterinde köyde imam olarak Molla Ali b. İsmail'in kaydedilmiş²²⁷ olması, daha önce imam bulunduğunu fakat köyde Cuma namazı kılınmadığını göstermektedir. Sicilde daha önce imam bulunan başka köylerle ilgili de yeni cami inşasına dair kayıtlar bulunmaktadır.

Çürüksu'nun Zirabuser Karyesinde bir mahalle halkının kalabalık olduğu, mahalleye yakın cami olmadığından kış günlerinde halkın Cuma namazlarında çok zorluk çektiği, hayır sahiplerinin müceddeden inşa ettikleri bir mescide minber konularak Cuma ve Bayram namazlarının bu yeni camide kılınması için mahalle ahalisinin Çürüksu Meclisine müracaat edip izin talep ettikleri, imam-hatiplik görevini yürütecek kişiye mahalle halkından Kahraman Ağa b. Mehmed'in 4 Muharrem günü tescil ettirdiği bin kuruşluk vakfın gelirinden senelik 150 kuruş ödeneceği, imam-hatiplik görevini mahalle halkından olup Çürüksu Meclisinde gerçekleştirilen imtihanda ehliyet ve liyakati tespit edilen Kibar Ali Halife b. Mehmed'in yürüteceği belirtilerek kendisi için berât talep edilmiştir.²²⁸ Köyde 1835 yılı nüfus defterinde imam olarak Hancaroğlu Mehmed b. Süleyman adı kaydedilmiştir.²²⁹ Bu durum köyde cami bulunduğu şimdi ise bir mahallesinde cami inşa edildiği anlaşılmaktadır. Korolistav Karyesi ahalisinden İsmail Ağa b. Ali Alemdar, mütevellî tayin ettiği Hasan Efendi b. Abdülhalim ile birlikte tescil ettirdiği vakıf için malından 800 kuruş vakfetmiş ve bununla karyede müceddeden inşa olunan camide imam-hatip olarak görev yapacak kişiye yıllık 30 kuruş ücret ödenmesini istemiştir.²³⁰ 1835 yılı nüfus defterinde köyde Eyyub Efendizâde Molla Süleyman imam olarak kaydedilmiştir.²³¹

Arhavi Kasabası Camii'nden başka merkezde cami olmadığı, kasabanın büyük olup halkın Cuma ve Bayram namazlarında çok zorluk çektiğinden dolayı hayır sahiplerinin inşa ettikleri bir camiye minber konularak Cuma ve Bayram namazlarının bu yeni camide de kılınması için izin talebinin değerlendirildiği²³² kaydedilmiştir.

²²⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 93.

²²⁵ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 226.

²²⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 227.

²²⁷ Hâbil Başoğlu, *02759 Nolu Çıldır Eyaleti Acara-I Ulya Sancağı Nüfus Defteri*, (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019), 45.

²²⁸ *Batum Şer'iyeye Sicil Defteri (1291)*, 274.

²²⁹ Levan Gurgendize, *Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri*, (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2011), 40, 152.

²³⁰ *Batum Şer'iyeye Sicil Defteri (1285)*, 112.

²³¹ Kaya, *1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirmesi*, 51.

²³² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 79.

Kabnistav Karyesinde ve civarında cami olmadığı, halkın kış günlerinde Cuma ve Bayram namazlarında çok zorluk çektiğinden dolayı hayır sahiplerinin inşa ettikleri bir camiyeye minber konularak Cuma ve Bayram namazlarının bu yeni camide kılınması için izin talep edildiği²³³ ifade edilmektedir. İzin müracaatının kayıttan da anlaşıldığı üzere Cuma ve Bayram namazları için olduğunu söylemek gerekir. Değilse köyde mescid olmalıdır. Zira 1835 yılı nüfus defterinde Kabnistav'da imam olarak Molla Abdioğlu Çelebi adı kaydedilmiştir.²³⁴ Bilindiği üzere bir yerde Cuma namazı kılınması için o yerin şehir hükmünde ve merkezi bir yer olması gerekmektedir.

Keda Camiî Vakfı mütevellisi 1 Receb 1282 (20 Kasım 1865) tarihli bir borç tahvilini ibraz ederek Sancakbeyzâde Ahmed Bey b. Yusuf Bey'in borç almış olduğu 840 kuruşu ödenmesini talep etmiş ve talep uygun bulunmuştur.²³⁵

Batum Şer'îye Sicilinde değişik vesilelerle isimleri geçen kimseler arasında muhtarlarla birlikte imamlar önemli yer tutmaktadır. Burada bazılarını aktarmakta fayda vardır. Acara-i Ulya Nâhiyesi'nde Tibet karyesi imamı Süleyman Efendi b. Abdullah²³⁶ isminden bahsedilebilir. Batum'a bağlı yerler arasında imam olarak şunlar zikredilebilir: Agara karyesi imamı Sadık Ağa,²³⁷ Kahaber karyesi imamı Mehmed Tevfik Efendi b. Abdülkerim,²³⁸ Korolistav Köyü imamı Ahmed Ağa b. Süleyman²³⁹ ve Süleyman Ağa b. Eyyub,²⁴⁰ Liman Mahallesi imamı Hasan Efendi b. Sâkib Efendi²⁴¹ ve imam vekili Hasan Efendi b. Murad,²⁴² Helvaçavur imamı Ahmed Ağa²⁴³ ile Nuriye Mahallesi imamı Hüseyin Efendi b. İbrahim²⁴⁴ İnamiye ve Küşadiye imamları Tahir Efendi b. Abdullah ve Murteza Ef. b. Abdülkerim²⁴⁵ isimleri örnek gösterilebilir. Çürüksu Nâhiyesi'nde ismi geçen imamlardan Çarşı Mahallesi imamı Yahya Efendi b. Abdullah ve Kakovit karyesi imamı Dursun Efendi b. Ali Efendi,²⁴⁶ Gönve Nâhiyesi'nde Nusretiye karyesi imamı Ali Efendi b. Osman,²⁴⁷ Hopa'da Orta Hopa karyesi imamı Hüseyin Efendi b. Mustafa²⁴⁸ isimleri de eklenebilir.

İmam-hatiplik görevi ile ilgili bazı kayıtlar bu konudaki işleyiş hakkında bir fikir verebilir. Arhavi Kazası'na bağlı Hacale Karyesine tâbi Mafrat Karyesi Camiî'nin hasbî olarak ve berât ile imam-hatip olan Mustafa Halife b. İbrahim görevi İdris b. Memiş'e devrettiğine dair²⁴⁹ bir kayıt yer almaktadır. Bu kayıttan hiçbir ücret almadan görev yapanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Arhavili Mustafa Efendinin imtihanda başarılı olduğu ve kendisine şehadetname verildiği kaydı,²⁵⁰ dini görevlerde istihdam

²³³ *Batum Şer'îye Sicili*, 113.

²³⁴ *Kaya, 1170 Nolu Gönve, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirmesi*, 51.

²³⁵ *Batum Şer'îye Sicil Defteri (1284)*, 27.

²³⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 67.

²³⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 256.

²³⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 70.

²³⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 6.

²⁴⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 256.

²⁴¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 275.

²⁴² *Batum Şer'îye Sicili*, 159. 1270 yılındaki bir olayın şahidi olarak gösterilmesi o yıldan beri imamlık yaptığını veya bu mahallede oturduğunu göstermektedir.

²⁴³ *Batum Şer'îye Sicili*, 247.

²⁴⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 103, 231.

²⁴⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 71.

²⁴⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 134.

²⁴⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 55.

²⁴⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 56.

²⁴⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 82.

²⁵⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 97.

edileceklerde liyakat arandığını göstermektedir. Atina Kazası Kalecik Camii'nde berât ile imam-hatiplik görevine liyakati olmadığından görevin başkasına verilmesi hakkında emirname gönderildiği, ilim talebesi ve liyakatli biraderzâdeleri bulunduğu ve görevin onlara verilmesi hususu kaydedilmiştir.²⁵¹ Yine Acara-Maçahel Kazası'nda bir köyde bulunan caminin imam-hatip görevinin imam-hatibin çocuklarına intikali²⁵² ile ilgili kayıttan da bahsedilebilir. İmam-hatiplerden ölenlerin görevlerinin çocuklarına intikali veya boş kalan yerlere tayinle ilgili ehliyet ve liyakat konusunda yaşanan sorunlar ve çözüm yolları ile ilgili yazı²⁵³ da bu konuda bazı sorunlar yaşandığını göstermektedir.

Sicildeki bazı kayıtlar dini hayatla ilgili fikir vermesi açısından önemlidir. Mesala Batum Kalesi Beyi Hacı Bekir Efendi b. Hüseyin b. Abdullah'ın terekesi arasında yer aldığı gibi başka kayıtlarda da yer alan köhne seccade kaydı²⁵⁴ halkın dini ritüelleri yerine getirmedeki hassasiyeti olduğunu gösterir.

Vefat edenlerin bir kısmının tereke kayıtlarında kitap adlarına rastlanmaktadır. Bu durum halkın hem dindarlığı hem entelektüel durumu hakkında fikir verebilir. Mesela bir askerin terekesinde Basma Muhsaf-ı Şerif ile eski Envar ve Mevlit kitapları²⁵⁵ olduğu görülmektedir. Yine Mushaf ve Cüz²⁵⁶ ile En'am-ı Şerif²⁵⁷ kayıtları da zikredilebilir. Ulemadan ve meclisi temyizi liva azası Cafer Efendi b. Mehmed Efendi b. Ahmed Efendinin veraset ilamında kitapları listesi,²⁵⁸ kimliği ve sosyal statüsü ile mütenasip görünmektedir.

Atina Kazası hanedanından Baltazâde Hüseyin Efendi b. Derviş Ağa b. Abdullah'ın terekesinde Tarih-i Osmanî ve İngiliz-i Osmanî kitapları kaydı,²⁵⁹ tarih ve yabancı dile ilgisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Bir kayıтта Liman Mahallesinden vefat etmiş birinin Kitapçı Mehmed Efendi b. Ömer'e 637 kuruş borcunun olduğu kaydı²⁶⁰, Batum'da kitapçılık yapanların bulunduğunu gösterir.

Son olarak Nuriye Mahallesinde oturan ve muhtemelen mahallenin imamı olan Abaza muhacirlerinden İmam Hüseyin Efendi b. Yusuf b. Abdullah'ın terekesinde yer alan bazı kitapların isimlerini alıntılalım: *Niyazi Divanı*, *Halebi Tercümesi*, *Tarikat-i Muhammediye*, *Tefsir-i Tibyan*, *Kaside-i Bürde ve Mürşid*, *Tâbirname*, *Dürretü'l-Vaizin*, *En'am-ı Şerif*, *Yazma Nüsha Kitabı*, *Birgivi Kitabı*, *Muhammediye*, *Nusret Efendi Risalesi*, *Hutbe Mecmuası*, *Menasik-i Hac*, *Hutbe Risalesi*, *Lügat* ve *Evrak-ı Perişan*,²⁶¹ bunlardan bazılarıdır.

²⁵¹ Batum Şer'iyeye Sicili, 261.

²⁵² Batum Şer'iyeye Sicili, 208.

²⁵³ Batum Şer'iyeye Sicili, 139.

²⁵⁴ Batum Şer'iyeye Sicili, 179, 219, 250, 281.

²⁵⁵ Batum Şer'iyeye Sicili, 154.

²⁵⁶ Batum Şer'iyeye Sicili, 291.

²⁵⁷ Batum Şer'iyeye Sicili, 164.

²⁵⁸ Batum Şer'iyeye Sicili, 207.

²⁵⁹ Batum Şer'iyeye Sicili, 281.

²⁶⁰ Batum Şer'iyeye Sicili, 286.

²⁶¹ Batum Şer'iyeye Sicili, 289.

Terekelerdeki kitaplardan bir kısmına burada değinilmiştir. Sicildeki bütün kitapların bir listesi çıkarılıp başka bölgelerdeki terekelerde adı geçen kitapların listeleri²⁶² ile karşılaştırılarak Batum'un bu anlamda Osmanlı coğrafyası ile ne kadar benzeştiği ortaya konulabilir.

F. İktisadi Hayat

1. Borç, Alacak, Vekalet, Kefalet ve Emanet Konuları

Sicilde önemli sayıda alacak davaları vardır.²⁶³ Batum kasabasında oturan Derviş b. Ali b. Derviş, mahkemeye müracaat ederek Gönye Nâhiyesi'nde oturan ve maktulen vefat eden Ahsen Hatun bint Ali b. Derviş'in öz kardeşi olduğunu, Ahıska doğumlu olduklarını, kız kardeşinin kocası Ahmed Ağa ve kendisinden başka varisi bulunmadığını beyan etmiş, ayrıca borç vermiş olduğundan Ahmed Ağa'dan 100 kuruş alacağı olduğunu söylemiş, Ahmed Ağa borcu kabul fakat verasetle ilgili iddiayı inkar etmiş, davacı iddiasını belge ve şahitlerle ispat etmiş, 100 kuruş alacağının ödenmesi yönünde karar çıkmıştır.²⁶⁴

Batum'un Nuriye Mahallesinde oturan Abaza muhacirlerinden Mfustafa b. Hasan, elindeki 25 Muharrem 1285 (18 Mayıs 1868) tarihli borç tahvilini bir ay sonra mahkemeye sunarak alacağı olan 42 Manat alacağını tahsil talebinde bulunmuş, davalı Batum'un Hamidiye Karyesinde oturan Çerkes muhacirlerinden Halil Bey b. Beslan borcunu ikrar etmiş ve borcun ödenmesi kendisine tenbih olunmuştur.²⁶⁵

Elinde bulunan 10 Temmuz 1282 (22 Temmuz 1866) tarihli deyn temessükü ile mahkemeye müracaat edip alacağını kefilden tahsil etmek için dava açan Çürüksu Nâhiyesi'nin Samiba (Sameba) Karyesinden Kakasoğlu Ahmed b. el-Hac Ali, olumlu sonuç almıştır.²⁶⁶

Gönye Nâhiyesi'nde Yeni Mahalle'de sakin Memiş b. Hüseyin Batum Mahkemesine müracaat ederek, iki sene önce aynı mahalleden birine 318 kuruş borç verdiğini ve borcun ödenmeyen 168 kuruşunun borca kefil olan aynı mahalleden Memiş b. Hüseyin tarafından ödenmesini talep etmiş ve mahkeme borcun kalan kısmının kefil tarafından ödenmesine hükmetmiştir.²⁶⁷

Gayrimüslim vatandaşların kendi aralarındaki borç-alacak ilişkilerine dair kayıtlara da Sicilde rastlanmaktadır. Bıçakçı esnafından ve Rum milletinden Porika veledi Nikola, Batum mahkemesine müracaat ederek kunduracı esnafından ve Rum milletinden Nikola veledi Porda'ya üç ay önce 500 kuruşa sattığı Batum'daki evinden kalan 300 kuruş alacağının ödenmesini talep etmiş, davalı borcu kabul etmiş ve borcun davacıya ödenmesi hükme bağlanmıştır.²⁶⁸ Trabzon'un Tuzluçeşme Mahallesinden bir Rum vatandaşın Batum'da oturan bir Rum ile alacak davası,²⁶⁹ Sürmeneli iki Rum vatandaş arasında 300 kuruşluk alacak davasının Batum Mahkemesinde karara bağlanması,²⁷⁰ bezzaz esnafından ve Rum

²⁶² Örnek olarak 17. Yüzyıl terekelerinde yer alan kitap listesi için bk. Sait Öztürk, *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*, (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993), 132-133.

²⁶³ Örnek için bk. *Batum Şer'îye Sicili*, 24, 25, 38, 40, 42, 45, 51, 109.

²⁶⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 275.

²⁶⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 64.

²⁶⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 114.

²⁶⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 11.

²⁶⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 18.

²⁶⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 40.

²⁷⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 74.

milletine mensup birinin davasında 324.5 kuruşun ödenmesi kararı²⁷¹ ve benzeri kayıtlar da örnek olarak gösterilebilir.

Sicilde Müslümanlarla Gayrimüslimler arasındaki davalara da rastlanmaktadır. Bir Müslüman ve bir gayrimüslim vatandaşın davasında gayrimüslim lehine karar verildiği görülmektedir. Batum Meclis-i Deavi azasından ve Ermeni milletinden Ohancan Çorbacı, borç verdiği 45 Mecidiye altınını borca kefil olan Beğlevan karyesi sakinlerinden Dursun Ağa b. Ali Ağa'nın ödemesini talep etmiş ve davada haklı bulunarak Dursun Ağa'dan kefil olduğu borcu ödemesi istenmiştir.²⁷² Hemşin Nâhiyesi Dobre karyesi ahalisinden Hüseyinoğlu Hasan b. Mustafa mahkemeye müracaat ederek İspir Kazası Kiskim Nâhiyesi Garmik karyesi ahalisinden ve Osmanlının Katolik milletinden Atam veledi Hanpar ve Vardan veledi İshak muvacehesinde Rusya'nın Sivastopol iskelesinde ticaret için sakin iken, 1 Muharrem [1290] (1 Mart 1873) günü kiralamış oldukları ekmekçi fırınının odunluğuna varıp 52 adet Osmanlı lirasını koyduğu fakat sonra gittiğinde bulamadığını söyleyerek bu kişilerden talep ettiğini bildirmiş, Atam ve Vardan olayı inkar etmişler, Hasan da iddiasını ispatlayamamıştır.²⁷³ Sürmeneli Abdullah Efendi b. Salih tedavi için geldiği Batum'da onbir gün önce bezzaz esnafından Mehmed Reis b. Mahmud'a ulaştırılmak üzere 4302.5 kuruş değerinde eşyayı kahveci esnafından ve Rum milletinden Bonika'ya emanet olarak verdiği iddiasıyla dava açmış, Bonika mahkemede emaneti inkar edince Abdullah Efendi yemine de talip olmayarak davadan vazgeçmiştir.²⁷⁴

Alacak davalarında sulh yoluna gidildiği ve bu müessesenin işletildiği görülmektedir. Bir davada 620 kuruşluk borç-alacak ilişkisi sürecinde sulh yolu ile anlaştıkları 300 kuruşu Ahmed Ağa'ya teslim etmesi Memiş Efendi b. Ali'ye tenbih olunmuş²⁷⁵ ve bu husus deftere kaydedilmiştir. Batum'un Nuriye Mahallesinden Ahmed b. Hüseyin, Haydar b. Mehmed'den alacağı 780 kuruş ile ilgili aracılardan devreye girmesiyle 400 kuruşa sulh olunmuş ve bu miktarı Ahmed'e ödemesi hususu Haydar'a tenbih olunarak deftere kaydedilmiştir.²⁷⁶ Şuahiv Karyesinden olup Batum'daki Asakir-i Nizamiyede onbaşı olan Arif b. Mehmed, Zvare Köyünden Mehmed b. Ahmed'den 1250 kuruş alacağını iddia etmiş, aracılardan devreye girmesiyle 300 kuruşa sulh olmuşlar ve mezkûr meblağın Arif'e ödenmesi kararı sicile kaydedilmiştir.²⁷⁷ Hopa'nın Orta Hopa karyesinden Şamlıoğlu Ali Ağa b. Hacı Ömer Ağa mahkemeye müracaat ederek beş sene önce 2588 kuruşluk manifatura eşyayı, teslim ettiği kişiden talep etmiş, sonra bin kuruşa sulh olmuşlardır.²⁷⁸ Livane Kazası'nın Beşavul Köyünden iki kişinin 3294 kuruşluk alacak davası 2 bin kuruşa sulh ile neticelenmiş²⁷⁹ ve Çikonet karyesinde 420 kuruş alacak davası 260 kuruşa sulh ile sonuçlanmıştır.²⁸⁰ Yine 300 kuruş alacak davası 200 kuruşa,²⁸¹ 400 kuruş alacak davası 350 kuruşa,²⁸² iki tüccar arasındaki 600 kuruşluk bir alacak davası 440 kuruşa²⁸³ sulh ile sonuçlanmıştır. Başka bir miras davası da sulh ile neticelenmiştir.²⁸⁴

²⁷¹ Batum Şer'iyeye Sicili, 81.

²⁷² Batum Şer'iyeye Sicili, 31.

²⁷³ Batum Şer'iyeye Sicili, 236.

²⁷⁴ Batum Şer'iyeye Sicili, 101.

²⁷⁵ Batum Şer'iyeye Sicili, 12.

²⁷⁶ Batum Şer'iyeye Sicili, 16.

²⁷⁷ Batum Şer'iyeye Sicili, 19.

²⁷⁸ Batum Şer'iyeye Sicili, 252.

²⁷⁹ Batum Şer'iyeye Sicili, 76.

²⁸⁰ Batum Şer'iyeye Sicili, 36.

²⁸¹ Batum Şer'iyeye Sicili, 22.

²⁸² Batum Şer'iyeye Sicili, 37.

Alacak davalarında iddiasını ispatlayamayanlarla ilgili de örnekler vardır. Çürüksulu Süleyman b. Sefer Açkvistav Karyesi sakinlerinden Dursun b. Hasan'dan 90 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş fakat bunu ispatlayamamıştır.²⁸⁵ Hopa'nın Mafrat karyesinden Mustafa Ağa b. Memiş Ağa Batum mahkemesine giderek Batum'un Küşadiye karyesinde sakin Abaza muhacirlerinden Şahin Bey b. Tahir Bey'in zimmetinde üç sene önce borç verdiği 65 kuruş alacağı olduğunu iddia etmiş fakat iddiasını ispat edememiştir.²⁸⁶

Sicilde vekalet ve kefaletle ilgili konular da yer almaktadır. Mesela Asakir-i Nizamiye 4. Ordusunun 3. Alayının 1. Taburunun 3. Bölüğünün ikinci çavuşu Mustafa b. Ahmed, davada Abaza muhacirlerinden Hanım bint Abdullah'ın vekil-i müsecceli olarak kaydedilmiştir.²⁸⁷ Bu durum bir askerin mahkemede vekil olarak hukuka yardımcı olduğunu gösterdiği gibi kendisinin Abaza muhacirlerinden olabileceğini de gösterebilir. Helvaçavur Karyesinde bir arazi davası için vekil tayini,²⁸⁸ Rize'de bir bahçenin satılması konusunda verilen vekalet²⁸⁹ ve kefalat sebebiyle bir borç tahsili davası²⁹⁰ ile benzeri kayıtlar vekalet konusunaki örnekler olarak gösterilebilir.

Sicilde emanet bırakılan mallardan doğan anlaşmazlıklar sebebiyle davalar olduğu da görülmektedir. Müvekkili vasıtasıyla dava açan bir kadın, yedi buçuk sene önce bir atlas yorgan, bir tüfek, bir öküz ve bir mecdiye altını emaneten verdiğini iddia ederek bunları talep etmiş, davalı öküzü aldığını kabul fakat diğerlerini aldığını inkar etmiş, davacı iddiasını ispat edememiş, davalı da yemin etmiş, davalının sadece öküzü teslim etmesi yönünde karar verilmiştir.²⁹¹ Sürmeneli Ömer b. Hüseyin, Batum Limanına emanet bıraktığı bir filikayı alamayınca mahkemeye başvurmuş ve esnaftan şahitler ile kendisine aidiyetini ispatlayarak filikanın kendisine teslimi yönünde karar çıkartmıştır.²⁹² Trabzon'un Mescid Mahallesinden Çilingiroğlu Mustafa Usta b. Emin Ağa, Lazoğlu Ömer Reis b. Yusuf'u sandal reisi tayin ederek Batum tarafına gönderdiğini fakat Ömer Reis'in sandalı limanda bırakıp firar ettiğini belirterek sandalı liman yetkililerinden almak istemiş, kendisine aidiyetini şahitlerle ispatlamış ve sandalın teslimi yönünde karar verilmiştir.²⁹³ Arhavi'nin Orci Köyünden Sarıoğlu Hüseyin b. Ali, Batum Mahkemesine gidip Helvaçav Karyesinden Durak Beye 500 kuruş değerinde bir tüfek emanet verdiğini belirterek talepte bulunmuş fakat iddiasını şahit ve delillerle ispatlayamamıştır.²⁹⁴

Sicilde borcun başkası tarafından üstlenilmesi ve sonra alacaklının anlaşmadan vazgeçmek istemesi ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Acara-i Süfla kasabasının Zubzu köyünden Numan b. Tantu b. Abdullah, aynı köyden Mehmed b. Ali'ye bir yeri verdiği vekâletle Arhavi'nin Yakovit (Yegovit) Karyesinden Mehmed Efendi b. Ali'ye yıllık 250 kuruşa kiralamış, bir yıl sonra kira sözleşmesi feshedilmiş, tarafların hepsinin hazır olduğu bir mecliste borcun Osman b. Abdullah tarafından ödenmesi hususunda anlaşmışlar fakat daha sonra bundan pişman olup mahkemeye başvurarak borcun

²⁸³ *Batum Şer'îye Sicili*, 54.

²⁸⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 46, 47.

²⁸⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 14.

²⁸⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 15.

²⁸⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 55.

²⁸⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 155.

²⁸⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 262.

²⁹⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 265.

²⁹¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 38.

²⁹² *Batum Şer'îye Sicili*, 69.

²⁹³ *Batum Şer'îye Sicili*, 73.

²⁹⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 2.

Mehmed Efendi tarafından ödenmesi talebinde bulunmuştur. Fakat talebin meşru olmadığı kendisine bildirilerek dava reddedilmiştir.²⁹⁵

2. Mülkiyet Konuları ve Alım-Satım İşlemleri

Batum Şer'iyeye Sicilinde mülkiyet konuları ve alım-satım işlemleri ile ilgili kayıtlar da bulunmaktadır. Mahkemeye müracaat eden bir kişi babalarından intikal eden ve 29 yıldır kullandıkları tarlanın taksiminin doğru yapılmamış olduğu iddiasıyla yeniden taksim talebinde bulunmuş mahkeme ise bu talebin yerinde olmadığını davacıya bildirerek yeniden taksim yapmamıştır.²⁹⁶

Livane'nin Sinkot Karyesinden Mehmed Ağa b. Hüseyin Ağa mahkemeye müracaat ederek Batum'da Kebapçılar Sokağında iki tarafı kendi dükkanı, bir tarafı Gürcüoğlu Osman Ağa b. Abdi dükkanı ve dördüncü tarafı sokak olan bir dükkana Liman Mahallesi sakinlerinden Berber Mahir Usta b. Mehmed ile ortak olduğunu, yarı hissesi için kira alagelmış iken ortağının bir süredir dükkana el koyduğunu beyan ederek dükkanın yarı hissesinin kendisine verilmesini talep etmiştir. Davalı Berber Mahir Usta ise dükkânı 46 sene önce kendi malından inşa ettiğini ve müstakilen malı olduğunu, 13 Rebiyülahir 1288'de (2 Temmuz 1871) dükkanı oğlu Hüseyin Efendiye meccanen hibe ettiğini, oğlunun da dükkanı kendisine teslim ettiğini ve şimdi emaneten elinde olduğunu söylemiş ve iddiasını şahitlerle ispat ettiğinden Mehmed Ağa, Mahir Ustayaya muarazeden men olunmuştur.²⁹⁷

Sicilde hüccet örnekleri de bulunmaktadır. Örnek olarak bir tanesi zikredilebilir. Batum kasabasında sakin Cordanzâde Mehmed Ali Efendi ve Hüseyin Efendi, mahkemeye müracaat ederek Uzun Çarşı Sokağında müştereken malları olan iki ahşap dükkanları ile ilgili hüccet talebinde bulunmuşlar ve kendilerine istedikleri belge verilmiştir.²⁹⁸

Sicilde alım-satım ile ilgili örnekler çoktur. Batum'un Liman Mahallesinde oturan Mutyaboğlu Osman Ağa b. Ali, Cami-i Atik Mahallesinde bir odalı bir evi 1200 kuruşa ve yanındaki arsayı da 300 kuruşa 15 Muharrem 1289'da (25 Mart 1872) Maçahelli Davut Bey b. Abdullah'dan toplam 1500 kuruşa satın aldıktan²⁹⁹ on gün sonra Livane'nin Deviskel Karyesinden Velizâde Mehmed Efendi bin Hasan Ağa'ya evi 700 kuruşa arsayı ise 300 kuruşa toplam bin kuruşa satmıştır.³⁰⁰ Alım-satım işlemleri ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat bu iki örnekte dikkat çeken husus, 1500 kuruşa alınan bir ev ve arsanın on gün sonra bin kuruşa satılmış olmasıdır.

Batum'un Agara Karyesinden Gülşen Ayşe Hatun bint Mehmed, mahkemeye başvurarak Maçahel'in Çikonet Karyesinden Mehmed Bayrakdar b. Memi'nin kendilerine ait bir tarlaya el koyduğunu iddia etmesine rağmen 12 yıl önce yani 1 Muharrem 1275 (11 Ağustos 1858)'de kendisinin de hazır bulunduğu bir mecliste kocasının 500 kuruş bedelle Mehmed Bayrakdar'a tarlayı verdiği ve o

²⁹⁵ Batum Şer'iyeye Sicili, 17.

²⁹⁶ Batum Şer'iyeye Sicili, 65.

²⁹⁷ Batum Şer'iyeye Sicili, 269.

²⁹⁸ Batum Şer'iyeye Sicili, 272.

²⁹⁹ Batum Şer'iyeye Sicili, 175.

³⁰⁰ Batum Şer'iyeye Sicili, 176.

tarihten bugüne kullanmaya devam ettiği şahitlerle ispatlanınca kendisi müdahaleden men olunmuştur.³⁰¹

3. Ticaret ve Meslekler

Batum Şer'îye Sicilinde başta Batum olmak üzere Lazistan Sancağı'ndaki bazı meslekler hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Mesela kayıtlarda aşçı olarak Hüsnü Ağa,³⁰² bakkal olarak ise Osman Çavuş, Ömer Efendi ve İbrahim Ağa, Kemal, Tahir Ağa, Estepan, Kemal Usta b. Mehmed ve Mahir Usta b. Mehmed adları yer almaktadır.³⁰³ Ekmekçi Yusuf Usta b. Abdullah ve Fırıncı Mehmed Usta³⁰⁴ isimlerine rastlanmaktadır. Ayrıca İşkodra ahalisinden ve ekmekçi esnafından Mustafa b. Yusuf³⁰⁵ adı, bu mesleği icra edenlerden bazılarının dışarıdan geldiklerini göstermektedir. Bir göz değirmenin südüs hissesinin bin kuruş olarak yer aldığı bir kayıttan³⁰⁶ yola çıkarak değirmenin değerinin 6 bin kuruş olduğunu ve değirmencilik olarak isimlendirilebilecek bir mesleğin icra edildiğini söylemek mümkündür.

Bezzaz esnafı olarak Bonika, el-Hac Ömer Efendi, Mehmed Efendi b. İbrahim, Mustafa Efendi b. İbrahim, Rum Porika veledi Nikola, el-Hac Ömer Efendi b. Hasan ve Şah İsmail b. Ali, Bejancıoğlu İsmail b. Ali, Zaim Ağa, Harik Efendi ve Şakir Efendi isimlerine tesadüf olunmaktadır.³⁰⁷

Kahveci olarak Mehmed Ağa, Süleyman Ağa, Mustafa Usta b. Abdullah, Hacı Cihan ve Kör Hasan, Yusuf isimleri³⁰⁸ ile birlikte bir de kahvehane³⁰⁹ kaydına rastlanmaktadır. Bir kahvecinin terekesi arasındaki 12 nargile, 2 güğüm, 13 markoç, büyük ve küçük kahve değirmeni, 2 tavla tahtası, domino takımı, büyük ahmer lamba, büyük ve küçük ayna, maskotaş, köhne mangal, köhne bardağı ağaçtan sandık, 8 hasır, soba, 15 iskemle vb. eşya listesi,³¹⁰ kahvecilik mesleği açısından fikir verir niteliktedir.

Hamal olarak İsmail ve İshak isimlerine rastlanmaktadır.³¹¹ Bunun yanı sıra Erzurum'un Erge Mansur Karyesinden olup Batum'da sakin iken vefat eden Hamal Ali b. Abdullah³¹² kaydı, Batum'a iş için başka yerlerden gelenlerin bulunduğunu gösteren örnek olarak kabul edilebilir.

Diğer bazı mesleklerle ilgili olarak da Çilingir esnafından Mehmed Usta b. Abdullah ve Mehmed Usta b. Hasan,³¹³ Demirci esnafından Ali b. Hasan³¹⁴ örnekleri verilebilir. Hamamcı Ali Efendi, Hacı Mehmed Ağa ve Mehmed isimleri aktarılabilir.³¹⁵ Gönye Nâhiyesi Abı Islah karyesinden Kayıkçı Alioğlu Hüseyin³¹⁶ ismi de kayıkçı esnafı için zikredilebilir. Kunduracı Rum Nikola veledi Porda,³¹⁷ terzi Arslan

³⁰¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 130.

³⁰² *Batum Şer'îye Sicili*, 200.

³⁰³ *Batum Şer'îye Sicili*, 200, 160, 89, 269.

³⁰⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 5, 160.

³⁰⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 258.

³⁰⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 68.

³⁰⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 52, 96, 73, 98, 18, 102, 114, 200.

³⁰⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 20, 217, 200.

³⁰⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 258, 288.

³¹⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 217.

³¹¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 200, 291.

³¹² *Batum Şer'îye Sicili*, 291.

³¹³ *Batum Şer'îye Sicili*, 73, 127.

³¹⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 32.

³¹⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 160, 200, 272.

³¹⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 251.

³¹⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 18.

ve Kirkor,³¹⁸ ile Muhasebeci Beg Efendi³¹⁹ ve taşçı esnafından Memiş b. Hüseyin³²⁰ isimleri de örnek gösterilebilir.

Sicilde tüccar olarak rastlanan isimlere örnek olarak Ahmed Ağa, Dursun Efendi, Hacı Hüseyin b. Hacı Mehmed, İlyas Efendi b. Hacı Yahya ve Osman Ağazâde Hacı Hüseyin Ağa³²¹ kaydedilebilir.

Batum'un Yeni Cami-i Şerif Mahallesinden Şahinbaşoğlu Ali'nin terekesinde yer alan 30 adet tüfek demiri, 30 adet Çerkezkarı köhne tüfek, 6 adet Acarakârî köhne tüfek, 9 adet köhne tabanca, 9 adet Çerkez bıçağı gibi mallar bu kişinin bu malların ticaretini yaptığını düşünmeye imkan vermektedir.³²²

Sicilde yer alan bazı kayıtlardan bölgede yetiştirilen tarım ürünleri hakkında fikir sahibi olunabilir. Batum'un Ahalşen Karyesinde mısır gasbı ile ilgili kayıt³²³ da bölgede mısır yetiştirildiği şeklinde anlaşılabilir. Yine Gönye Nâhiyesi sınırında pirinç tarlası kaydı,³²⁴ bölgede pirinç yetiştirildiğini, bir kişide 26 kile lazut (mısır) bulunması kaydı³²⁵ da bölgede mısır tarımı yapıldığını göstermektedir. Ayrıca Maçahel'in Hertvis-i Ulya karyesinde sakin Muti ve Numan'a köy sınırında bir arazinin babaları Ahmed b. Abdullah'dan intikal ettiği kaydı³²⁶ da bu çerçevede değerlendirilebilir. Tarımı yapılan ürünlerle ilgili kayıtlarda geçen bazı miktarlar bu ürünlerin ticaretinin yapıldığı şeklinde anlaşılabilir.

Sicilde kaçak yollarla yurda tuz sokulması konusundaki kayıtlar tuzun dönemin ehemmiyetli ticarî bir meta olduğunu göstermektedir. Ecnebi tuzunun kaçak yollarla yurda sokularak köylere kaçırılması,³²⁷ kaçakçılıkla ülkeye tuz ithali³²⁸ ve ithalatı yasak olan ecnebi tuzu yüklü kotra tabir olunur bir sandala Abı Islah Karyesi bir mil açıklarında rastlanması³²⁹ ile ilgili kayıtlar bu meyanda zikredilebilir.

Trabzonlu esnafın Batum'da belli bir ağırlığının olduğu anlaşılmaktadır. Hatta ticareti büyük ölçüde elinde bulunduranların Trabzonlu esnaf olduğunu söylemek mümkündür. Trabzon'un Yeni Cuma Mahallesinden Taraklıoğlu Süleyman Çavuş b. Mehmed b. el-Hac Ali'nin Batum'da ikamet eden bakkal esnafından olduğu görülmektedir. Hatta veraset kayıtlarına bakıldığında çoğunluğunu esnafın oluşturduğu 51 kişiden alacaklarının tahsil edildiği ve bu açıdan defterde alacakları tahsil edilenler listesi en kabarık kimse olduğu söylenebilir.³³⁰ Alacaklılar listesi Batum'da ticari faaliyet ve esnaf hakkında da fikir yürütme imkanı vermektedir. Listeye bir göz atmak bunu ortaya koyabilir: Hamal İsmail, Bakkal Osman Çavuş, Terzi Kirkor, Berber Estepan, Terzi Arslan, Bakkal İbrahim Ağa, Kahveci Hacı Cihan, Kahveci Kör hasan, Kahveci Yusuf, aşçı Hüsnü Ağa, tüccardan Dursun Efendi, Bakkal Ömer Efendi ve Hamamcı Hacı Mehmed Ağa şeklinde liste devam etmektedir. Trabzon'un Faroz ve İmaret mahallelerinden olup ticaret için Batum'da bulunan Hüseyin b. Mehmed b. Hasan ve Osman b. İbrahim

³¹⁸ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 200.

³¹⁹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 200.

³²⁰ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 37.

³²¹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 54, 200, 37, 90.

³²² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 136.

³²³ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 75.

³²⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 53.

³²⁵ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 16.

³²⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 30.

³²⁷ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 10.

³²⁸ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 70.

³²⁹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 115.

³³⁰ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 200.

b. Abdullah,³³¹ Attar esnafından Trabzonlu Hacı İbrahim Efendi b. Hacı Ali,³³² Trabzonlu Kazaz Abdullah³³³ ve Batum Çarşısında Trabzonî İsmail Ağa Kahvesi³³⁴ kayıtları da eklenebilir.

Batum'da oturduğu halde Trabzonda vefat eden Osmanlının Ermeni milletinden Demircioğlu kuyumcu Atam veledi Ohannes ile ilgili kayıtlar³³⁵ da Trabzon ile Batum arasındaki ticari ilişkileri hakkında olduğu kadar, Trabzonluların yanı sıra Ermenilerin ticaretteki ağırlığı ile ilgili de fikir verebilir.

Erzurum ahalisinden olup Batum'da kahvecilik yapan Mustafa Usta b. Abdullah³³⁶ ve Arhavi esnafından el-Hac Mahmud Efendi b. Hacı Ali Efendi'nin Batum Uzun Çarşı Sokağında iki dükkan satın aldığı³³⁷ ile ilgili kayıtlar Trabzonlular dışında da başka yerlerden gelerek Batum'da esnafılık yapanların bulunduğunu göstermektedir.

Batum Şer'îye Sicilinde iktisadî hayat ile ilgili fikir verebilecek bazı bilgiler daha vardır. Bunlar birtakım eşya ve malların fiyat veya değerleri ile ilgili kayıtlardır. Kayıtların bir kısmı kiralara ilgilidir. Mesala kira bedelleri ile ilgili olarak Batum Çarşısında bir attar dükkanı yıllık 250 kuruşa kiralanmış³³⁸ ve Arhavi'nin Zağo Ulya Karyesinde üç odalı bir evin yıllık kirası 100 kuruş³³⁹ olarak kaydedilmiştir.

Sicilde bazı mülklerin değerleri ile ilgili kayıtlar da örnek verilebilir. Korolistav Karyesinden vefat eden Hacı Bayrakdaroğlu Süleyman Efendi b. Ahmed b. Hasan Alemdar'ın terekesi sayılırken Batum kasabasında bir fırının yarı hissesi için 5 bin kuruş kaydı³⁴⁰, fırının değerinin 10 bin kuruş olduğunu göstermektedir. Batum'da Uzun Çarşı Sokağında 6 numaralı dükkanın 1800 kuruşa, yine Uzun Çarşı Sokağında iki ahşap dükkanın 5 bin kuruşa satıldığı, Batum'da bir ambarın müzayede ile 550 kuruşa satıldığı ve Batum'da 2 mağazanın değerinin 3000 kuruş olduğu kayıtlarda görülmektedir.³⁴¹ Batum'da bezzaz esnafından iki kişinin ortak kullandıkları bir dükkanı 6667 kuruş sayarak yarısını 3333 kuruşa birinin diğerine devrettiği³⁴² görülmektedir.

Ev fiyatları ile ilgili de bazı rakamlara yer vermekte fayda vardır. Batum'da bir evin 10 bin kuruş olduğu, Sarısu Mahallesinde 4 odalı bir evin arsasıyla 3 bin kuruşa satıldığı, Nuriye Mahallesinde 4 odalı bir evin 2 bin kuruş ve Şehr-i cedidde bir evin 15 bin kuruşa müzayede ile satıldığı gibi bilgilere rastlanmaktadır.³⁴³ Batum merkezde bir ev 500 kuruşa satılmıştır.³⁴⁴ Batum Liman Mahallesi Medrese Sokağında bir ev için 1270 yılında 2 bin kuruş, Batum'da evler için 2 bin kuruş ve 1500 kuruş Kabnistav karyesinde bir evin fiyatı için ise 400 kuruş gibi rakamlara tesadüf olunmaktadır.³⁴⁵

---

³³¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 73.

³³² *Batum Şer'îye Sicili*, 163.

³³³ *Batum Şer'îye Sicili*, 160.

³³⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 258.

³³⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 244, 245, 246, 268.

³³⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 217.

³³⁷ *Batum Şer'îye Sicili*, 27.

³³⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 17.

³³⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 131.

³⁴⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 104.

³⁴¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 127, 273, 144.

³⁴² *Batum Şer'îye Sicili*, 102.

³⁴³ *Batum Şer'îye Sicili*, 207, 271, 289, 220.

³⁴⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 18.

³⁴⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 159, 144, 290, 68.

Kayıtlarda köle ve câriyelerle ilgili olarak 30 yaşında bir câriye kıymeti olarak 2500 kuruş ve 50 yaşında bir câriye için 1400 kuruş, 6 yaşında köle kızı câriye ve 9 yaşında köle çocuğu 1500'er kuruş ve 10 yaşında köle çocuğu 2000 kuruş kayıtları bulunmaktadır.³⁴⁶ Ayrıca câriye kıymeti olarak 1100 kuruş, 1300 kuruş, 1500 kuruş, 2025 kuruş, 2200 kuruş, 3 bin kuruş³⁴⁷ gibi farklı rakamlar yer almaktadır. Köle fiyatı ile ilgili 14 Osmanlı lirası ve câriye satışı için 40 Osmanlı altını en yüksek rakamlar olarak görülmektedir.³⁴⁸

Giyim eşyası ve tekstil ürünleri ile ilgili kayıtlarda pantol 21 ve 23 kuruş, mendil 1 kuruş, peşkir 3 kuruş; köhne şalvar 35 kuruş, iç don-gömlek 8 kuruş; peştamal 12 kuruş; efrenckari peştamal 8.25 kuruş, bel kayışı 43 kuruş; köhne seccade 35 kuruş ve Rizekârî keten bir top 40 kuruş, hasır 1. 5 kuruş, seccade 22 kuruş ve köhne seccade 61 kuruş³⁴⁹ şeklinde kayıtlara rastlanmaktadır. Bir kayıтта bohça 8 kuruş, çorap 4 kuruş, eski çorap 2.50 kuruş, yeni çorap 6 kuruş, boğaz fanelası 15 kuruş, fes 41 kuruş, gömlek 11 kuruş ve iç don: 6.20 kuruş olarak kaydedilmektedir.³⁵⁰

Şahsi eşyaların değerleri ile ilgili olarak bazı kayıtlar örnek kabilinden zikredilebilir. Mesela Saat için 102 kuruş, köhne saat için 75 kuruş, Fransızkari saat için 105 kuruş, 140 kuruş, 125 kuruş, 245 kuruş, 290 kuruş, tesbih için 3 kuruş ve sim madalya için 20 kuruş³⁵¹ gibi rakamlar k. Sigara kutusu 5.85 kuruş ve sigara ağızlığı 5 kuruş, zurna 2 kuruş, tavla tahtası 11.10 kuruş, köhne mangal 1.30 kuruş, nargile 18 kuruş, domino takımı 4 kuruş, kayıtları³⁵² şahsi eşyalarla birlikte değerlendirilebilir.

Bazı eşyaların ev eşyası olarak değerleri ile ilgili güğüm 24 kuruş, nuhas güğüm 36.20 kuruş, kahve değirmeni 30 kuruş, büyük kahve değirmeni 37 kuruş, küçük kahve değirmeni 31 kuruş, nuhas ibrik 18.20 kuruş, balta 15 kuruş, büyük ahmer lamba 30 kuruş, lamba ve şişe 40 kuruş, Çerkez bıçağı 6.6 kuruş³⁵³ örnekleri verilebilir. Bunlara kaz tüyü yastık 30 kuruş, köhne yorgan 29.10 kuruş, atlas yorgan 200 kuruş, basma yorgan 27 kuruş, yeni yorgan 48 kuruş, eski yağmurluk 55 kuruş örnekleri de ilave edilebilir.³⁵⁴ Bir kayıтта terekede yer alan bazı malların kıymetleri şöyledir: eski kilim 15 kuruş, eski elbise 77 kuruş, eski yorgan 82 kuruş, çift çorap 8 kuruş, bohça 2 kuruş, yazma 7 kuruş, tahta papuç 7 kuruş, çakı bıçağı 7 kuruş, çekmece 5 kuruş, sandık 22 kuruş olarak yer almaktadır.³⁵⁵

Berber aynası 16 kuruş, büyük ayna 33 kuruş ve küçük ayna 4 kuruş ve Frenk sabunu 8 kuruş kayıtları³⁵⁶ meslek olarak berberlikle ilgili görünmektedir.

Dönemin ve bölgenin en önemli geçim kaynaklarından birisi hayvancılıktır. Hayvan fiyatları ile ilgili koyunun tanesi 45 kuruş ve keçinin tanesi 30 kuruş, bir karasığır öküz 300 kuruş³⁵⁷ örnekleri aktarılabilir.

³⁴⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 197, 174.

³⁴⁷ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 20, 41, 174, 25, 8, 72.

³⁴⁸ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 173, 60.

³⁴⁹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 281, 291, 160, 286, 179, 219, 217, 179.

³⁵⁰ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 281.

³⁵¹ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 291, 281, 214, 161, 179, 286, 154.

³⁵² *Batum Şer'iyeye Sicili*, 164, 217.

³⁵³ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 217, 219, 125, 179, 291, 281, 136.

³⁵⁴ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 219, 179, 281, 291.

³⁵⁵ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 153.

³⁵⁶ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 160, 217, 291.

³⁵⁷ *Batum Şer'iyeye Sicili*, 13, 38.

En önemli geçim kaynaklarından birisi tarımdır. Pirincin kilesi 31 kuruş, mısırın kilesi farklı kayıtlarda 30 kuruş, 25 kuruş, 20 kuruş, 19 kuruş³⁵⁸ olarak karşımıza çıkmaktadır.

Silahlara dair de bazı kayıtlara rastlanmaktadır. Tabancalarla ilgili 30 kuruş, 80 kuruş, 150 kuruş, 250 kuruş, köhne tabanca 12. 3 kuruş ve İngilizkari tabanca 905 kuruş şeklinde kayıtlar bulunmaktadır.³⁵⁹ Tüfenklerle ilgili 50 kuruş, 120 kuruş, 250 kuruş, 300 kuruş, 320 kuruş, Çerkeskâri tüfenk 350 kuruş, Çerkezkarî köhne tüfek 144.4 kuruş, Acarakârî köhne tüfek 41.3 kuruş ve tüfek demiri 40 kuruş, kuş tüfeği 100 kuruş, 120 kuruş ve gümüş takımlı Abazakârî tüfek 200 kuruş bazı örneklerdir.³⁶⁰ Yine silahlarla ilgili olarak kama 20 kuruş, İngilizkari kama 245 kuruş, 30 kuruş, Çerkeskâri kılıç 800 kuruş, 780 kuruş, Abazakârî köhne kılıç da listeye ilave edilebilir.³⁶¹

İmam Hüseyin Efendi b. Yusuf b. Abdullah'ın terekesi arasında yer alan bazı kitaplar ve bedelleri de kitap piyasası hakkında bir fikir verebilir: *Niyazi Divanı* 9.20 kuruş, *Halebi Tercümesi* 19.20 kuruş, *Tarikat-i Muhammediye* 30 kuruş, *Tefsir-i Tibyan* 116 kuruş, *Kaside-i Bürde* ve *Mürşid* 8.20 kuruş, *Tâbirnâme* 1.20 kuruş, *Dürretü'l-Vaizin* 10 kuruş, *En'am-ı Şerif* 4.20 kuruş, *Yazma Nüsha Kitabı* 2 kuruş, *Birgivi* kitabı 4 kuruş, *Evrak-ı Perişan* 6 kuruş, *Muhammediye* kitabı 40 kuruş, *Nusret Efendi Risalesi* 3.20 kuruş, *Hutbe Mecmuası* 2 kuruş, *Menasik-i Hac* 8 kuruş, *Hutbe Risalesi* 4.10 kuruş, *Hutbe Risalesi* 4.10 kuruş, *Lügat* 2.10 kuruş ve *Evrak-ı Perişan* 8 kuruş olarak Sicilde yer almaktadır.³⁶²

Sicilde döviz fiyatları ile ilgili kayıtlara da rastlanmaktadır. Manatın rayiçinin 16 kuruş, Fransız lirasının 100 kuruş, Rusya lirasının 103 kuruş, İngiliz lirasının 125 kuruş, Fransız altınının 100 kuruş³⁶³ olduğu görülmektedir.

Sicildeki kayıtlardan halkın refah düzeyi hakkında bir kanaate ulaşmak da mümkün olabilir. Sicildeki kayıtlar arasında Konsolos kâtibi müteveffa Hüseyin Efendinin zevcesi Gülferah Hatun bint Abdullah'ın yekün 402 kuruş değerindeki eski şilte-yorgan, eski kilim, eski elbise, çorap, bohça, yazma, tahta papuç, tesbih, çakı bıçağı, çekmece ve sandık³⁶⁴ gibi eşyaları bölgenin fakir insanları ile ilgili bir fikir vermesi bakımından zikredilebilir. Terekelerdeki kayıtlardan en varlıklı kesimin soylu ve yönetici elitlerle tüccar sınıfı olduğu söylenebilir.

Batum Şer'îye Sicilinde yer alan vefat eden kişinin üzerinden çıkan veya elinde bulunan nakit paralarla ilgili kayıtlardan, halkın refah düzeyi ile ilgili fikir edinmek de mümkündür. Vefat edenlerin terekelerindeki kayıtlardan bazılarının bıraktıkları nakitleri açısından bakıldığında en yüksek rakam olarak 135 Osmanlı Lirası göze çarpmaktadır.³⁶⁵ Diğer bazı rakamlar olarak 791.30 kuruş, 783 kuruş, 720 kuruş, 614 kuruş, 554.20 kuruş, 450 kuruş ve 250 kuruş örnekleri zikredilebilir.³⁶⁶

³⁵⁸ *Batum Şer'îye Sicili*, 161, 16, 75, 212.

³⁵⁹ *Batum Şer'îye Sicili*, 68, 125, 104, 52, 136, 161.

³⁶⁰ *Batum Şer'îye Sicili*, 214, 68, 125, 104, 161, 174, 136, 52, 38.

³⁶¹ *Batum Şer'îye Sicili*, 125, 161, 214, 174, 179, 220.

³⁶² *Batum Şer'îye Sicili*, 289. Başka bir kayıttta (291) Mushaf için 25 kuruş kaydı bulunmaktadır.

³⁶³ *Batum Şer'îye Sicili*, 55, 64, 132, 140.

³⁶⁴ *Batum Şer'îye Sicili*, 153.

³⁶⁵ *Batum Şer'îye Sicili*, 132.

³⁶⁶ *Batum Şer'îye Sicili*, 200, 136, 141, 154, 281, 145, 289.

Batum Şer'iyeye Sicilinde Rusya ile ilgili bazı kayıtlara da rastlanmaktadır. İzmit'de meskûn Çerkes muhacirleri ve emirlerinden birinin Batum'a gelirken Rusya kumpanyası vapurunda vefat ettiği³⁶⁷ kaydı, Batum'un Osmanlı idaresinde olduğu dönemde Rus şirketi gemilerinin uğradığı limanlardan olduğunu göstermektedir. Rusya'da Cancere İskelesinde dört kargir mağazanın satış akdi³⁶⁸ ve Rusya ile bölge arasındaki ticari hareketlilik anlamında fikir verebilir. Rusya Devleti vatandaşı olup Batum'un Nuriye Mahallesi'nde sakin Sıdika bint Halil'in mahkemesinde Batum'daki Rusya konsolosu tarafından gönderilmiş Hasan Ağa b. Abdullah'ın da hazır bulunması³⁶⁹, Konsolos kâtabi Hüseyin Efendi b. Abdullah³⁷⁰ kaydından hangi ülkenin konsolosluğunda çalıştığını tespit etmek mümkün olmamakla birlikte Rusya Konsolosluğunda çalışıyor olması ihtimallerden birisi olarak akla gelmektedir.

SONUÇ

Şer'iyeye sicilleri, Osmanlı tarihinin önemli kaynaklardandır. Batum Şer'iyeye Sicili yaklaşık dört asır Osmanlı hâkimiyetinde kalmış Batum için olduğu kadar Artvin ve Rize için de önemli bir kaynaktır. Bu makalede Rize Şer'iyeye Sicilleri arasına karışmış olan Batum Şer'iyeye Sicili ile ilgili ilk ve genel değerlendirmeler yapılmıştır. Bundan sonra yeni ve ayrıntılı çalışmalarla daha önemli sonuçlara ulaşılacağı ümit edilmektedir.

İlk bakışta Batum Şer'iyeye Sicilinde dikkat çeken bazı hususlar şöyle özetlenebilir. Sicildeki ilk kayıt 27 Safer 1284 (30 Haziran 1867) tarihlidir ve ilk olarak Mevlana Feyzullah Efendinin kadılık görevini yürütmekle görevlendirildiğine dairdir. Sicilde bu görevi yürütmekle görevlendirilen beş kişi daha vardır. Kayıtlar bu altı kişinin görevli oldukları dönemi kapsamaktadır. Sicildeki son kayıt ise 5 Rebiyülevvel 1292 (11 Nisan 1875) tarihini taşımaktadır.

Sicildeki kayıtlardan Lazistan Sancağı'nın idari yapısı ve bazı görevlilerin isimlerini tespit etmek mümkündür. Yine bazı köyler ve mahallelerle ilgili de bilgilere rastlanabilir. Kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla Batum'un pek çok mahallesi ve köyü yeni kurulmuştur ve bu durum isimlerde açıkça görülmektedir. Batum'un bir köy görünümünde iken Osmanlı'nın son döneminde inşa edildiğini, şehirleşme tarihinin bu dönemde başladığını bu vesileyle söylemek gerekir. Kayıtlardan yine dönemin yerel elit aileleri tespit edilebilir. Bunlara köy ve mahallelerin imamlarının isimlerini de eklemek mümkündür.

Batum'un merkez olduğu Lazistan Sancağı'nın Acara-i Süfla, Arhavi, Atina, Batum, Çürüksu ve Livane kazaları vardır. Gönye, Hopa ve Atina Arhavi Kazası'na bağlı nâhiyelerdir. Atina ilk kayıtlarda kaza olarak kayıtlı iken sonraları Arhavi Kazası'nın nâhiyesidir. İlk kayıtlarda Arhavi Kazası'na bağlı görünen bu nâhiyeler son kayıtlarda Hopa Kazası'na bağlı olarak kaydedilmiştir. Anlaşılan sonraki dönemde Arhavi Kazası Hopa Kazası'na dönüşmüştür. Yine sicilde Acara-i Ulya ve Maçahel nâhiyeleri Acara-i Süfla Kazası'na bağlı görünmektedir. Kaza adının sonraki dönemlerde Acareteyn ve Acara-Maçahel adıyla zikredildiği dikkat çekmektedir. Livane Kazası'na bağlı nâhiye olarak ise Heba kayıtlıdır.

³⁶⁷ Batum Şer'iyeye Sicili, 179.

³⁶⁸ Batum Şer'iyeye Sicili, 267.

³⁶⁹ Batum Şer'iyeye Sicili, 56.

³⁷⁰ Batum Şer'iyeye Sicili, 153.

Defterdeki Türkçe ve Gürcüce yer adları, sülale adları, şahıs isimleri sosyal tarih açısından önemli ipuçları verebilir. Türk, Gürcü, Rum, Ermeni ve başka milletlere mensup insanların Batum başta olmak üzere bölgede birlikte ve barış içinde yaşadıklarını söylemek mümkündür. Sicilde asayiş ve güvenlik konuları ile ilgili olarak da adam öldürme, yaralama, gasp ve hırsızlık gibi çeşitli meselelere dair kayıtlar yer almaktadır. Bu kayıtlar üzerinden de sosyal tarih verileri elde edilebilir.

Sicilde nikâh, mihir, boşanma ve nafaka konuları ile ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Bu kayıtlardan aile kurumu hakkında kanaatlere ulaşılabilir. Miras ve verasetle ilgili kayıtlardan sosyal tarih kadar halkın ekonomik durumunu tespit etmek de mümkün olabilir. Ayrıca techiz ve tekfin masraflarından kira ve mülk fiyatlarına, eytam sandığı kayıtlarından terekelerde yer alan eşyalara kadar pek çok veriden de iktisadi hayata ve halkın refah düzeyine dair sonuçlar çıkarılabilir. Yine borç-alacak ilişkileri ve mülkiyet davaları da ekonomik hayata ilişkin önemli veriler içermektedir.

Sicildeki kayıtlardan dini ve kültürel hayat ile ilgili de sonuçlar çıkarılabilir. Konu ile ilgili kayıtlar en çok cami inşası, vakıf kurulması ve dini hayatta karşılaşılan sorunlar hakkındadır. Yine terekelerde yer alan kitap ve eşya isimlerinden toplumun dini ve kültürel hayatı hakkında merak edilen bazı soruların cevaplarını bulmak mümkündür.

Batum Şer'îye Sicili üzerinde yeni ve çok daha kapsamlı çalışmalar yapılabilir. Bu çalışmada ele almadığımız bazı konular daha aydınlığa çıkabilir. Sicilde geçen isimler, sülale adları ve yer adları ile ilgili de değerlendirmeler yapılabilir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Dündar. *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Gemişleme Devri (1535-1566)*. Ankara 1998.
- Aydın, Kenan. *Arhavi Kazası'nda İskan ve Nüfus (1486-1583)*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2018.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Nüfus Defteri (NFS.d)*, 2758, 2759, 2761, 2763, 1170, 2771, 2767, 2768, 2769, 2775.
- Başoğlu, Habil. *Acara-I Ulya Sancağı Nüfus Defteri*, (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2019).
- Batum Şer'îye Sicili*. (Milli Kütüphane ŞSD, 1494: Rize Şer'îye Sicili).
- Bay, Abdullah. "Limanı Olan Bir Kasabadan Liman Kentine: Batum Şehri (1830-1905)". *Türkiyat Mecmuası* 26/1 (2016); 61-80.
- Bostan, İdris. "Batum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5: 210. Ankara: TDV Yayınları, 1989.
- Bostan, M. Hanefi. *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağı'nda Sosyal ve İktisadi Hayat*. Ankara: 2002.
- Çakır, Cevat. *Trabzon Vilayeti Salnamelerine Göre Lazistan Sancağı: Eğitim-Kültür ve İdari Yapı (1869-1904)*, (Yüksek lisans tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2017).
- Çalışkan, Vildan. *1123-1124 (m. 1711-1712) Tarihli 5193/R4 Numaralı Anadolu Kadıaskerliği*, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019).

Değirmenci, Salih. *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Çıldır Eyaletinin İdari, Siyasi, Askeri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Yapısı (1 Numaralı Ahıska Şer'iyne Siciline Göre: 1233-112241)*, (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, 2010).

Demirci, Süleyman vd. "XIX. Yüzyılda Trabzon Eyaleti'nin İdari Birimi Olarak Atina/Pazar Kazası". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 27 (Aralık 2012). 1-14.

Gurgenidze, Levan. *Çıldır Eyaleti Çürüksu Sancağı Nüfus Defteri*, (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2011).

Gümüş, Nebi. *XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000.

Gümüş, Nebi, "Osmanlıların Son Döneminde Rize ve Batum Arasındaki Sosyal İlişkiler", *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (2012), 65-71.

İnbaşı, Mehmet. "Trabzon/Batum Eyâleti Valileri (1755-1795), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 31 (2006), 161-191.

Kaya, Murat. *1170 Nolu Gönye, Batum Sahil Köyleri Nüfus Defterinin Değerlendirmesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, 2013.).

Kılıç, Cihan. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı İlmiye Teşkilatında İstihdam*, (Doktora Tezi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, 2017).

Kucak, Ömer. *Çıldır Sancağı (1830-1877)*, (Doktora tezi, Atatürk Üniversitesi, 2014).

Orhankazi, Sibel. *XVIII. Yüzyılda Batum Sancağı*, (Doktora tezi, Kafkas Üniversitesi, 2019).

Özçelik, Uğur. *Kazasker Atama Ruznamçelerinden Anadolu Kazaskerliği 7 Numaralı Defteri*, (Bursa: 2018), 96, 140, 170, 265, 266; Berin Ük, *Anadolu Kazaskerliği 6/1 Nolu Ruznamçe*, (İstanbul 2016).

Öztuna, Yılmaz. *Büyük Türkiye Tarihi I-XIII*. İstanbul: 1978.

Öztürk, Sait. *XVII. Yüzyıl Askerî Kassam Defterlerinin Sosyo-Ekonomik Tahlili*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1993.

Saltoğlu, Selma. *Batum Burunbaşı Mevkii'nde Aziziye Şehrinin Kuruluşu, Mimarisi ve Osmanlı Dönemi Yapıları (1864-1878)*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, 2016.

Shashikadze, Zaza– Mirian Makharadze. *Acara Sancağı'nın Mufassal ve İcmal Defterleri*. Tbilisi 2011.

Saraç, Hüseyin. *Osmanlı İdaresinde Atina (Pazar) Kazası (1875-1920)*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2014.

Svanidze, Miheil. *Sakartvelo-Osmaletis İstoriis Narkvevebi (XIV-XVIII ss.)*. Tbilisi: 1990.

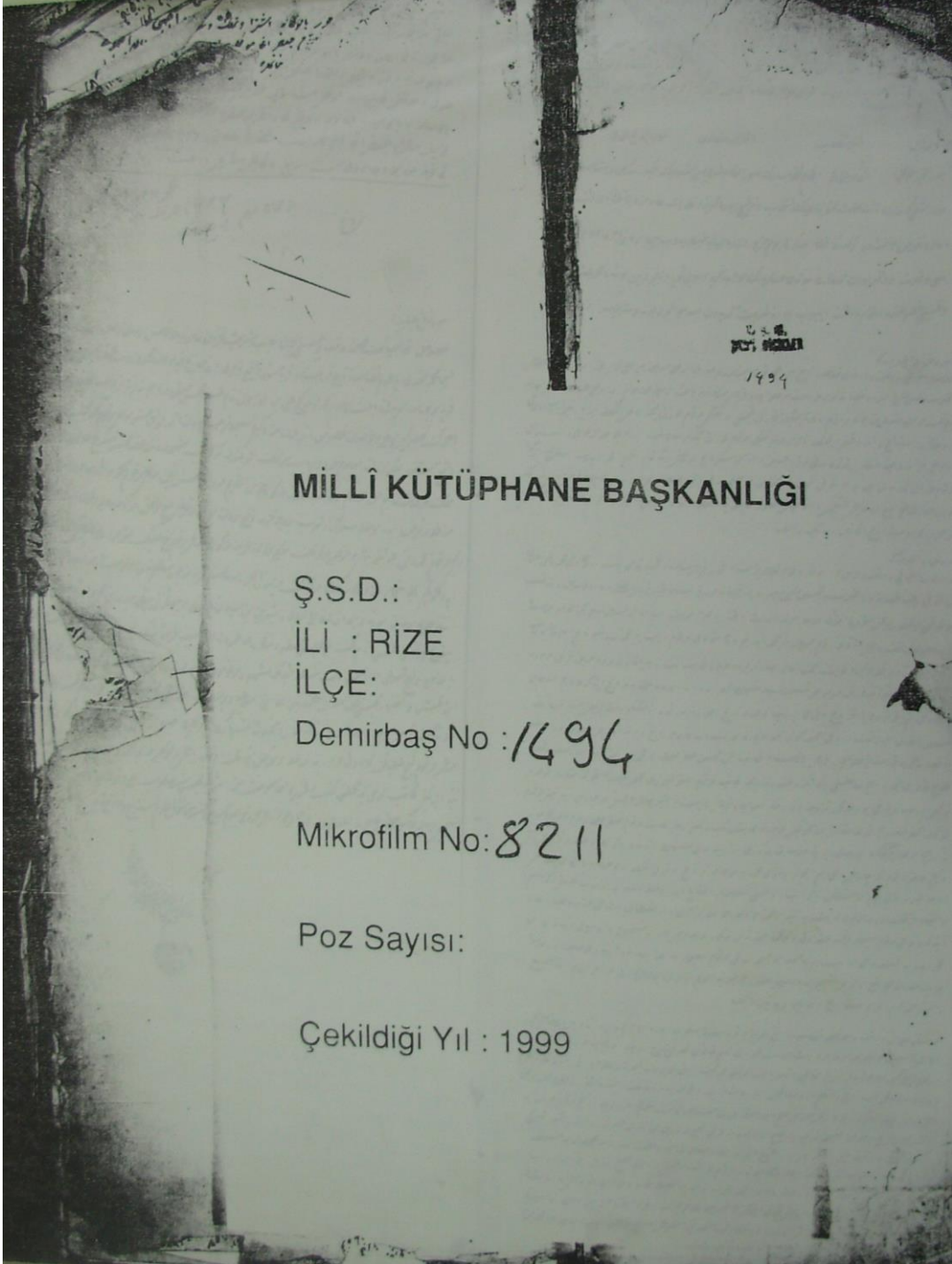
Toraman, Ömer. "Trabzon Eyaletinde Yufrtluk-Ocaklık Suretiyle Arazi Tasarrufuna Son Verilmesi (1847-1864)", *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 8/55,56 (Trabzon 2010).

Turan, Resul. *Çarlık Rusyası Döneminde Batum Vilayeti (1878-1914)*. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019.

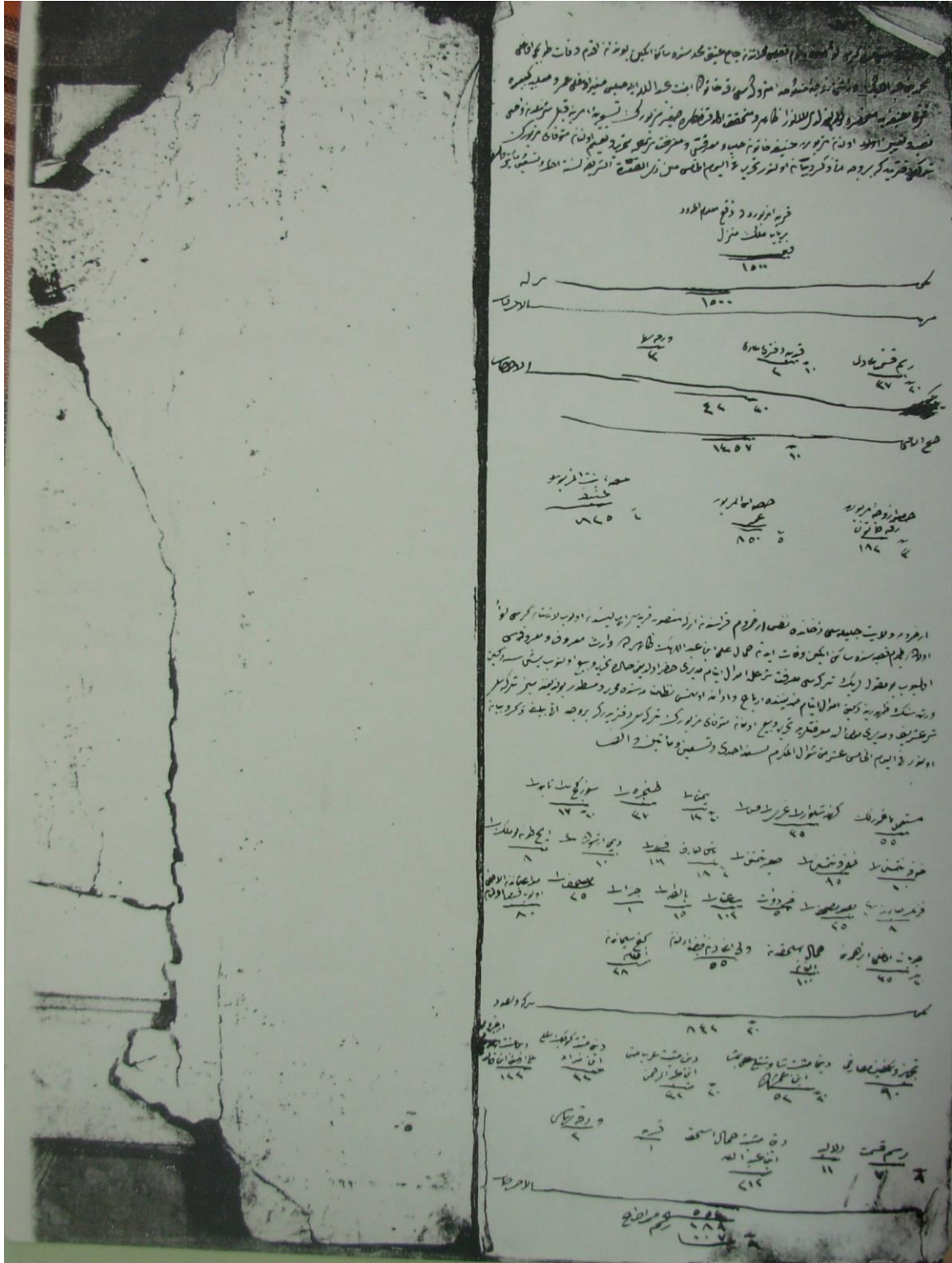
Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: 1983, I-IV.

Yaşayanlar, İsmail. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Karadeniz Sınırında Emraz-ı Sâriye İle Mücadele: Batum ve Hopa Karantinahaneleri". *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, 28 (2020), 401-412.

EKLER:

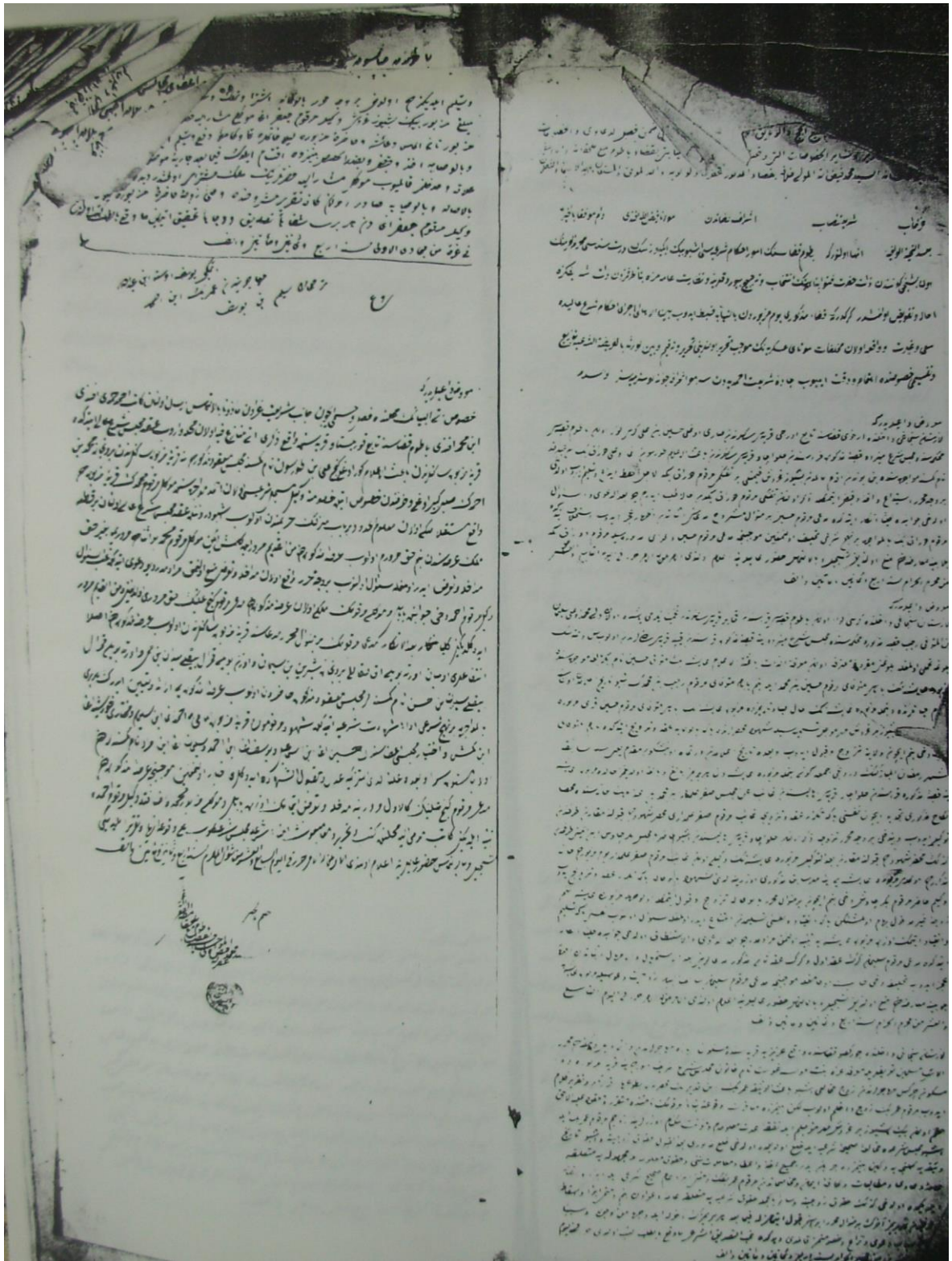

Ek 1: *Batum Şer'iyeh Sicili*'ni *Rize Şer'iyeh Sicili* olarak gösteren Milli Kütüphane microfilm kaydı.

Ek 2: Batum Şer'iyye Sicili'nin ilk sayfası.

Ek 3: Batum Şer'iyesi Sicil-i'nin son sayfası.

AKADEMİK-US

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi

e-ISSN: 2603-3253

AKADEMİK-US, Haziran 2020, 4/1, 44-68

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi: 17.01.2020 Kabul Tarihi: 14.07.2020

**Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine
Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği**

Doç. Dr. Halis DEMİR¹ Necdet AYDOĞDU²

Öz: İslam âlimleri aslî (birinci derece) şer'î delillerin sıralamasının Kitap, Sünnet, icma ve kıyas şeklinde olduğu konusunda ittifak halindedir. İctihad, fakihlerin şer'i bir hüküm hakkında bilgiye ulaşmak için bütün gücünü harcaması demektir. Bazı İslam hukukçuları, ictihadın delil olarak kullanılmasında Muâz (r.a.) hadisi olarak bilinen rivayeti örnek olarak göstermişlerdir. Bu konuda içerikleri farklı çok sayıda rivayet bulunmaktadır. Bu çalışmamızda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Muaz'ı (r.a.) Yemen'e göndermeden önce ona sorduğu karşılaştığı davaları nasıl çözeceğine dair soruları ve Muâz'ın (r.a.) cevaplarını içeren meşhur rivayeti inceleyeceğiz. Rivayetin yer aldığı temel hadis kaynaklarını, bu kaynaklardaki isnad ve metin formlarını tespit edeceğiz. Rivayetlerin önce isnad sonra da metin tahlillerini yaparak delil değerini ortaya koymaya çalışacağız. Bu hadis özelinde hadisçi ve fıkıhçı âlimlerin hadisleri değerlendirmelerindeki farklı yaklaşımlarını tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Kitap, Sünnet, Hadis, İctihâd, Muâz b. Cebel.

**A Comparison of the Evaluation of Hadith by Hadith Scholars and Fakihs: Muadh's (abpwh)
Ijtihad Hadith**

Abstract: Islamic scholars agree on the order of the principal sources of Islamic law as Qur'an, Sunnah, ijma (the consensus of commentators on a controversial point in law) and ijihad (independent critical reasoning). Ijtihad means that fakihs do all they can to reach information on a sharia practice. Some Islamic scholars point to a narrative known as "Muadh Hadith" as an example for the use of ijihad as proof. There are diverse narratives on this point with a different content. In this study, we will look at Prophet Muhammed's (PBUH) questions about certain cases before sending Muadh (RA) to the Yemen and we will examine the famous narrative that includes the answers of Muadh (RA). We will determine fundamental hadith sources and transmissions and narrative forms of these sources. We will try to present the proof-value of the hadith by first analysing their transmission and then the narrative itself. We will try to look at the different methods of hadith scholars and fakihs in evaluating hadith with this narrative as an example.

Keywords: Qur'an, Sunnah, Hadith, Ijtihad, Muadh ibn Jabal.

¹ Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Hukuku Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, halisdemir@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4185-6553.

² Sivas Kız Anadolu İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Öğretmeni, necdetaaydogdu1966@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6576-1404.

دراسة في اختلاف علماء الحديث وأصول الفقه في تقويم الأحاديث: حديث معاذ رضي الله عنه في الاجتهاد

المخلص: قد اتفق العلماء المسلمون على أن ترتيب الأدلة الشرعية الأصلية (في الدرجة الأولى) هو الكتاب والسنة والإجماع والقياس. والاجتهاد ان يبذل الفقهاء جهودهم لتحصيل علم في حكم شرعي. وقد استشهد بعض الأصوليين المسلمين بالرواية المعروفة باسم حديث معاذ (على سبيل المثال) في استخدام الاجتهاد. هناك العديد من الروايات في هذا الموضوع بمحتويات مختلفة. سوف نفحص في هذه الدراسة الرواية المحتوية أسئلة النبي صلى الله عليه وسلم التي وجهها الى معاذ رضي الله عنه قبل إرساله إلى اليمن حول كيفية قضائه الاقضية التي عرضت عليه وإجابات معاذ رضي الله عنه. سوف نحدد المصادر الرئيسية للحديث الذي يتم فيه السرد ، وإسناد النص وأشكاله في هذه المصادر. سنحاول الكشف عن قيمة الأدلة من خلال تحليل الروايات أولاً ثم النص. سنحاول حول هذا الحديث تحديد مناهج مختلفة من علماء الحديث والفقه في تقييمهم للأحاديث.

الكلمات المفتاحية : الكتاب (القرآن)، السنة، الحديث، الاجتهاد، معاذ بن جبل

GİRİŞ

İslam şeriatine ait hükümler, doğrudan veya dolaylı olarak şer'î delillerden elde edilir. Bu açıdan bakıldığında, şer'î hüküm ile şer'î delil arasında sıkı bir bağ vardır. İcmâlî deliller ise şer'î hükümlerin genel kaynaklarıdır. İslam hukukunda icmâlî deliller “edille-i erbaa” veya “edilletü'l-ahkâm” denilen kitap, sünnet, icmâ ve kıyas şeklinde sıralanmıştır. Bu delillere ilaveten şartlara bağlı olarak sahabe sözü, istihsan, istishab, maslahat, örf, sedd-i zerâyi' ve bizden öncekilerin şeriatı gibi fer'î (ikinci derecede) deliller kullanılmış ve bu dört ana delilin kapsamına dâhil edilmiştir.³

Bu delillerden kitap ve sünnet hüküm kaynağı olarak ilk iki sırada yer almaktadır. Bu konu ayetlerle sabittir. Nitekim Kur'ân, Müslümanlar arasındaki anlaşmazlıklarda meselenin Allah'a ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) müracaat edilerek çözülmesini istemiş,⁴ bu konuda verilmiş bir karara herhangi bir şekilde itiraz edilemeyeceğini belirtmiştir.⁵ Meselelerin Allah'a arz edilmesi Kur'ân'a başvurmak, Hz. Peygamber'e (s.a.v.) arz edilmesi ise, yaşadığı sürede kendisine, vefatından sonra ise sünnetine başvurmak demektir. Hz. Peygamber (s.a.v.) de değişik vesilelerle Kur'ân ve sünneti öne çıkaran tavsiyelerde bulunmuştur.⁶

Sahabe, Kur'ân ve Sünnetteki emir ve tavsiyelere uymuş, yaşamlarını bu iki esas ışığında sürdürmeye gayret etmiştir. Günlük yaşamın doğallığı içerisinde karşılaştıkları problemleri Kur'ân ve Sünnet'e müracaat ederek çözüme kavuşturmuştur. Mesele hakkında bu iki kaynakta herhangi bir delil bulamadıklarında ise ichtihad ile sonuç elde etme yolunu seçmiştir.⁷

Tâbiin döneminde de benzer durum sözkonusu idi. Dini hükümlerin temel kaynağı Kur'ân ve Sünnet idi. Bir mesele hakkında önce Kur'ân ve Sünnet'e müracaat ediyorlar, orada bir delil bulamadıklarında ise, sahabenin bu konudaki uygulamalarına bakıyorlardı. Daha sonraki dönemde de aynı yöntem takip edilmiş, hüküm kaynakları Kitap, Sünnet, icma ve kıyas olarak sıralanmıştır. Şer'î delillerin bu şekilde sıralanmasına dair öne sürülen delillerden bir tanesi de inceleyeceğimiz Muâz (r.a.) hadisidir.

Sözlükte “çaba göstermek, bütün gücünü kullanmak, ısrarlı olmak, zahmet çekmek” anlamındaki cehd kökünden türeyen icthâd “bir konuda elden gelen çabayı sarfetmek, bir şeyi elde edebilmek için

³ Bk. Ali Bardakoğlu, “Delil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınevi, 1994), 9: 139.

⁴ en-Nisâ 4/59.

⁵ en-Nisâ 4/65.

⁶ Bk. Mâlik b. Enes, Muvatta', “Kader”, 3.

⁷ Bk. Beyhakî, *Sünen*, 1: 114.

olanca gücü harcamak” demektir.⁸ Terim olarak “fakihin herhangi bir şer’î hüküm hakkında zannî bilgiye ulaşabilmek için bütün gücünü harcaması” anlamına gelmektedir.⁹

İctihadın başlangıç tarihi Hz. Peygamber (s.a.v.) dönemine kadar uzanmaktadır. Hadislerde anlatıldığı üzere Hz. Peygamber (s.a.v.) sahabeyi icthada teşvik etmiş, huzurunda icthad yapmalarına müsaade etmiştir.¹⁰ Bu çalışmamızda icthad konusundaki temel deliller içerisinde yer alan Muaz b. Cebel hadisini inceleyeceğiz. Bizi bu çalışmaya iten sebep, rivayetin isnadı hakkındaki farklı değerlendirmelerin varlığı ve bu değerlendirmelerin rivayetin delil olma yönünü etkilemesidir.

İncelememiz beş başlık altında toplanmaktadır:

1. Kaynak tesbiti: Hadisin yer aldığı hadis kaynakları ve farklı isnad formları tebit edilecektir.
2. İsnad tahlili: Hadis isnadında yer alan ravilerin cerh ve ta’dil durumu, âlimlerin bu konudaki değerlendirmelerine yer verilecektir.
3. Metin tahlili: Hadisin metin tenkidi yapılacak, rivayet keyfiyeti açısından incelenecektir.
4. Tartışmalar: Hadisçi ve fıkıhçıların hadisin sıhhati ve hüccet değeri konusundaki yaklaşımları ele alınacaktır.
5. Sonuç: Hadisin sened, metin, sıhhati ve hüccet değeri konusunda elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

1. Muâz (r.a.) Rivayeti

İslam hukukçuları, şer’î delilleri Kur’ân, Sünnet, icma ve kıyas olarak sıralarken, icthadın hüküm istinbatında delil olarak kullanılmasını Muâz (r.a.) hadisi olarak bilinen şu rivayete dayandırmaktadırlar.

“Rasûlullâh (s.a.v.) Muâz’ı (r.a.) Yemen’e gönderdiği zaman ona şöyle dedi: ‘Sana bir dava geldiğinde nasıl hüküm verirsin?’ Muâz (r.a.) ‘Allah’ın kitabı ile hüküm veririm’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Onu kitapta bulamazsan (nasıl hüküm verirsin)?’ diye sordu. Muâz (r.a.) ‘Allah’ın Rasulü’nün (s.a.v.) sünneti ile hüküm veririm.’ dedi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ‘Allah’ın Rasûlü’nün (s.a.v.) sünnetinde de bulamazsan (Ne ile hüküm verirsin)?’ diye sordu. Muâz (r.a.) ‘Re’yim ile icthad ederim ve bundan kaçınmam’ dedi. (Muâz (r.a.) diyor ki) Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.) eli ile göğsüne vurarak ‘Rasûlü’nin elçisini Allah’ın Rasûlü razı olacak şekilde muvaffak kılan Allah’a hamdolsun’ buyurdu.”¹¹

⁸ Bk. Cemâlüddin Muhammed b. Mkrım b. Manzûr, “chd”, *Lisânü’l-Arab*, (Beyrût: Dâru Sâdır, ts.), 3: 135.

⁹ H. Yunus Apaydın, “İctihad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınevi, 2000), 21: 432

¹⁰ Sahabe Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında pek çok konuda icthad etti ve bu sebeple kınanmadı. Bu konuda çok sayıda örnek vardır. Hz. Peygamber (s.a.v.) Ahzab günü sahabeye namazlarını Beni Kureyza’da kılmalarını emretti. Sahabeden bazıları icthad ederek namazlarını yolda kıldılar, “Rasulullah (s.a.v.) bizden geciktirmemizi değil, acele davranmamızı istedi” diyerek manayı nazarı dikkate aldılar. Başka bir grup ise, namazlarını geciktirerek hemen yola koyuldu ve Beni Kureyza’da gece olunca namazlarını kıldılar. Bunlar ise manayı değil, lafzı nazarı dikkate aldılar. Hz. Peygamber iki grubun yaptığını da bir şey demedi. Hz. Ali Yemende iken üç kişi yanlarında bir çocuk ile ona geldi ve herbiri “bu benim çocuğum” diyerek birbirlerinden davacı oldular. Aralarında Kur’a çekti, çocuğu kurada çıkan adama verdi. Diğer ikisine de üçte iki diyete hükmetti. Bu durum Hz. Peygamber’ e (s.a.v.) ulaştı, Hz. Ali’nin hükmü hoşuna gitti ve azı dişleri görününceye kadar güldü. Hz. Sa’d b. Muaz, Beni Kureyza hakkında icthad ederek hüküm verdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) onun bu icthadını doğru buldu ve ona “Yedi sema üzerinden onlar hakkında Allah’ın hükmü ile hükmettin” buyurdu. Bir sefere çıkan iki sahabe, namaz vakti gelince su olmadığı için teyemmüm ile namaz kıldılar. Daha sonra namaz vakti çıkmadan su buldular. Birisi (abdest alarak) namazını yeniden kıldı, diğeri ise kılmadı. Hz. Peygamber (s.a.v.) ikisinin yaptığını da doğru buldu ve namazını iade etmeyenin sünnete uygun olarak namazını kıldığını, diğersinin ise iki ecir kazandığını söyledi. Bkz. Muhammed Şemsülhakk el-Azîm Âbâdî, *Avnu’l-Ma’bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvud*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân, (Medine: el-Mektebû’s-Selefiyye, 1388/1969), 9: 513.

¹¹ Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd et-Tayâlisî, Müsned, thk. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî, (Cize: dâru Hicr, 1420/1999), 1: 454 (560).

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU, Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

Bu rivayetin değerlendirmesine geçmeden önce, bu rivayet hakkında yapılan bazı çalışmalara yer vermek yerinde olacaktır. Tesbit ettiğimiz kadarıyla rivayet hakkında makale¹² ve yüksek lisans¹³ çalışmaları yapılmıştır. Bizim çalışmamız, rivayetin değerlendirilmesinde hadisçi ve fıkıh usûlü alimlerinin yaklaşımlarını tespit etmek olduğundan, çalışmamızın diğer çalışmalar ile ortak yönlerin bulunması ile birlikte bu şekilde bir çalışma yapılmamıştır.

1.1. Rivayetin Kaynakları

Metnini verdiğimiz hadis, ilk olarak Şâfiî'nin (ö. 204/820) el-Ümm'ünde yer almaktadır.¹⁴ Tayâlisî (ö. 204/820),¹⁵ İbn Sa'd (ö. 228/843),¹⁶ İbn Ebî Şeybe (ö.235/850),¹⁷ Abd b. Humeyd (ö. 249/863),¹⁸ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),¹⁹ Dârimî (ö. 255/869),²⁰ Ebû Dâvud (ö. 275/888),²¹ Tirmizî (ö. 279/892),²² Taberânî (ö. 360/971),²³ Tahâvî (ö. 321/933),²⁴ Beyhakî (ö. 458/1066),²⁵ Hatîb (ö. 463/1071)²⁶ ve İbn Abdilberr (ö. 463/1071)²⁷ tarafından da birbirlerine yakın lafızlar ile rivayet edilmiştir. Bunların isnadlarına bir bakalım:

Şâfiî (ö. 204/820)

Şâfiî hadisi senedsiz olarak eserinde zikretmiştir.²⁸

Tayâlisî (ö. 204/819)

Tespit ettiğimiz kadarı ile rivayeti ilk nakleden muhaddis Ebû Dâvud et-Tayâlisî'dir (ö. 204/820). Tayâlisî hadisi Şu'be < Ebû Avn el-Avfî < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hıms'lı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)²⁹ isnadı ile nakl etmiştir. Tayâlisî'den sonraki rivayetlerde de aynı asıl sened kullanılmıştır:

¹² Bk. Mehmet Emin Özaşar, "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti", *İslâmiyât* 1/3 (1998): 14-47; Yusuf Akgül, "Fıkıh Usûlüne Kaynaklığı Açısından Muâz Hadisinin Tahlil ve Tenkidi", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (2018/14): 193-222.

¹³ Bk. Semâ Gül, *Muâz b. Cebel'in Yemen'e Gönderilmesi ile İlgili Rivayetlerin Şekil Yönünden Tahlili*, (Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, 2013); Ertuğrul Tülekçioğlu, *İctihadda Meşruiyet Arayışları: Muâz Hadisi* (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018).

¹⁴ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Kitâbü'l-Üm*, tsh. Muhammed Zührî en-Neccâr, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1393/), 7: 300.

¹⁵ Süleymân b. Dâvud b. el-Cârûd et-Tayâlisî, *Müsned*, 1: 454 (560).

¹⁶ Muhammed İbn Sa'd b. Men'el-Basrî, et-*Tabakâtü'l-Kübrâ*, th. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetül-Hânî, 1421/2001).

¹⁷ Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe, el-*Musannef*, thk. Hamed b. Abdillâh el-Cum'a- Muhammed b. İbrâhîm el-Luheydân, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1425/2004).

¹⁸ Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî), *Müsned*, thk. Mustafa b. el-Adevî, (Riyâd: Dâru Belensiyye, 1423/2002).

¹⁹ Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, el- *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaud v. dğr. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995).

²⁰ Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *es-Sünen*, thk. Hüseyin Selîm Esed, (Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000)

²¹ Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaud-Kâmil Karabellî, (Dimeşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009).

²² Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *es-Sünen*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî- Meşhûr b. Hasen Âl Selmân, (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, ts.)

²³ Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, thk. Hamdî Abdülmeccid es-Selefi, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.)

²⁴ Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, thk. Şuayb el-Arnaud, (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994).

²⁵ Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1423/2003); *es-Sünenü's-Sağîr*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, (Karaçi: Câmîatü'd-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, 1410/1989); *Ma'rifetü's-Sünen*, thk. Abdülmu'tî Emîn Kal'acî, (Kâhire: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991).

²⁶ Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *el-Fakih ve'l-Mütefakkih*, thk. Âdil b. Yûsuf, (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1417/1996).

²⁷ Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlih*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri, (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994).

²⁸ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *Kitâbü'l-Üm*, (Beyrut: Dâru'L-Ma'rife, 1393/), 7: 300.

²⁹ Tayâlisî, *Müsned*, 1: 454 (560).

İbn Sa'd (ö. 228/845)

İbn Sa'd: Yezîd b. Hârûn < Şu'be b. el-Haccâc < Ebû Avn Muhammed b. Abdillâh < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr es-Sekafî < (el-Hâris b. Amr'ın) Arkadaşları < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³⁰

İbn Sa'd: Yezîd b. Hârûn ve Ebû Yezîd et-Tayâlisî < Şu'be b. el-Haccâc < Ebû Avn Muhammed b. Abdillâh < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr es-Sekafî < (el-Hâris b. Amr'ın) Arkadaşları < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³¹

İbn Ebî Şeybe (ö. 235/850)

İbn Ebî Şeybe: Ebûbekr < Vekî' < Şu'be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr el-Hüzelî < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabından Bazı Adamlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³²

İbn Ebî Şeybe: Hennâd < Vekî' < Şu'be < Ebû Avn es-Sakafî < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Ashabından Bazı Adamlar < Muâz (r.a.) Hz. Peygamber (s.a.v.)³³

Abd b. Humeyd (ö. 249/863)

Abd b. Humeyd: Süleyman b. Harb < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³⁴

Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)

Ahmed b. Hanbel: Muhammed b. Ca'fer < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³⁵

Ahmed b. Hanbel: Vekî' < Şu'be < Ebû Avn es-Sakafî < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Ashabından Bazı Adamlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³⁶

Ahmed b. Hanbel: Affân < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³⁷

Dârimî (ö. 255/869)

Dârimî: Yahyâ b. Hammâd < Şu'be < Muhammed b. Ubeydillâh es-Sekafî (Ebû Avn) < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)³⁸

Ebû Dâvud (ö. 275/888)

Ebû Dâvud: Hafs b. Ömer < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz b. Cebel'in (r.a.) Hims'lı Ashabından Bazı İnsanlar < Hz. Peygamber (s.a.v.)³⁹

³⁰ İbn Sa'd et-*Tabakâtü'l-Kübrâ*, 2: 300.

³¹ İbn Sa'd, et-*Tabakâtü'l-Kübrâ*, 3: 540.

³² İbn Ebî Şeybe Musannef, 7: 239 (23323).

³³ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 7: 239 (23324).

³⁴ Abd b. Humeyd, *Müsned*, 1: 151 (128).

³⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 230 (22357).

³⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 236 (22411).

³⁷ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 242 (22451).

³⁸ Dârimî, "Mukaddime", 20 (170).

³⁹ Ebû Dâvud "Akdiye", 11 (3592). Ebû Dâvud hadisi Müsedded < Yahyâ < Şu'be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Arkadaşlarından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) isnadı ile de rivayet etmiştir. Bkz. "Akdiye", 11(3593).

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU, Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

Ebû Dâvud: Müsedded < Yahyâ < Şu'be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Ashabından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadı ile de rivayet edildiği bilgisini vermiştir.⁴⁰

Tirmizî (ö. 279/892)

Tirmizî: Hennâd < Vekî' < Şu'be < Ebû Avn es-Sekafî < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Ashabı < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴¹

Tirmizî: Muhammed b. Beşşâr < Muhammed b. Ca'fer ve Abdurrahmân b. Mehdî < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Hımslı Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴²

Tahâvî (ö. 321/933)

Tahâvî: er-Rabî b. Süleymân el-Murâdî < Esed b. Mûsâ < Şu'be b. el-Haccâc < Ebû Avn es-Sekafî < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hıms'lı Ashabından Bazı Adamlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴³

Taberânî (ö. 360/971)

Taberânî: Ahmed b. Amr el-Katrânî < Süleymân b. Harb < Şu'be < Ebû Avn es-Sekafî < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴⁴

Beyhakî (ö. 458/1066)

Beyhakî < Ebûbekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek < Abdullâh b. Ca'fer el-Esbahanî < Yûnus b. Habîb < Ebû Dâvud et-Tayâlisî < Şu'be < Ebû Avn es-Sekafî < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın Hıms'lı Bazı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴⁵

Beyhakî: Ali b. Ahmed b. Abdan < Ahmed b. Ubeyd es-Saffâr < el-Hâris b. Ebî Üsâme < Yezîd b. Hârûn < Şu'be b. el-Haccâc < Ebû Avn Muhammed b. Abdillâh < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < (el-hâris b. Amr'ın) Arkadaşları < Muâz b. Cebel (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴⁶

Hatîb (ö. 463/1071)

Hatîb: Ebû Nuaym el-Hâfız < Abdullâh b. Ca'fer b. Ahmed b. Fâris < Yûnus b. Habib < Ebû Dâvud < Şu'be < Ebû Avn es-Sekafî < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hıms'lı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴⁷

Hatîb: el-Hasen b. Ebîbekr < Da'lec b. Ahmed < el-Hasen b. el-Müsennâ el-Anberî < Affân < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Ashabından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴⁸

⁴⁰ Ebû Dâvud, "Akdiye", 11 (3592). Ebû Dâvud hadisi Müsedded < Yahyâ < Şu'be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Arkadaşlarından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) isnadı ile de rivayet etmiştir. Bkz. "Akdiye", 11(3593).

⁴¹ Tirmizî, "Ahkâm", 3. (1327-1328).

⁴² Tirmizî, "Ahkâm", 3. (1327-1328).

⁴³ Tahâvî, Şerhu Müşkili'l-Âsâr, 9: 212 (3583).

⁴⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-Kebîr*, 20: 170 (362).

⁴⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, 10: 114 (20339), *es-Sünenü's-Sağîr*, 4: 130 (4128).

⁴⁶ Beyhakî, *Ma'rifetü's-Sünen*, 1: 173 (291).

⁴⁷ Hatîb, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, 1: 470 (511).

⁴⁸ Hatîb, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, 1: 470 (512).

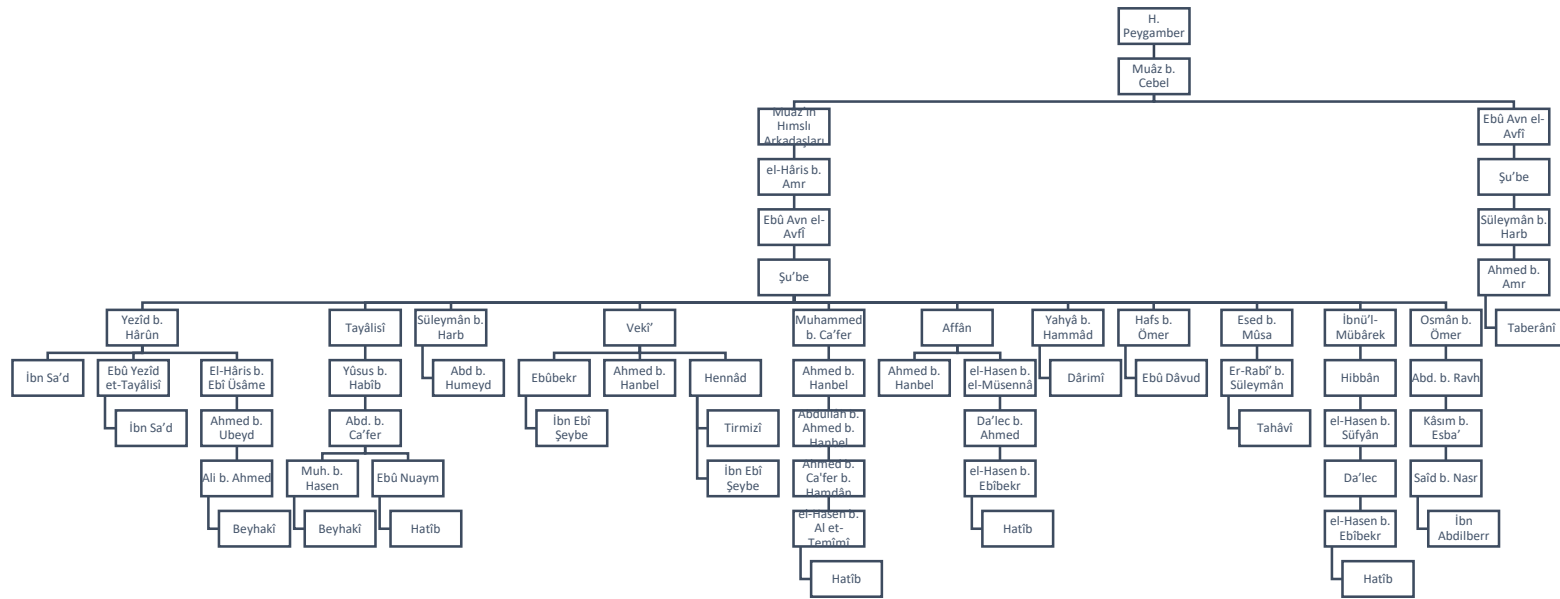
Hatîb: el-Hasen b. Ebîbekr < Da'lec < el-Hasen b. Süfyân < Hibbân < İbnü'l-Mübârek < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hıms'lı Ashabından Bazı Adamlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁴⁹

Hatîb: el-Hasen b. Ali et-Temîmî < Ahmed b. Ca'fer b. Hamdân < Abdullâh b. Ahmed b. Hanbel < Babası (Ahmed b. Hanbel) < Muhammed b. Ca'fer < Şu'be < Abu'l-Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hıms'lı Ashabından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵⁰

İbn Abdilberr (ö. 463/1071)

İbn Abdilber: Saîd b. Nasr < Kâsım b. Esba' < Abdullâh b. Ravh el-Medâînî < Osmân b. Ömer < Şu'be < Ebû Avn < Muğîra b. Şu'be'nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hıms'lı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵¹

Rivayetin İsnad Şeması

⁴⁹ Hatîb, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, 1: 471 (513).

⁵⁰ Hatîb, *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh*, 1: 471 (514).

⁵¹ Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve Fadlih*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî, (Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994), 2: 846 (1593-1594).

Hadis farklı isnad formları ile nakledilmiştir. Tesbit ettiğimiz tüm tarikleri bir araya getirdiğimizde, el-Hâris b. Amr'dan itibaren hadisin şu isnad formları ile nakledildiği görülmektedir:

el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵²

el-Hâris b. Amr < (el-Hâris b. Amr'ın) Arkadaşları < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵³

el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabından Bazı Adamlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵⁴

el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Ashabından Bazı Adamlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵⁵

el-Hâris b. Amr < Muâz b. Cebel'in (r.a.) Hims'lı Ashabından Bazı İnsanlar < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵⁶

el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Ashabı < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵⁷

el-Hâris b. Amr < Hims'lı Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵⁸

el-Hâris b. Amr < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁵⁹

el-Hâris b. Amr < Muâz'ın Hims'lı Bazı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁶⁰

el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hims'lı Ashabı < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.)⁶¹

1.2. Rivayetin İsnad Tahlili

Rivayet Şu'be'ye (ö. 160/776) kadar tek bir tarik ile gelmiş, ondan sonra 10 farklı tarik ile nakledilmiştir. Şu'beden itibaren isnadda yer alan ravilrin cerh-ta'dil durumları şöyledir:

Şu'be (ö. 160/776): Hafız, hadis imamıdır. Muaviye b. Kurra, el-Ezrak b. Kays, İsmail b. Recâ, Enes b. Sîrin, Katâde, el-Hakem, Mansûr ve çok sayıda kimseden hadis rivayet etmiş, kendisinden de el-A'meş, Eyyûb, İbn İshâk, Sa'd b. İbrâhim, es-Sevrî, Cerîr b. Hâzim, İbrâhîm b. Tahmân, İbnü'l-Mübârek ve çok sayıda kişi hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel, es-Sevrî'den hadis bakımından daha iyi olduğunu, zamanında onun gibi birisi bulunmadığını söylemiştir. Şâfiî, "Şu'be olmasaydı, Kûfe'de hadis bilinmezdi." demiştir. Süfyân onun için "emîrû'l-mü'minîn fi'l-hadîs" ifadesini kullanmıştır. İbn Sa'd, güvenilir, me'mûn, sağlam, hüccet ve hadis sahibi olduğunu belirtmiştir. Ahmed b. Hanbel ve kütüb-i sitte imamları onun hadislerini eserlerine almıştır.⁶²

Ebû Avn (ö. 116/734): Babası, Câbir b. Semure, İbnü'z-Zübeyr ve başkalarından hadis rivayet etmiştir. Kendisinden ise Şu'be, es-Sevrî, Misar ve başkaları hadis nakletmiştir. Nesâî, İbn Maîn ve Ebû Zür'a

⁵² Tayâlisî, Müsned, 1: 454 (560); Abd b. Humeyd, Müsned, 1: 151 (128); İbn Abdilberr, Câmiu Beyâni'l-İlmi ve fadlih, 2: 846 (1593-1594).

⁵³ İbn Sa'd, et-Tabakâtü'l-Kübrâ, 2: 300, 3: 540; Beyhakî, Ma'rifetü's-Sünen, 1: 173.

⁵⁴ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 7: 239 (23323); Tahâvî, Şerhu Müşkili'l-Âsâr, 9: 212 (3583); Hatîb, el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh, 1: 471 (513).

⁵⁵ İbn Ebî Şeybe, Musannef, 7: 239 (23324); Ahmed b. Hanbel, Müsned, 5: 236 (22411); Ebû Dâvud, "Akdiye", 11(3592); Ebû Dâvud hadisi Müsedded < Yahyâ < Şu'be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Arkadaşlarından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) isnadı ile de rivayet etmiştir. Bkz. "Akdiye", 11(3593). Hatîb, el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh, 1: 470 (512).

⁵⁶ Ebû Dâvud, "Akdiye", 11(3592). Ebû Dâvud hadisi Müsedded < Yahyâ < Şu'be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Arkadaşlarından Bazı İnsanlar < Muâz (r.a.) isnadı ile de rivayet etmiştir. Bkz. "Akdiye", 11(3593).

⁵⁷ Tirmizî, "Ahkâm", 3. (1327-1328).

⁵⁸ Tirmizî, "Ahkâm", 3. (1327-1328).

⁵⁹ Taberânî, el-Kebîr, 20: 170 (362).

⁶⁰ Beyhakî, Kübrâ, 10: 114 (20339), es-Sünenü's-Sağîr, 4: 130 (4128).

⁶¹ Abd b. Humeyd, el-Müsned, 1: 151 (128); Hatîb, el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh, 1: 470 (511).

⁶² Ebü'l-Mehâsin (Ebû Abdillâh) Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. el-Hasen el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *Tezkira*, thk. Rıf'at Fevzî Abdülmuttalib, (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417/1996), 2: 707.

güvenilir olduğunu belirtmişlerdir. Ahmed b. Hanbel ile İbn Mâce dışındaki kütüb-i sitte imamı onun hadislerini eserlerine almışlardır.⁶³

el-Hâris b. Amr (ö. 100-110?/718-728): Muğîra b. Şu'be'nin kardeşinin oğludur. Muâz'ın arkadaşlarından Hımslı bazı insanlar < Muâz isnadı ile hadis rivayet etmiştir. Kendisinden de Ebû Avn es-Sakafî hadis nakletmiştir. Ahmed b. Hanbel, Ebû Dâvud ve Tirmizî, onun hadislerini eserlerine almışlardır.⁶⁴ Buhârî, Ashâbı Muâz < Muâz isnadı ile rivayet ettiğini, ondan da Ebû Avn'ın hadis naklettiğini, ancak bu rivayetin sahih olmadığını, sadece bu isnadla bilindiğini ve mürsel olduğunu belirtmiştir.⁶⁵ İbn Hibbân *es-Sikât*'a almış, Muâz'ın ashabından rivayet ettiğini, kendisinden de Ebû Avn'ın hadis naklettiği bilgisini vermiştir.⁶⁶ Zehebî de el-Hâris b. Amr'dan, Ebû Avn'dan başka bir kimsenin hadis rivayet etmediğini, bu sebeple meçhul olduğunu söylemiştir.⁶⁷

Muâz b. Cebel (r.a.) (ö. 17/638): Sahâbîdir. Sahabenin tümü adaletli kabul edildiğinden⁶⁸ Muâz b. Cebel hakkında cerh-ta'dil değerdendirilmesi yapılmayacaktır.

Tayâlisî ve Ebû Dâvud'un Şu'be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz'ın (r.a.) Hıms'lı Arkadaşları < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.) senedi ile rivayet ettikleri bu hadis, diğer muhaddisler tarafından da aynı ana sened ile rivayet edilmiştir. Bu hadis, muhaddisler tarafından Şu'be'den 10 farklı tarik ile rivayet edilmiştir. Muhaddisler hadisi Şu'be'den şu tarikler ile rivayet etmişlerdir:

1. İbn Sa'd ve Beyhakî, Yezîd b. Hârûn tarikinden
2. İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî, Vekî' tarikinden,
3. Abd b. Humeyd ve Taberânî, Süleymân b. Harb tarikinden,
4. Ahmed b. Hanbel ve Hatîb, Muhammed b. Ca'fer tarikinden,
5. Ahmed b. Hanbel ve Hatîb Affân tarikinden,
6. Dârimî, Yahyâ b. Hammâd tarikinden,
7. Ebû Dâvud, Hafs b. Ömer tarikinden,
8. Tahâvî, Esed b. Mûsâ tarikinden,
9. Hatîb, İbnü'l-Mübârek tarikinden,
10. İbn Abdilberr ise Osmân b. Ömer tarikinden aynı ana sened ile rivayet etmiştir.

Hadisin tariklerinde yer alan el-Hâris b. Amr münekkid hadis âlimleri tarafından ismen bilinmesine rağmen, durumu itibariyle meçhul olarak değerdendirilmiştir. Hadis usulünde meçhul, adalet yönünden durumu bilinmeyen kimseler hakkında kullanılan bir lafızdır. Cerhin üçüncü mertebesine delalet eden bir tabirdir. Hadis ashâbı arasında bu manada kullanılan meçhul, hadisle meşgul olmayan, ilim talebi ile şöhdret kazanamayan, fazla hadis rivayet etmeyen, bu sebeplerden ötürü hadisçiler arasında bilinmeyen kimselerdir. Kendisinden yalnızca bir kişi tarafından hadis nakledilmiş kimselere meçhülül'ayn

⁶³ Hüseyinî, *Tezkira*, 3: 1558.

⁶⁴ Hüseyinî, *Tezkira*, 1: 270.

⁶⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fi el-Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 2: 277 (2449), *et-Târîhu's-Sağîr*, 1: 305; Ukaylî, *Duafâ*, 1: 215 (262); Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, 3: 82 (377).

⁶⁶ Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü's-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîd Hân, (Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifü'l-Osmâniyye, 1393/1973), 6: 173.

⁶⁷ Zehebî, *Mîzân*, 2: 175 (1637).

⁶⁸ Bk. Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 425.

denmektedir.⁶⁹ Mechûlü'l-ayn, mübhem hükmünde olup, hadis âlimlerinin ve fakihlerin cumhuruna göre makbul değildir.⁷⁰ Hadisleri alınmaz. Yalnızca adaleti sabit kimselerden rivayet etmekle tanınan bir ravinin böyle bir kimseden rivayetinde tek kalması durumunda o kişinin rivayetini kabul edileceği şeklinde başka bir görüş daha vardır.⁷¹

Muâz'ın "Hımslı ashabından bazı insanların" kim oldukları belli değildir. Hadisin farklı tarihlerinde de "rical", "ünâs", nâs" gibi kelimeler kullanılıp kimlikleri gizli kalmıştır. Hadis isnadlarında "şeyh, racul, fulân, ba'du ashâbinâ, gibi kapalılık ifade eden lafızlara rastlanmaktadır. Mâlik'in Muvatta'ında ve Şâfiî'nin rivayetlerine buna benzer ibhamlar yapılmıştır. Râviler arasında ismi herhangi bir sebeple ibhâm edilmiş biri bulunan hadise mübhem hadis adı verilir.⁷² İsnadında müphem ravi bulunan hadis, merdud addedilmektedir. Çünkü hadislerin sıhhat şartlarının ilk sırasında ravinin adaleti gelmektedir. İsmi mübhem bırakılan bir ravinin adaleti de meçhul demektir. Hatta "ahbarani's-sikatu "bana güvenilir kimse haber verdi" ifadeleri ile ta'dil lafzı kullanılarak mübhem bırakılan ravinin durumu da böyledir.⁷³ Bu ifadeleri kullanan kişiye göre güvenilir olan birisi, bir başkası tarafından sıhate zarar veren bir şekilde cerh edilmiş olabilir. Bu ifadeyi kullanan kişinin âlim/müctehid olması durumunda adaletine hükm edilebilir diyenler de olmuştur.⁷⁴ Ebû Hanîfe mürsel hadis ile ihticâc deliline dayanarak, "Bana sika olan biri rivayet etti" diyen râvinin sika olmasının hadis aldığı hocasını ta'dil anlamına geldiği görüşünü benimser. Bir diğer görüşe göre Ebû Hanîfe, Mâlik, Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel gibi imamların, yalnızca mezheplerine muvafakat eden müntesipleri için mübhem şeyhi tevsik ederek ondan rivayette bulunmaları ta'dil anlamına gelir.⁷⁵

İsnadında mübhem ravilerin yer aldığı hadislerin sahih veya zayıf olduğu hususunda kesin bir hüküm vermek için, adalet ve zabt yönlerinin tespit edilmesi gerekir. Bu gayeye matuf olarak hadis imamları tarafından bu konu hakkında eserler telif edilmiş, içerisinde mübhem ravi bulunan hadisler tespit edilmeye çalışılmıştır.⁷⁶

Bir hadisteki mübhem şahsın belirlenmesi, hadisin türünü dolayısıyla hükmünü bilme ve metnini doğru anlama hususunda önem arz etmektedir. Ancak ileride değinileceği gibi, bazı muhaddisler Muâz b. Cebel'in (r.a.) arkadaşlarının ismen belli olmasa da kişilik olarak güvenilir olduklarını söyleyerek, bu durumun meçhullüğü ortadan kaldırdığını belirtmişlerdir.

1.3. Rivayetin Metin Tahlili

Muâz b. Cebel (r.a.) hadisinin musannifler tarafından anlamı bozmayacak tarzda çok küçük farklılıklar nakledildiği görülmektedir. Rivayetin daha iyi anlaşılması için başından sonuna kadar olayları gruplandırarak rivayeti tahlil etmenin daha faydalı olacağını düşünüyoruz. Muâz rivayetindeki olayları şu şekilde sıralayabiliriz:

⁶⁹ Bk. Talat Koçyiğit, "Mechûl", *Hadis İstılahları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 211-213.

⁷⁰ Suyûtî, Mechûlü'l-ayn'ın, meçhulün üçüncü kısmı olduğunu belirttikten sonra, İbnu's-Salâh'tan "Adaleti meçhul olanın rivayetini kabul eden bazı alimlerin, kimliği bilinmeyen kimselerin rivayetini kabul etmediklerini" nakletmiştir. Bk. Suyûtî, *Tedr'ibü'r-Râvî*, 243.

⁷¹ Uğur, "Mechûlü'l-Ayn", *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 213.

⁷² Bk. Uğur, "İbhâm", *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 136.

⁷³ Koçyiğit, "Mubhem", *Hadis İstılahları*, 243.

⁷⁴ Bk. Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebîbekr es-Suyûtî, *Tedr'ibü'r-Râvî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, (Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1426/2005), 239.

⁷⁵ Emin Aşıkutlu, "Mubhem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2006), 31: 436.

⁷⁶ Talat Koçyiğit, "Mubhem", *Hadis İstılahları*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985), 245.

1. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Muâz'ı Yemen'e göndermek istemesi.
2. Muâz'a (r.a.) karşılaşıcağı davaları nasıl çözeceği konusunda sorular sorması.
3. Muâz'ın (r.a.) verdiği cevaplar
4. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Muâz'ın cevaplarını onayladığını gösteren sözlü ve fiili tepkisi.

Dört maddede sıraladığımız rivayet içeriğinin her bir maddesinde musanniflerin rivayet lafızları farklılık arz ettiğinden bunları da aralarında gruplara ayırarak, rivayetler arasındaki farklılıkların daha iyi anlaşılmasını istiyoruz. Bunu sağlamak için hadis metnini yedi parçaya bölerek tahlil edeceğiz. Numaralandırdığımız rivayetler, Tayâlisî'nin Müsned'inde geçen ifadelerdir. Hadisin geçtiği ilk kaynak olması hasebi ile o rivayeti esas aldık. Alt sıralarda ise rivayetin geçtiği diğer kaynaklar ve ilk rivayetten farklı olan kısımlar belirtilecektir:

1. *"Rasûlullâh (s.a.v.) Muâz'ı (r.a.) Yemen'e gönderdiği zaman ona şöyle dedi: "Sana bir dava gelirse, nasıl hüküm verirsin?"*

Tayâlisî'nin naklettiği giriş cümlesi, Abd b. Humeyd, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Tahâvî, Taberânî, Beyhakî, Hatîb ve İbn Abdilberr tarafından da aynı şekilde nakledilmiştir. İbn Sa'd, Beyhakî ve Hatîb'in rivayetlerindeki ifadeler farklıdır. Muâz'ın (r.a.) ağzından aktarılmaktadır:

"Hz. Peygamber (s.a.v.) beni Yemen'e gönderdiği zaman bana şöyle dedi: " Bir dava gelirse/geldiğinde ne ile/nasıl hüküm verirsin?"

İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Tirmizî'nin rivayetlerinde dava geçmemektedir. Sadece nasıl hüküm vereceği sorulmaktadır:

"Hz. Peygamber (s.a.v.) Onu/Muâz'ı Yemen'e gönderdiği zaman şöyle dedi: "Nasıl hüküm verirsin?"

Ahmed b. Hanbel'in diğer bir rivayetindeki ifade anlam olarak farklılık arz etmese de bunlardan farklıdır. Nasıl yapacağını sormaktadır:

"Hz. Peygamber (s.a.v.) Onu Yemen'e gönderdiği zaman şöyle dedi: "Sana bir dava geldiğinde nasıl yaparsın?"

Ebû Dâvud dışında kalan musanniflerin nakillerinde giriş cümlesi "Onu (Muâz'ı (r.a.) Yemen'e gönderdiği zaman..." ifadeleri ile yer alır. Ebû Dâvud'un naklinde ise anlatım farklılık arz etmektedir. Ebû Dâvud olayı şu ifadeler ile aktarmaktadır:

"Hz. Peygamber (s.a.v.) Muâz'ı (r.a.) Yemen'e göndermek istediği zaman şöyle dedi: "Sana bir dava geldiğinde nasıl hüküm verirsin?"

Bu iki ifade, zahiren bir anlam farklılığı göstermese de, kanaatimizce uygulama ve hüküm açısından bir farklılık arz etmektedir. Diğer rivayetlerde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) verdiği sorulara Muâz'ın (r.a.) verdiği cevaplar şeklinde anlaşılacak durum, Ebû Dâvud rivayetinde sorular ve cevapların ötesinde bir keyfiyet arz edecek, kadılık görevi verilecek kişinin sınanması, bu göreve uygunluğu ya da yeterli olup olmadığının tespiti gibi zorunlu bir uygulama şeklinde anlaşılabilir.

2. İkinci cümle ilk kaynağımızda *"Muâz (r.a.) 'Allah'ın kitabı ile hüküm veririm' dedi."* ifadeleri ile yer almaktadır. Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Ebû Dâvud, Taberânî, Beyhakî ve Hatîb de aynı ifadelerle rivayeti nakletmişlerdir.

Bu ifade, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Tahâvî, Hatîb ve İbn Abdilberr tarafından anlam farklılığı arz etmeyecek tarzda ve şu şekilde de nakledilmiştir:

“...Allah'ın kitabında olan ile hüküm veririm’ dedi.”

İbn Sa'd, Beyhakî ve Hatîb'in naklettiği üçüncü bir metin vardır ki, burada sözün sahibi Muâz 'dır (r.a.):

“Allah'ın kitabında olan ile hüküm veririm dedim”

Bu ifade farklılığı, anlatan kişiden kaynaklanmaktadır. İbn Sa'd, Beyhakî ve Hatîb'in rivayetlerinden anlaşılacağı üzere, cevap bu rivayetlerde Muâz'ın (r.a.) bizzat ağzından verilmektedir.

3. Üçüncü cümle ilk kaynağımızda Rasûlullâh'ın (s.a.v.) Muâz'a (r.a.) sorduğu ikinci sorusunu ifade etmektedir. Ebû Dâvud, Beyhakî, Hatîb tarafından da aynı lafızlar ile rivayet edilmiştir ve şu şekildedir:

“Onu Allah'ın kitabında bulamazsan?”

İbn Sa'd, İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Tirmizî, Tahâvî, Taberânî, Beyhakî, Hatîb ve İbn Abdilberr Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sorusunu anlam açısından farklılık arz etmeyen şu ifadeler ile de nakletmişlerdir:

“Allah'ın kitabında yoksa?”

İbn Ebî Şeybe'nin rivayet ettiği diğer bir forumda soru şu şekildedir:

“Sana Allah'ın kitabında bulunmayan bir iş gelirse?”

Bu üç rivayet formunun anlam açısından bir farklılığı bulunmamaktadır.

4. Dördüncü cümle ilk kaynağımızda Muâz'ın (r.a.) verdiği cevabı içermektedir ve şu şekildedir:

“Rasûlullâh'ın (s.a.v.) sünneti ile hüküm veririm’ dedi.”

İbn Ebî Şeybe, Beyhakî ve Hatîb'in rivayetlerindeki ifade ede aynı şekildedir.

Bu rivayet formu dışında İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Ebû Dâvud, Tirmizî, Taberânî, Hatîb ve İbn Abdilberr tarafından aynı anlama gelecek tarzda şu ifadeler ile de rivayet edilmiştir:

“Rasûlullâh'ın (s.a.v.) sünneti ile’ dedi.”

Hatîb'in diğer rivayetindeki ifade de benzer şekildedir: *“Rasûlullâh'ın (s.a.v.) sünnetinde olanla’ dedi.”*

İbn Sa'd, Beyhakî ve Tahâvî'nin rivayetlerinde cevap Muâz'ın (r.a.) ağzından verilmektedir:

“Rasûlullâh'ın (s.a.v.) hüküm verdiği ile hüküm veririm dedim” dedi.

Bu ifadelerde anlam açısından bir farklılık yoktur. Ancak rivayeti İbn Sa'd ve Beyhakî'nin rivayetleri Muâz'ın (r.a.) ağzından nakledilmiştir.

5. Beşinci cümle ilk kaynağımızda Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sorusu olarak şu ifadeleri ile yer almaktadır:

“Onu Rasûlullâh'ın (s.a.v.) sünnetinde bulamazsan? dedi.”

Beyhakî ve Hatîb (1. Rivayeti) de bu ifadeler ile aynı şekilde rivayet etmişlerdir.

İbn Ebî Şeybe, Abd b. Humeyd, Ahmed b. Hanbel, Dârimî, Tirmizî, Tahâvî, Taberânî, Hatîb (2. ve 3. Rivayetleri) ve İbn Abdilberr'in rivayetlerindeki ifade ise şöyledir:

“‘Rasûlullâh’ın (s.a.v.) sünnetinde yoksa?’ dedi.”

İbn Sa’d ve Beyhakî’nin rivayet ettiği diğer ifade şekli ise şöyledir:

“‘Peygamber’in (s.a.v.) kendisi ile hüküm verdiği şey içerisinde yoksa?’ dedi.”

İbn Sa’d’ın rivayetlerindeki ifade şu şekildedir:

“‘Peygamber’in (s.a.v.) kendisi ile hüküm verdiği şey içerisinde yoksa?’ dedi.”

Ebû Dâvud’un rivayetinde ifade biraz farklıdır ve diğerlerine göre daha uzundur:

“‘Rasûlullâh’ın (s.a.v.) sünnetinde de Allah’ın Kitabında da bulamazsan?’ dedi.”

Bu ifadeler arasında da anlam açısından bir farklılık bulunmamaktadır.

6. Altıncı cümle ilk kaynağımızda Muâz’ın (r.a.) cevabını ifade etmektedir ve şu şekildedir:

“‘Re’yim ile ictihad ederim ve bundan kaçınmam ’dedi.”

Abd b. Humeyd, Ahmed b. Hanbel (2. ve 3. rivayetleri), Dârimî, Ebû Dâvud, Tahâvî, Taberânî, Hatîb ve İbn Abdilberr tarafından da aynı ifadeler kullanılarak nakledilmiştir. İbn Sa’d ve Beyhakî’nin (2. Rivayeti) diğer rivayetinde cevap Muâz’ın (r.a.) ağzından verilmektedir:

“‘Re’yim ile ictihad ederim ve bundan kaçınmam dedim’ dedi.”

İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî ve Beyhakî’nin (1. Rivayeti) rivayetlerindeki ifade daha kısadır ve şöyledir:

“‘Re’yim ile ictihad ederim” dedi.

Bu ifadelerde anlam açısından bir farklılık yoktur. Ancak İbn Sa’d ve Beyhakî’nin (2. Rivayeti) rivayetlerindeki ifade Muâz’ın ağzından verilmektedir.

7. Yedinci cümle rivayetin bitiş cümlesidir. Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Muâz’ın (r.a.) verdiği cevapları takdir ettiğini ifade etmektedir. Bu cümle Tayâlisî tarafından şu ifadelerle rivayet edilmiştir:

“Eli ile göğsüme vurarak ‘Rasûlü’nün elçisini Allah’ın Rasûlü razı olacak şekilde muvaffak kılan Allah’a hamdolsun’ buyurdu.”

Tahâvî, Beyhakî (1. Rivayeti), Hatîb (1. Rivayeti) ve İbn Abdilberr de aynı ifade ile rivayet etmişlerdir. İbn Sa’d, Ahmed b. Hanbel (1. ve 3. Rivayetleri) ve Beyhakî’nin (2. Rivayeti) rivayetlerinde el ifadesi geçmemektedir ve Muâz’ın ağzından aktarılmıştır:

“Göğsüme vurdu ve ‘Allah Rasûlü’nün elçisini Allah’ın Rasûlü razı olacak şekilde muvaffak kılan Allah’a hamdolsun’ buyurdu.”

Abd b. Humeyd, Dârimî, Ebû Dâvud, Taberânî ve Hatîb (2. ve 3. rivayetleri) ise şu ifadeler ile rivayet etmişlerdir:

“Göğsüme vurdu ve ‘Allah Rasûlü’nün elçisini Allah’ın Rasûlü razı olacak şekilde muvaffak kılan Allah’a hamdolsun’ buyurdu.”

İbn Ebî Şeybe, Ahmed b. Hanbel (2. Rivayet) ve Tirmizî’nin rivayetlerinde göğse el ile vurmak ifadesi yer almamaktadır:

“ ‘Allah Rasûlü’nün elçisini muvaffak kılan Allah’a hamdolsun’ buyurdu.”

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU, Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

Bu iki rivayet ifadelerinden birincisinde Hz. Peygamber'in Muâz'ın göğsüne vurması üçüncü ağızdan anlatılmaktadır. İkinci rivayet formunda ise Hz. Peygamber'in eli ile Muâz'ın (r.a.) göğsüne vurması yer almamaktadır.

1.4. Rivayetle İlgili Tartışmalar

Hadis âlimleri ve fıkhi mezhepler, hadislerin sıhhati konusunda farklı şartlar öngörmüştür. Bu yönü ile hadislerin değerlendirilmesinin icthâdi olduğunu söyleyebiliriz. İncelediğimiz bu hadis, usûl-i fıkıh kitaplarında icthad ve kıyas konusunda zikredilen rivayetler içerisinde yer almaktadır. Fıkıh âlimleri tarafından sahih görülüp kendisi ile amel edilen bu rivayetin sıhhati konusunda hadis âlimleri arasında bir ittifak söz konusu değildir. Burada rivayeti tashih edenlerin ve sonra da tashih etmeyenlerin değerlendirmelerine yer vereceğiz.

1.4.1. Rivayeti Tashih edenler

Bu rivayet Ebû Dâvud (ö. 275/889), Tahâvî (ö. 321/933), Ebûbekir er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981), Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İbn Abdilberr (ö. 463/1071), Cüveynî (ö. 478/1085), Gazzâlî (ö. 505/1111), İbnü'l-Arabî (ö. 543/1148), İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223), İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Zehebî (ö. 748/1348), İbn Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), İbn Kesîr (ö. 774/1373), Zerkeşî (ö. 794/1392), İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1436), İbn Hacer (ö. 852/1449), Şevkânî (ö. 1250/1834) ve Kevserî (ö. 1371/1952) gibi âlimler tarafından sahih olarak kabul edilmiştir.

Ebû Dâvud (ö. 275/889), rivayet hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamış, sükût etmiştir. Mekkelilere yazdığı risalesinde kitabında şiddetli zayıflığı bulunan hadisleri açıkladığını, senedi sahih olmayan bazı rivayetlerin bu kapsama girdiğini belirtmiştir. Hakkında herhangi bir açıklama yapmadığı hadislerin sâlih olduğunu, bir kısmının bir kısmından daha sahih olduğu bilgisini vermiştir.⁷⁷ İbnü's-Salâh, müellifin bu tabiri "hasen" anlamında kullandığını belirtmiştir.⁷⁸ Ebû Dâvud'un açıklamalarından, sahih dediği rivayetlerin senedi sahih ve şiddetli zayıflığı bulunmayan hadisler olduğu anlaşılmaktadır. Senedi sahih olan ve şiddetli zayıflığı bulunmayan hadisler dini bir meselede delil olarak kullanılacak niteliktedirler ve makbul sayılırlar.⁷⁹

Tahâvî (ö. 321/933), sahih olduğunu belirtmiştir.⁸⁰

Ebûbekir er-Râzî el-Cessâs (ö. 370/981), rivayetin Muâz'ın (r.a.) meçhul olan ashabından nakledildiğini söyleyenlere karşı, bu durumun hadise zarar vermediğini, hadisin bu şekliyle Muâz'ın ashabına izafe edilmesinin Muâz'ın ashabının güvenilir ve rivayetleri makbul kimseler olması sebebi ile hadisi te'kid ettiğini belirtmiştir. Bu rivayetin insanlar (âlimler) tarafından kabul gördüğünü, aralarında meşhur olduğunu, münker ve merdûd addedilmediğini, rivayetin tariklerinin çoğunluğunun mürsel olduğunu belirttikten sonra kendilerine göre mürselin makbul olduğunu ifade etmiştir.⁸¹

Hatîb (ö. 463/1071), rivayetin Hıms'lı bilinmeyen (meçhul) kimselerden rivayet edilmesi sebebi ile sahih olmadığını söyleyerek itiraz eden muhaliflere "el- Hâris b. Amr'ın 'Muâz'ın ashabından olan Hımslı bazı insanlardan' şeklindeki sözü, hadisin şöhretine ve ravilerinin çokluğuna delalet eder. Muâz'ın fazileti

⁷⁷ Bk. Ebû Dâvud, *Risâletü Ebî Dâvud ilâ ehl-i Mekke*, thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985), 27-28.

⁷⁸ Bk. İbn Salâh, *Mukaddime*, 24.

⁷⁹ Bk. Mücteba Uğur, "Sâlih", *Hadis Terimleri Sözlüğü*, 352.

⁸⁰ Tahâvî, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, 9: 214.

⁸¹ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, thk. Acîl Câsim, (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf, 1414/1994), 4: 45.

ve zühdü bilinmektedir. Onun ashabının da dindarlık, güvenilirlik, zühd ve salah özellikleri zahirdir.” cevabını vererek rivayetin sahih olduğunu ifade etmiştir. Yine isnadda yer alan Muâz’ın ashabının kim olduklarına delalet etmek üzere Übâde b. Nüsey < Abdurrahman b. Ğunm < Muâz (r.a.) isnadını zikretmiş ve bu isnadın muttasıl olduğunu, ricâlinin güvenilirlikleri ile bilinen kimseler olduğunu, ilim ehlinin onların rivayetlerini kabul ettiklerini ve delil olarak kullandıklarını belirtmiştir.⁸²

İbn Abdilberr (ö. 463/1071), rivayetin sahih ve meşhur olduğunu, adaletli imamlar tarafından rivayet edildiğini, usûl olarak ictihad ve kıyasın temelini oluşturduğunu belirtmiştir.⁸³

Cüveynî (ö. 478/1085), sahih hadis kaynaklarında tedvini yapılmış ve sıhhati konusunda ittifak edilmiş bir rivayet olduğunu söylemiştir.⁸⁴

Gazzâlî (ö. 505/1111), ümmetin bu hadisi kabul ile karşıladığını, herhangi birinin rivayet hakkında olumsuz bir değerlendirmesi olmadığını, mürsel olmasının sıhhatine zarar vermediğini, isnadını araştırmaya gerek olmadığını belirtmiştir.⁸⁵

İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148), Muâz (r.a.) hadisinin sahih ve muttasıl isnadlı olmadığı görüşüne katılmamış ve kendi görüşünün “sened ve mana olarak sahih” şeklinde olduğunu belirtmiştir. Sahih olduğuna delalet etmek üzere hadisin meşhur olduğunu, hadisi Şu’be b. el-Haccâc’ın, ondan da güvenilir olan çok sayıda kişinin naklettiği bilgisini vermiştir.⁸⁶

İbn Kudâme el-Makdisî (ö. 620/1223), kıyasın nakli delilleri içerisinde zikrettiği rivayetin sahih olmadığını dile getirenlere karşı çıkar ve “Bu hadisi el-Hâris b. Amr Hımslı insanlardan rivayet ediyor. el-Hâris ve adamlar meçhuldür, diyorlar. Tirmizî öyle diyor. Sonra bu hadis kıyas konusunda açık (bir delil) değildir, (tahkiki menat tür bir ictihada girer) diyorlar. Biz de diyoruz ki, hadisi Ubâde b. Nüsey < Abdurrahmân b. Ğunm < Muâz’dan (r.a.) rivayet etmiştir. Ayrıca hadisi ümmet kabul ile karşılamıştır. Mürsel olması ona zarar vermez.”⁸⁷

İbn Teymiyye (ö. 728/1328), Kur’ân’ın en güzel tefsirinin Kur’ân ile yapılan tefsir olduğunu söyledikten sonra, bu konuda Kur’ân’dan bir şey bulunmadığında sünnet ile tefsir edilmesi gerektiğini ifade etmiş, delil olarak da Muâz (r.a.) hadisini göstermiştir. Hadisin sahih olduğunu ifade etmek üzere de “hadisin müsned ve sünenlerde ceyyid bir isnad ile yer aldığı” bilgisini vermiştir.⁸⁸

Zehebî (ö. 748/1348), Mîzân⁸⁹ ve Târîhü’l-İslâm⁹⁰ isimli eserlerinde rivayetin sahih olmadığını belirtmesine rağmen, bu görüşünün aksine görüş de belirtmiştir. İbnü’l-Cevzî ve başkalarının “el-Hâris b. Amr’ın meçhûl olduğu” sözlerini kabul etmemiş, aksine meçhul olmadığını, ondan bir grubun hadis

⁸² Hatîb, *el-Fakîh ve’l-Mütefakkîh*, 1: 472.

⁸³ İbn Abdilberr, *Câmiu Beyânî’l-İlmi ve Fadlih*, 2: 893.

⁸⁴ Ebü’l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fi Usûli’l-Fıkh*, thk. Abdülazîm ed-Dîb, (1399, b.y.), 2: 772.

⁸⁵ Hücetü’l-İslâm Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî, *el-Mustesfâ*, thk. Hamz b. Züheyr Hâfiz, (Medine: Şeriketü’l-Medineti’l-Münevvere Li’t-Tab’, b.y., ts.), 3: 545.

⁸⁶ Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed İbn Arabî el-Meâfirî, *el-Mesâlik fi Şerhi Muvattai Mâlik*, Haz. Yûsuf el-Karadâvî, (Beyrût: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1428/2007), 6: 243.

⁸⁷ Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Kudâme el-Makdisî, *Ravdatu’n-Nâzir*, Haz. Şa’bân Muhammed İsmâil, (Mekke: el-Mektebetü’l-Mekkiyye, 1419/1998), 2: 170

⁸⁸ Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdidîn Abdisselâm İbn Teymiyye el-Harrânî, *Mecmûü’l-Fetâvâ*, Tertib Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım, (Medine: Mucemmu’l-Melik Fehd, 1425/2004), 13: 364.

⁸⁹ Bk. Zehebî, *el-Mîzân*, 1: 439.

⁹⁰ Bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1414/1994), 32: 233.

naklettiğini, kendisinin de sadûk olduğunu,⁹¹ “Muâz'ın (r.a.) ashabının bilinmediği” sözüne karşılık da Muâz'ın ashabında zayıflık bulunmadığını, bu hadisin isnadının hasen olduğunu dile getirmiştir.⁹²

İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye (ö. 751/1350), isnadda ismi zikredilmeyen Muâz'ın arkadaşlarının olmasının hadisin sıhhatine zarar vermediğini söylemiştir. Bu durumun hadisin şöhretine delalet ettiğini, Muâz'ın (r.a.) ashabının din, ilim, fazilet ve doğruluk yönleriyle meşhur olduklarını, içlerinde itham edilmiş, yalancı veya cerh edilmiş kimse bulunmadığını, bilakis hayırlı ve fazilet sahibi Müslümanlardan olduklarını vurgulamış ve isnadda yer alan Şu'be'nin hadisine hadis imamlarının itimat ettiklerini söylemiştir.⁹³

İbn Kesîr (ö. 774/1373), Kur'ân'ın sünnet ile tefsiri kapsamında, Kur'ân'da bir ayet bulunmadığı zaman sünnete başvurulması gerektiğini söylemiş ve Muâz hadisini örnek olarak vermiştir. Rivayetin sonunda “Bu hadis, müsned ve sünenlerde ceyyid bir isnad ile yer almaktadır.” değerlendirmesini yapmıştır.⁹⁴

Zerkeşî (ö. 794/1392), isnaddaki el-Hâris b. Amr'ın Ebu Hâtim ve İbn Hibbân tarafından tevsik edildiğini, Hatîb'in (bu hadisi) *el-Fakîh ve'l-Mütefakkîh* isimli eserinde rivayet ettiğini ve Abdurrahmân b. Ğunm < Muâz (tarikini zikrederek rivayetteki) bazı insanların kimler olduğunu söylediğini, böylece Muâz'dan nakleden râvinin meçhullüğünün ortadan kalktığını söylemiştir.⁹⁵

İbnü'l-Vezîr (ö. 840/1436), meşhur bir hadis olduğunu ve kabul gördüğünü söylemiş, bunun yanında ehl-i hadisten bazılarının sıhhati konusunda ihtilaf ettiklerini belirtmiştir. Çok sayıda tariki ve şahidi bulunduğunu, Muâz'dan rivayet edenlerin bir grup olmasının rivayeti güçlendirdiğini, Muâz'ın arkadaşları olmaları hasebi ile hayır ehli kimseler olduklarının zahir olduğunu, âlimlerin ve usulcülerin kitaplarında yer aldığı ve delil olarak kullandıklarını söyleyerek rivayetin sahih olduğunu dile getirmiştir.⁹⁶

İbn Hacer (ö. 852/1449) hadisin garib olduğunu söylemiştir. Ahmed, Ebû Dâvud ve Tirmizî'nin farklı tariklerle Şu'be'den rivayet ettiklerini belirtmiş ve Tirmizî'nin rivayet sonrasında yaptığı “Garip bir hadistir. Bana göre isnadı muttasıl değildir” açıklamasına yer vermiştir. Tirmizî'nin “Muttasıl değildir.” şeklindeki açıklamasının, rivayetlerdeki müphemlikten dolayı olabileceğini ve bu görüşün de mübhem hakkındaki iki görüşten birisi olduğunu ifade etmiştir. Sonra da Buhârî'nin daha önce belirttiğimiz açıklamalarına yer vermiştir. el-Bakillânî, Ebu't-Tayyib et-Taberî ve İmâmü'l-Haremeyn (el-Cüveynî) gibi fakihler tarafından rivayetin meşhur olması, alimler tarafından kabul ile karşılanması sebebi ile sahih olarak kabul edildiği bilgisini vermiştir. Şahidi bulunduğunu, isnadının sahih olduğunu, ancak mevkûf olduğunu söylemiştir.⁹⁷

Şevkânî (ö. 1250/1834) rivayet hakkında tartışmalar olsa da Hafız İbn Kesir tarafından tarikleri ve şahidlerinin bir cüzde bir araya getirildiğini ve “imamların itimat ettiği hasen meşhur hadis” dediğini

⁹¹ Zehebi burada “sadûkun inşaallâh” ifadelerini kullanmıştır.

⁹² Bk. Zehebî, *Telhisu'l-İleli'l-Mütenâhiye*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm b. Muhammed, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998), 268 (802).

⁹³ Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Zürâî İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-Muvakkîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasen, (Cidde: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1423), 2: 351.

⁹⁴ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme, (Riyâd: Dâru't-Tîbe, 1418/1997), 1: 7. Buradaki ifade İbn Teymiyye'ye aittir. İbn Kesir isim zikretmeden nakletmiştir. Bk. İbn Teymiyye, *Mecmû'ü'l-Fetâvâ*, Tertib Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım, (Medine: Mucemmu'ü'l-Melik Fehd, 1425/2004), 13: 364.

⁹⁵ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Mu'teber*, thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefi, (Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1404/1984), 65.

⁹⁶ İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî, el-Avâsım mine'l-Kavâsım, th. Şuayb el-Arnaud, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1412/1992), 1: 281.

⁹⁷ Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Muvâfakatu'l-Hubr el-Haber*, thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi-Subhi es-Seyyid Casim, (b.y., 1414/1993), 1: 118.

aktarmıştır. Hadis hakkında hadis imamlarının uzun uzadıya şeyler söylediğini, bazılarının “bâtil olup aslı bulunmadığını”, bazılarının “hasen olup kendisi ile amel edilebileceğini”, bazılarının “zayıf” dediklerini aktardıktan sonra, hak olanın “hasen liğayrihi ve kendisi ile amel edilen bir hadis” olduğunu belirtmiştir.⁹⁸

Kevserî (ö. 1371/1952), bu hadisin, hakkında Kitap ve Sünnet’te bir nas bulunmayan konularda kıyasa başvurulacağından delillerinden birisi olduğunu belirtmiştir. Hadisi Muâz ‘ın (r.a.) ashabından nakleden el-Hâris b. Amr’ın kim olduğunun ve durumunun bilindiğini söylemiştir. Şube b. el-Haccâc’ın ‘Muğira b. Şu’be’nin yeğeni olduğunu’ söylemesinin kim olduğu konusundaki meçhullüğü giderdiğini, tabîinin büyüklerinden olması, hakkında müfesser bir cerh ifadesinin bulunmaması sebebi ile de durumunun meçhul olmadığını ifade etmiştir. Muâz’ın ashabının meçhul olduğu görüşüne katılmayarak bir gruptan naklederken isimlerin düşürülmesinin caiz olduğunu söylemiştir. Buhârî ve Mâlik’in bu şekilde rivayetleri olduğunu söyleyerek örnekler vermiştir. Meçhul olmanın kişinin vasfıyla ilgili bir durum olduğunu belirtmiş ve hakkında cerh ifadesi kullanılmayan bir ravinin rivayetinde tek kalmasından dolayı hadisin terkedilmesinin ehl-i sünnet metoduna aykırı olduğunu ifade etmiştir. Ebû Avn’dan el-A’meş, Ebû Hanîfe, es-Sevrî, Ebû İshâk eş-Şeybânî, Şu’be ve başkalarının hadis naklettiklerini, Sahîhayn ricalinden olduğunu ve güvenilirliği konusunda tenkid ehlinin icmaı bulunduğu bilgisini vermiştir.⁹⁹

1.4.2. Rivayeti Tashih Etmeyenler

Bu rivayet, Buhârî (ö. 256/870), Tirmizî (ö. 279/892), Ukaylî (ö. 322/934), Dârekutnî (ö. 385/995), İbn Hazm (ö. 456/1064), İbnü’l-Kayserânî (ö. 507/1113), Cûzekânî (ö. 543/1148), İbnü’l-Cevzî (ö. 597/1201), İbnü’l-Kattân (ö. 628/1231), Zehebî (ö. 738/1348), İbn Mülakkîn (ö. 804/1401), Elbânî (ö. 1420/1999) ve Şuayb el-Arnaûd (ö. 2016) gibi âlimler tarafından sahih bulunmamıştır.

Buhârî (ö. 256/870), Şu’be < Ebû Avn < Muğira b. Şu’be’nin Yeğeni el-Hâris b. Amr < Muâz’ın Ashabı isnadı re’y ile ictihad konusunda merfu olarak nakledildiğini, Ebû Avn’ın el-Hâris’ten rivayetinin sahih olmadığını belirtmiş ve sadece bu isnad ile bilindiğini belirtmiştir.¹⁰⁰ Başka bir yerde de, yukarıdaki isnad ile yapılan rivayetin mürsel olduğunu, sahih olmadığını söylemiştir.¹⁰¹

Tirmizî (ö. 279/892), rivayeti zikrettikten sonra “Bu sadece bu tarikten bildiğimiz bir hadistir. “Bana göre isnadı muttasıl değildir, Ebû Avn es-Sakafî’nin ismi Muhammed b. Ubeydillâh’tır.” açıklamasını yapmıştır.¹⁰²

Ukaylî (ö. 322/934), Buhârî’nin yukarıdaki sened ile rivayet edilen hadis hakkında “Sahih değildir, sadece mürsel olarak biliniyor” dediğini nakletmiştir.¹⁰³

Dârekutnî (ö. 385/995), Şu’be < Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz’ın ashabı < Muâz isnadı ile rivayet edildiğini, Şu’be’den de Yezîd b. Hârûn, Yahyâ el-Kattân, Âsım b. Ali ve Gunder’in nakl ettiği bilgisini vermiştir. Rivayetin muttasıl senedleri olduğunu söyleyen Dârekutnî, Mürsel olanunun (Muâz’ın ashabı < Hz. Peygamber) daha sahih olduğunu ifade etmiştir.¹⁰⁴

⁹⁸ Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fethu’r-Rabbânî*, thk. Muhammed Subhî b. Hasen, (San’a: Mektebetü’l-Cîli’l-Cedid, ts.), 9: 4485.

⁹⁹ Bk. Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Makâlât*, (Kahire: el-Mektebetü’t-Tevfikiyye, ts.), 71-73.

¹⁰⁰ Buhârî, *et-Târîhu’s-Sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed, (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, 1406/1986), 1: 304.

¹⁰¹ Buhârî, *et-Târîhu’l-Kebîr*, 2: 277.

¹⁰² Tirmizî, “Ahkâm”, 3.

¹⁰³ Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukaylî, *Kitâbu’d-Duafâi’l-Kebîr*, thk. Abdülm’ûti Emîn Kal’acı, (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1404/1984), 1: 215.

¹⁰⁴ Alî b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî, *el-İlelü’l-vâride fi’l-ehâdisi’n-nebeviyye*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh es-Selefi, (Riyâd: Dâru Tibe, 1405/1985), 6: 88.

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU, Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

İbn Hazm (ö. 456/1064), rivayet hakkında “sâkit”¹⁰⁵ hükmünü vermiştir. Bu rivayetin bu tarik dışında başka bir tarikten rivayet edilmediğini, adı bilinmeyen ve meçhul bir topluluktan rivayet edildiğini, kim olduğu bilinmeyenin hüccet olmayacağını belirten İbn Hazm, isnadda el-Hâris b. Amr'ın bulunduğunu, meçhul olup kim olduğunun bilinmediğini ve bu hadisin onun dışında başka bir tarikten gelmediğini söylemiştir. Buhârî'nin yukarıda verdiğimiz değerlendirmesini de zikreden İbn Hazm, dinin kemale erdiğini, Kur'ân'da hiçbir şeyin eksik bırakılmadığını ifade eden ayetlerden örnekler vererek bu rivayetin açıkça yalan ve uydurma olduğunu vurgulamıştır.¹⁰⁶

İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), kıyas konusunda meşhur bir rivayet olduğunu belirttikten sonra sahih olmadığına işaret etmek üzere Buhârî'nin değerlendirmesini aktarmıştır.¹⁰⁷

Cûzekânî'ye (ö. 543/1148) göre de hadis batıldır. Şu'be < Ebû Avn es-Sakafî < el-Hâris b. Amr tarikinden çok sayıda kişi tarafından rivayet edildiğini belirten Cûzekânî, karşılaştığı ilim ehli herkese sorduğunu ancak, bu tarikten başka tarikini bulamadığını, isnattaki el-Hâris b. Amr'ın da meçhul olduğunu söylemiştir. Muâz'ın Hımslı ashabının tanınmadığını, bunun gibi bir isnada şeriatın bir aslının dayandırılmayacağını söyleyen Cûzekânî, Fakîhlerin kitaplarında zikretmeleri ve bu rivayete itimat etmelerinin de hadisin sübutu için yeterli olamayacağını belirtmiştir.¹⁰⁸

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), fakihlerin tamamı bu hadisi kitaplarında zikretmiş ve bu rivayete itimad etmiş olsalar da sahih olmadığını söylemiş, anlamı doğru olarak kabul edilse de sübûtunun bilinmediğini, zira el-Hâris b. Amr'ın meçhul, Muâz'ın Hımslı ashabının bilinmediğini, bu sebeplerle sübutunun bilinen bir tarafının bulunmadığını belirtmiştir.¹⁰⁹

İbnü'l-Kattân (ö. 628/1231), rivayetin müsned olmadığını ve sahih bir tarihinin bulunmadığını belirtmiş, isnaddaki el-Hâris'in, Muğîra b. Şu'be'nin yeğeni olduğunu, durumunun bilinmediğini, ondan Ebû Avn Muhammed b. Ubeydillâh es-Sekafî dışında rivayette bulunan kimsenin bilinmediğini söylemiştir.¹¹⁰

Zehebî (ö. 738/1348), el-Hâris b. Amr'ın tercemesinde, “Bazı adamlar < Muâz (r.a.)” isnadı ile icthad rivayetini naklettiğini belirtmiş ve Buhârî'nin “Hadisi sahih değildir” ifadesini nakletmiştir. Rivayet hakkında da “Ebû Avn Muhammed b. Abdillâh es-Sekafî, Muğîra b. Şu'be'nin yeğeni el-Hâris b. Amr es-Sakafî'den rivayetinde teferrüd etmiştir. el-Hâris'ten Ebû Avn'dan başka bir kimse rivayet etmemiştir, o da meçhuldür” ifadelerini kullanmış ve Tirmizî'nin “Bana göre isnadı muttasıl değildir.” dediği bilgisini vermiştir.¹¹¹ Cüveynî'nin “sahih hadis kaynaklarında tedvini yapılmış ve sıhhati konusunda ittifak edilmiş bir rivayet” şeklindeki değerlendirmesine karşı çıkmış ve Cüveynî'nin fıkıh ve usûl-i fıkıh ilmindeki

¹⁰⁵ Adaletten düşmüş manasına cerh ifadelerindedir. Beşinci derece lafızları içerisinde yer alır ve ağır cerhe delalet eder. Cerhin dördüncü mertebesinde itibaren herhangi bir derecesine delalet eden lafızlarla cerh edilmiş raviler adalet vasfını kaybetmiş olurlar. Bu itibarla hadisleri yazılmaz, itibar için dikkate alınmaz, şahid olarak kullanılmaz. Mücteba Uğur, “Sâkit”, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDV Yayınları, 2018), 352.

¹⁰⁶ Ali b. Ahmed b. Said İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1403/1983), 7: 112.

¹⁰⁷ Muhammed b. Tâhir el-Makdisî, *Zahîratu'l-Huffâz*, thk. Abdurrahmân b. Abdilcebbar el-Firyevâî, (Riyâd: Dâru's-Selef, 1416/1996), 2: 511 (2361).

¹⁰⁸ Hüseyin b. İbrâhîm b. Hüseyin el-Cûzekânî, *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr*, thk. Abdurrahmân b. Abdilcebbar el-Firyevâî, (Nârs: İdâretü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1403/1983), 1: 106.

¹⁰⁹ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi (ahbâri)'l-vâhiye*, thk. Halil el-Meyyis, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983), 1: 758 (1264).

¹¹⁰ Ali b. Muhammed b. Abdilmelik İbnü'l-Kattân, *Beyânü'l-Vehm ve'l-İhâm*, thk. el-Hüseyin Âyet Saîd, (Riyâd: Dâru Tîbe, 1417/1997), 3: 68 (736).

¹¹¹ Bk. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, th. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1: 439 (1635).

enginliğine rağmen hadis bilmediğini, el-Hâris b. Amr'ın meçhul olduğunu, kendilerinden hadisi naklettiği Hımslı kimselerin kim olduklarının bilinmediğini söyleyerek, sahih olamayacağını belirtmiştir.¹¹²

İbn Mülakkîn (ö. 804/1401), usûl kitapları ile fakihler ile muhaddislerin kitaplarında çokça tekrar edilmiş olması ve ona itibar etmiş olmaları ile birlikte bu rivayetin tanıdığı nakil ehli âlimlerin icmâ ile zayıf bir hadis olduğunu söylemiştir.¹¹³

Elbânî (ö. 1420/1999), isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.¹¹⁴ Başka bir yerde de münker olduğunu söylemiştir.¹¹⁵

Şuayb el-Arnaûd (ö. 1438/2016) da rivayeti isnadı açısından sıhhatli bulmamıştır. Muâz b. Cebel'in rivayette geçen arkadaşlarının müphem, el-Hâris b. Amr'ın meçhul olduğunu belirterek, isnadının zayıf olduğunu söylemiştir. Bu değerlendirmelerden sonra Fahr el-Pezdevî, Cüveynî, Ebûbekr İbn el-Arabî, Hatîb el-Bağdâdî, İbn Teyniyye, İbn Kesîrîn, İbnü'l-Kayyim ve Şevkânî gibi muhakkik âlimlerin eserlerinde bu rivayetin sahih olduğuna meylettikleri bilgisini vermiştir.¹¹⁶

Hadisin metin ile alakalı yapılan değerlendirmelerde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) ictihad yapma konusunda yetki tartışması yer almaktadır. İbn Hazm'ın bu konudaki yaklaşımı dikkat çekicidir. Ona göre din kemale ermiş, söylenilmesi gereken herşey söylenmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v.) dahil hiç kimse vahiy dışında bir şey söyleyemez. Tamamlanmış bir din¹¹⁷ hakkında Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bile bir söz söyleme hakkı yok iken, ondan daha alt derecede olan birisinin böyle bir hakkı olamaz. Bu gerekçelerle bu hadis metin açısından problemlidir.

1.4.3. Fıkıh Usûlü Alimlerinin Rivayete Yaklaşımları

Usûl-i fıkıh âlimleri bu rivayete eserlerinde yer vererek, içtihat ve kıyas konusunda delil olarak kullanmışlardır. Bu âlimlerin tamamının değerlendirmeleri makalemizin sınırlarını aşacağından, birkaç örnek ile yetineceğiz:

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Ebûbekir er-Râzî el-Cessâs'a (ö. 370/981) göre rivayet sahihtir. Cessâs, hadisin Muâz'ın (r.a.) meçhûl olan ashabından nakledildiğini söyleyerek zayıf görenlere katılmamış, bu durumun hadise zarar vermediğini, Muâz'ın (r.a.) ashabının makbul kimseler olması sebebi ile, hadisi güçlendirdiğini ifade etmiştir. Buna ilaveten alimler arasında bilinen bir rivayet olduğunu, alimlerin bu rivayeti makbul saydıklarını, münker veya merdud görmediklerini belirtmiştir.¹¹⁸

Serahsî (ö. 483/1090), bu rivayeti hâkimlik makamına getirilecek kişinin denenmesi kapsamında değerlendirmiştir. Rivayetin hâkimlik makamına getirilecek kişinin devlet başkanı tarafından sınanması gerektiğine delil olduğunu belirten Serahsî, Hz. Peygamber'in bu şekilde davranmasının bu fiili insanlara öğretmek gayesine dayandığını söylemiştir. Yine bu rivayetin ayet ve hadis bulunmayan konularda kıyas yapmaya delil teşkil ettiğini ifade etmiştir. Bazı âlimlerin kıyas ve içtihat ile uygulama yapmanın ancak Hz. Peygamber'in vefatından sonra caiz olduğu, o hayatta iken bunun caiz olmadığı görüşünde olduklarını dile getiren Serahsî bu konudaki görüşünü şu şekilde ifade etmiştir:

¹¹² Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 32: 233.

¹¹³ Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed İbn Mülakkîn el-Ensârî, *el-Bedru'l-Münir*, thk. Mustafa Ebü'l-Gayt Abdülhayy v. dğr., (Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1425/2004), 9: 534.

¹¹⁴ Tirmizî, "Ahkâm", 3. Elbânî'nin notu.

¹¹⁵ Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Dâife*, (Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1412/1992), 2: 273 (881).

¹¹⁶ Bk. Arnaûd, *Sünenü Ebî Dâvud*, 5: 444.

¹¹⁷ Bk. el-Mâide 5/3.

¹¹⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, thk. Acil Câsim, (Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf, 1414/1994), 4: 45.

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU, Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

“Bize göre doğru olan ise, içtihat yapmanın Hz. Peygamber’in yaşadığı dönemde de vefatından sonra dönemde olduğu gibi caiz olduğudur. Muâz hadisi bunu göstermektedir. Çünkü Muâz huzurunda “Kendi görüşümle içtihat ederim” dediği zaman Hz. Peygamber onu yadırgamamıştır.”¹¹⁹

Gazzâlî (ö. 505/1111) de Hz. Peygamber zamanında kıyas ve içtihat yapma konusunda âlimlerin ihtilafa düştüklerini, bir kısım âlimin caiz olmadığını, bir kısım âlimin ise caiz olduğu görüşünü taşıdıklarını, bazılarının ise Hz. Peygamber’in bulunduğu yerde caiz olmayıp, ancak onun olmadığı yerde caiz olduğu görüşünü taşıdıkları bilgisini vermiştir. Sonra da tercih edilen görüşün hem onun huzurunda hem de gıyabında caiz olduğu görüşü olduğunu ifade etmiştir. Gazzâlî’ye göre Hz. Peygamber’in olmadığı durum ve yerlerde içtihat caizdir ve vaki olmuştur. Bunun delili de Muâz hadisidir. Ancak Onun bulunduğu ortamda içtihat caiz değildir. Muâz hadisinin meşhur olup, ümmet tarafından kabul gördüğünü belirten Gazzâlî, “Amr b. Âs’a kendi huzurunda hüküm vermesini istemesi”¹²⁰ ve “Ukbe b. Âmir ve sahabeden bir kişiye icthad etmelerini istemesi” şeklindeki rivayetleri “Ahad olduğunu, sabit olmadıkları, şayet sabit iseler de sadece onlara has bir uygulama olduğu şeklinde yorumlamıştır.”¹²¹

Abdulazîz el-Buhârî (ö. 730/1330) de hadisi sahih olarak değerlendirmiştir. Ona göre hadis garib ve mürsel olmayıp, metni sahihtir. Hadis alimleri isnadı ile birlikte eserlerine bu hadisi almışlar ve sahih olarak kabul etmişlerdir. Bu sebeple delil olarak kullanılması uygundur.¹²²

Usul-i fıkıh alimleri, Muâz rivayetini sahih ve delil olmaya elverişli görmüşlerdir. İlim ehlinin bu hadis ile amel ettiğini belirtmişler, selevin bu hadisle amel etmiş olmasını sıhhati için yeterli bulmuşlar, el-Haris b. Amr ve Muâz’ın ashabının meçhul olmasının veya hadisin Mürsel olmasını hadisin sıhhatine en gel olarak görmemişlerdir. Nitekim Cessâs, bazı hadisçilerin rivayetleri sadece ravilerine bakarak tashih ettiklerini, ancak fakihlerin haber-i vahidin kabulü konusunda sadece bunu dikkate almadıklarını belirtmiştir.¹²³ İbn Receb (ö. 795/1393) de imamlar ve ehl-i hadisin fakihlerinin sahabe ve sonraki dönem âlimleri veya bir kısmı tarafından amele konu olan sahih hadislerle amel ettiklerini, (onunla amel edilmeyeceğini bildiklerinden dolayı onu terk ettikleri için) selevin ittifakla amel etmeyi bıraktığı sahih bir hadisle amel etmenin caiz olmadığını söylemiştir.¹²⁴

1.4.4. Hadis Alimlerinin Rivayete Yaklaşımları

Hadis alimleri rivayeti isnad açısından sıkıntılı bulmuş ve eleştirmişlerdir. Rivayet ile alakalı eleştirilerin merkezinde el-Hâris b. Amr ve Muâz ‘ın (r.a.) ashabının meçhul oluşu yer almaktadır. Hadis âlimlerine göre isnadında meçhul veya cerh edilmiş bir ravi bulunan hadis sahih değildir. Hatîb’in naklettiği bir habere göre Muhammed b. Yahyâ ez-Zühî şöyle demiştir: “Ancak mevzû olan (munkatı olmayan) ve (isnadında) meçhul veya cerh edilmiş bir kimse bulunmayan hadis ile ihticâc caiz olur.” Diğer bir habere göre de “Bir haber ancak Hz. Peygamber’e (s.a.v.) kadar sika olanın sika olandan rivayeti ve içlerinde meçhul ve cerh edilmiş birisi olmaması durumunda yazılabilir. Bir haber bu sıfat ile Nebî’den (s.a.v.) sabit olursa, onu kabul etmek, onunla amel etmek ve ona muhalefeti terk etmek vacip olur.”¹²⁵

¹¹⁹Bk. Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 16: 69-70.

¹²⁰ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 4: 204 (17978).

¹²¹ Gazzâlî, *el-Mustesfâ*, 4: 21

¹²² Bk. Abdulazîz b. Ahmed el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, thk. Abdullah Mahmûd, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/197), 3: 411.

¹²³ Cessâs, *el-Fusûl fi'l-Usûl*, 3: 179.

¹²⁴ Bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Beyânu Fadli İlmi's-Selef'ale'l-Halef*, thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmi (Kuveyt: Daru's-Samimi, 1406/1986), 50-51.

¹²⁵ Hatîb Bağdâdî, *el-Kifâye fi ilmi'r-rivâye*, thk. İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî, (Dâru'l-Hüdâ, 1423/2003), 1: 93.

İctihad rivayetine Sünen’inde yer veren Tirmizî, rivayeti “Bana göre isnadı muttasıl değildir.”¹²⁶ şeklinde değerlendirmiştir. Bilindiği üzere sahih hadis “Senedi muttasıl, senedinin başından sonuna kadar adaletli ve zabt sahibi ravilerin naklettiği, şaz ve muallel olmayan hadis”¹²⁷ olarak tanımlamışlardır. Tirmizî’nin açıklamasına göre Muâz hadisi, rivayeti senedi muttasıl olmadığı için zayıf olmaktadır. Sünen’inin el-İlel bölümünde Tirmizî şu açıklamayı da yapmaktadır: “Bu kitaptaki hadislerin tamamı kendisi ile amel edilmiş hadislerdir. Bazı ilim ehli, iki hadis dışında kalan hadisleri (amel etmek üzere) almışlardır...”¹²⁸ Tirmizî’nin açıklamalarına göre Sünen’deki hadislerin ikisi dışında kalanlar amel etmek için uygundur. Bu durumda Tirmizî’nin, “kendisi ile amel edilen hadisleri sahih olarak gördüğü” sonucu çıkarılabilir. Rivayeti sahih olarak değerlendiren çoğunluğunu fıkıhçıların oluşturduğu âlimlerin kanaati de böyledir.

SONUÇ

Muâz b. Cebel’in (r.a.) Yemen’e kadı olarak görevlendirilmesi arafesinde gerçekleşen ve davaların çözümündeki yaklaşımını ifade eden bu hadis, içlerinde Ebû Dâvud, Tirmizî ve Ahmed b. Hanbel’in de yer aldığı çok sayıda hadisçi tarafından rivayet edilmiştir. Musannifler hadisi Şu’be <Ebû Avn < el-Hâris b. Amr < Muâz’ın (r.a.) Hıms’lı Arkadaşları < Muâz (r.a.) < Hz. Peygamber (s.a.v.) isnadı ile rivayet etmişlerdir. Rivayetlerde ortak mananın korunduğu, metin içeriği açısından dikkate değer bir farklılığın olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte, yapılan değerlendirmelerden rivayetin sıhhati konusunda âlimler arasında bir ittifak olmadığı anlaşılmaktadır. Çoğunluğunu hadisçilerin oluşturduğu alimlerden bazıları bu rivayeti zayıf hatta uydurma olarak görmüş, bazı hadis alimleri ile fıkıh usulü alimleri rivayeti sahih ve amel edilmeye uygun bulunmuştur.

Rivayetin sahih olmadığını belirten âlimlere göre, rivayet şu sebeplerle sahih değildir:

1. Hadisin senedinde ızdırab vardır.

el-Hâris b. Amr’ın kendisinden/kendilerinden hadisi nakl ettiği kişiler rivayet metinlerinde “Muâz’ın (r.a.) Hıms’lı Ashabı”, “Muâz’ın (r.a.) Hıms’lı Ashabından Bazı Adamlar”, “Muâz’ın (r.a.) Hıms’lı Ashabından Bazı İnsanlar”, “Muâz’ın (r.a.) Ashabından Bazı Adamlar”, “Muâz’ın (r.a.) Ashabı”, “Hıms’lı Bazı İnsanlar”, “Muâz (r.a.)”, el-Hâris b. Amr’ın Arkadaşları” gibi çelişkili şekillerde yer almaktadır. Bu sebeplerle hadisin senedi muzdaribdir.

2. İsnadda yer alan el-Hâris b. Amr meçhuldür. el-Hâris b. Amr, rivayetinde tek kalmıştır. Ondan sadece Şu’be hadisi nakletmiştir.
3. Muâz’ın (r.a.) ashabı meçhuldür.
4. Rivayet mürseldir.

Rivayetin isnadında ızdırab olması, isnadda meçhul olan ravilerin yer alması, bazı tariklerde sahabenin yer almaması, dolayısıyla hadisin mürsel olması gibi sebeplerle hadis zayıftır. Zayıf hadis ahkâma dair konularda delil olarak kullanılamaz.

Bazı alimlere göre ise rivayet sahihtir. Zayıf olduğu görüşüne itibar edilmemelidir. Bu gruba giren alimlere göre, rivayet şu sebeplerden dolayı sahihtir:

1. Rivayet sahabe ve sonraki dönem âlimleri tarafından kabul edilmiş ve kendisi ile amel edilmiştir.

¹²⁶ Tirmizî, “Ahkâm”, 3.

¹²⁷ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdırrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî, *Mukaddime*, thk. Usâme el-Belhî, (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-Arabî, 1431/2010), 13.

¹²⁸ Tirmizî, “Kitâbü’l-İlel”, 1.

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU, Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

2. el-Hâris b. Amr'ın meçhul olduğu görüşü isabetli değildir.
3. Muâz'ın ashâbı ismen bilinmese de dindar ve faziletli kişilerdir.

Bu gruba giren âlimlerin sıhhat konusundaki ilk gerekçeleri hadis ile sahabe sonrası dönemde amel edilmiş olmasıdır. Eleştirilerin odağında olan el-Hâris b. Amr meçhul değildir. Bilinen bir kişidir. Muğîra b. Şu'be'nin yeğenidir. Muâz'ın (r.a.) ashâbı hakkında cerh edici herhangi olumsuz bir görüş beyan edilmemiştir. Şu'be, ehli-i hadis nazarında güvenilirlerdir. Cerh ve ta'dil âlimleri tarafından güvenilirlik noktasında zirvede gösterilmiştir. el-Hâris b. Amr'dan rivayetinde tek kalan Ebû Avn'ın durumu da bu açıdan bakıldığında bir problem teşkil etmemektedir. Bu durum onlar hakkındaki endişeleri ortadan kaldırmaktadır. Bu sebeplerle hadis sahihtir. İsnadında bir problem yoktur.

Hadis ve fıkıh usûlü âlimlerinin hadise yaklaşımları, değerlendirme ölçütleri farklılık arz etmektedir. Bu sebeple hadis hakkında hem olumlu hem de olumsuz kanaatler serdedilmiştir. Çoğunluğunu hadisçilerin oluşturduğu alimler isnad konusundaki şartları ile sürerek hadisi zayıf bulmuş, fıkıh usûlü alimleri ise, sahabenin ve sonraki dönem âlimlerinin bu hadis ile amel etmiş olmalarını öne çıkararak sahih olduğunu, bu sebeple isnadla alakalı diğer problemlerin önemli olmadığını dile getirmişlerdir.

KAYNAKÇA

Abd b. Humejd, Abd b. Humejd b. Nasr el-Kissî (el-Keşşî). *Müsned*. Thk. Mustafa b. el-Adevî. 2. Baskı. 2 Cilt. Riyad: Dâru Belensiyye, 1423/2002.

Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâud v. dğr. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.

Aşikkutlu, Emin. "Mübhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 436-437. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 2006.

Azîm Âbâdî, Muhammed Şemsülhakk. *Avnu'l-Ma'bûd Şerhu Süneni Ebî Dâvud*. Thk. Abdurrahmân Muhammed Osmân. 2. Baskı. 14 Cilt. Medine: el-Mektebü's-Selefiyye, 1388/1969.

Bardakoğlu, Ali. "Delil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9: 138-140. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınevi, 1994.

Beyhakî, Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî. *Ma'rifetü's-Sünen ve'l-Âsâr*. Thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 15 Cilt. Kâhire: Dâru'l-Vefâ, 1411/1991.

Beyhakî. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 2. Baskı. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2003.

Beyhakî. *es-Sünenü's-Sağîr*. Thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Karaçi: Câmîatü'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1410/1989.

Buhârî, Abdulazîz b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr*. Thk. Abdullah Mahmûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/197.

Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *et-Târihu'l-Kebîr*. 9 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

Buhârî. *et-Târihu's-Sağîr*. Thk. Mahmûd İbrâhîm Zâyed. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986.

Cessâs, Ahmed b. Alî er-Râzî. *el-Fusûl fi'l-Usûl*, thk. Acîl Câsim. 4 Cilt. Kuveyt: Vizâratu'l-Evkâf, 1414/1994.

- Cûzekânî, Hüseyin b. İbrâhîm b. Hüseyin el-Hemedânî. *el-Ebâtîl ve'l-Menâkîr*. Thk. Abdurrahmân b. Abdilcebbâr el-Firyevâî. 2 Cilt. Nârs: İdâretü'l-Buhûsi'l-İslâmiyye, 1403/1983.
- Cüveynî, Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fi Usûli'l-Fıkh*. Thk. Abdülazîm ed-Dîb. 2 Cilt. b.y., 1399.
- Dârekutnî, Alî b. Ömer b. Ahmed. *el-İlelü'l-vâride fi'l-ehâdisi'n-nebeviyye*. Thk. Mahfûzurrahmân Zeynullâh es-Selefi. 11 Cilt. Riyâd: Dâru Tîbe, 1405/1985.
- Dârimî, Abdullah b. Abdirrahmân b. el-Fazl. *es-Sünen*. Thk. Hüseyin Selîm Esed, 3 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1421/2000.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen*. Thk. Şuayb el-Arnaûd-Kâmil Karabellî. 7 Cilt. Dimeşk: Dâru'r-Risâle el-Âlemiyye, 1430/2009.
- Ebû Dâvud, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *Risâletü Ebî Dâvud ilâ ehl-i Mekke*. Thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ. 3. Baskı. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1405/1985.
- Elbânî, Muhammed Nâsiruddîn. *Silsiletü'l-Ehâdisi'd-Daîfe*. 14 Cilt. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, 1412/1992.
- Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî. *el-Mustesfâ*. Thk. Hamz b. Züheyr Hâfîz. 4 Cilt. Medine: Şeriketü'l-Medineti'l-Münevvere Li't-Tab', b.y., ts.
- Bağdâd, Hatîb. Ahmed b. Ali b. Sâbit. *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*. Thk. Ebû Abdirrahmân Âdil b. Yûsuf el-Azâzî. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1417/1996.
- Bağdâdî, Hatîb Ahmed b. Alî b. Sâbit. *el-Kifâye fi İlmi'r-Rivâye*. Thk. İbrâhîm b. Mustafâ ed-Dimyâtî. 2 Cilt. Dâru'l-Hüdâ, 1423/2003.
- Hüseyinî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî. *Kitâbü't-Tezkira*, Thk. Rif'at Fevzî Abdülmuttalib. 4 Cilt. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1417/1996.
- İbn Abdilberr, Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed en-Nemerî. *Câmiu Beyâni'l-İlmi ve fadlih*. Thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Demmâm: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Arabî, Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Meâfirî. *el-Mesâlik fi şerhi Muvattai Mâlik*. Haz. Yûsuf el-Karadâvî. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1428/2007.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed İbrâhîm. el-Musannef. Thk. Hamed b. Abdillâh el-Cum'a-Muhammed b. İbrâhîm el-Luheydân. 16 Cilt. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd Nâşirûn, 1425/2004
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî. *Muvâfakatu'l-Hubr el-Haber*. Thk. Hamdi Abdülmecid es-Selefi-Subhi es-Seyyid Casim. 2. Baskı. 2 Cilt. b.y., 1414/1993.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed b. Said. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1403/1983.
- İbn Hibbân, Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü's-Sikât*. Thk. Muhammed Abdülmüîd Hân. 10 Cilt. Haydarâbâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Kesir, İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbidîn Ömer b. Kesîr. *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm*. Thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 8 Cilt. Riyâd: Dâru't-Tîbe, 1418/1997.
- İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Makdisî. Ravdatu'n-Nâzir. Haz. Şa'bân Muhammed İsmâîl. 2 Cilt. Mekke: el-Mektebetü'l-Mekkiyye, 1419/1998.

Halis DEMİR, Necdet AYDOĞDU, Hadis ve Fıkıh Usûlü Alimlerinin Hadislerin Değerlendirilmesine Farklı Yaklaşımları Üzerine Bir İnceleme: Muâz'ın (r.a.) İctihad Hadisi Örneği

İbn Mülakkîn, Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Bedru'l-Münir*. Thk. Mustafa Ebû'l-Gayt Abdülhây v. dğr., 10 Cilt. Riyâd: Dâru'l-Hicre, 1425/2004.

İbn Receb el-Hanbelî. *Beyânu Fadli İlmi's-Selef 'ale'l-Halef*. Thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî. 2. Baskı. Kuveyt: Dâru's-Samîmî, 1406/1986.

İbn Sa'd, Muhammed b Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Bağdâdî. et-*Tabakâtü'l-Kübrâ*. Thk. Ali Muhammed Ömer. 11 Cilt. Kahire: Mektebetül-Hâncî, 1421/2001.

İbn Salah, Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn Abdurrahmân b. Mûsâ eş-Şehrezûrî. *Mukaddime*. Thk. Usâme el-Belhî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1431/2010.

İbn Teymiyye, Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Mecdiddîn el-Harrânî. *Mecmûü'l-Fetâvâ*. Der. Abdurrahmân b. Muhammed b. Kâsım. 37 Cilt. Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd, 1425/2004.

İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî. *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-eğâdisi (ağbâri)'l-vâhiye*. Thk. Halîl el-Meyyis. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.

İbnü'l-Kattân, Alî b. Muhammed b. Abdilmelik el-Kutâmî el-Fâsî. *Beyânü'l-Vehm ve'l-İhâm*. Thk. el-Hüseyn Âyet Saîd. 6 Cilt. Riyâd: Dâru Tîbe, 1417/1997.

İbnü'l-Kayyim el-Cevzî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkî el-Hanbelî. *İ'lâmü'l-Muvakkîn*. Tah. Ebû Ubeyde Meşhur b. Hasen. 7 Cilt. Cidde: Dâru İbnü'l-Cevzî, 1423.

İbnü'l-Vezir, İzzüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Alî el-Yemânî. el-Avâsım mine'l-Kavâsım. Thk. Şuayb el-Arnaud. 2. Baskı. 9 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1412/1992.

Kevserî, Muhammed Zâhid. *Makâlât*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikiyye, ts.

Koçyiğit, Talat. "Mubhem", *Hadis Istılahları*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1985.

Kur'an Yolu Meali. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınevi.

Makdisî, Muhammed b. Tâhir. *Zahîratu'l-Huffâz*. Thk. Abdurrahmân b. Abdilcebbâr el-Firyevâî. 5 Cilt. Riyâd: Dâru's-Selef, 1416/1996.

Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. 31 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Suyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebîbekr. *Tedribü'r-Râvî*. Thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. 3. Baskı. Kâhire: Mektebetü Dâri't-Türâs, 1426/2005.

Şâtıbî, İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed el-Lahmî. el-Muvâfakât. Şerh ve Tahrîc: Abdullâh Dıraz. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed es-San'ânî el-Yemenî. *el-Fethu'r-Rabbânî*. Thk. Muhammed Subhî b. Hasen. 12 Cilt. (San'a: Mektebetü'l-Cîli'l-Cedîd, ts.

Taberânî, Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-Kebîr*. Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.

Tahâvî, Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısırî. *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*. Thk. Şuayb el-Arnaud. 16 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1994.

Tayâlisî Süleymân b. Dâvûd b. el-Cârûd. *el-Müsned*. Thk. Muhammed Abdulmuhsin et-Türkî. 4 Cilt. Cîze: Dâru Hicr, 1420/1999.

Tirmizî, Muhammed b. İsa. *es-Sünen*. Thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî- Meşhûr b. Hasen Âl Selmân. Riyâd: Mektebetü'l-Meârif, ts.

Uğur, Mücteba. "Mechûlü'l-Ayn". *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Uğur, Mücteba. "Sâkıt". *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Ukaylî, Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd. *Kitâbu'd-Duaî'l-Kebîr*. Thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1404/1984.

Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Mîzânü'l-İ'tidâl*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Zehebî. *Târîhu'l-İslâm*. Thk. Ömer Abdusselâm Tedmürî. 53 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-Arabî, 1414/1994.

Zehebî. *Telhîsu'l-İleli'l-Mütenâhiye*. Thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm b. Muhammed. Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1419/1998.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Bahru'l-Muhît*. Haz. Abdusettâr Ebû Gudde. 6 Cilt. Kahire: Dâru's-Safve, 1413/1992.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh. *el-Mu'teber*. Thk. Hamdî b. Abdilmecid es-Selefî. Kuveyt: Dâru'l-Erkam, 1404/1984.

AKADEMİK-US

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi

e-ISSN: 2603-3253

AKADEMİK-US, Haziran 2020, 4/1, 69-102

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi: 17.09.2019 Kabul Tarihi: 14.07.2020

10. Sınıf Seçmeli “Peygamberimizin Hayatı” Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırması

Fatma GÖÇMEN¹

Öz: Bu çalışmada, öğrencilerin Peygamberimiz Hz. Muhammed (sas)’in ahlâkî vasıflarını nasıl anlamlandırdıkları incelenmiştir. Çalışmanın amacı, “Peygamberimizin Hayatı” dersini seçmeli olarak alan ve Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrenen gençlerin ifadelerinden yola çıkarak, kendi ahlâkî tutum ve davranışlarında bir değişim meydana gelip gelmediğini ortaya çıkarmak ve bu dersin gençlere ahlâkî vasıf kazandırmadaki rolüne ilişkin bir değerlendirme yapmaktır. Bu kapsamda çalışmada, ortaöğretim 10. sınıflarda seçmeli olarak okutulan “Peygamberimizin Hayatı” dersinin gençlerin ahlâkî tutum ve davranışları üzerindeki etkisi nedir? sorusuna cevap aranmıştır. Çalışma, nitel yöntemlerden durum çalışması desenine göre tasarlanmıştır. Çalışmanın örnekleme, Kastamonu Merkez ilçede bulunan Mustafa Kaya Anadolu Lisesi’nde 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılında bu dersi alan 132 öğrenci arasından seçkisiz (random) örnekleme yöntemiyle seçilmiş 40 öğrenciden oluşmaktadır. Araştırmada, öğrencilere “Peygamberimizin Ahlâkî Vasıfları” konusunun kazanımlarıyla ilgili altı adet açık uçlu soru sorulmuş ve öğrencilerin bu sorulara yazılı olarak verdikleri cevaplar analiz edilerek “Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırmasına İlişkin Görüşleri” değerlendirilmiştir. Araştırmanın sonunda, öğrencilerin “Peygamberimizin Hayatı” dersinde öğrendikleri ahlâkî vasıfları kendi hayatlarında uygulama çabasında oldukları, kendilerini öz değerlendirmeye tabi tutarak daha önce yaptıkları bazı hataların farkına vardıkları ve bunları bir daha yapmama konusunda çaba sarfettikleri, kişilerarası ilişkilerinde de daha sakin, sabırlı, anlayışlı, yardımsever, merhametli, saygılı ve adil olmaya gayret ettikleri tespit edilmiştir. Öğrencilerin hemen hepsinin daha ahlâklı davranma, hatalarını tekrarlamama, Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını göz önünde bulundurarak söz, tutum ve davranışlarında daha tutarlı olmaya gayret gösterdikleri ve olumlu ahlâkî değişim ve gelişim içinde oldukları görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Peygamberimizin Hayatı, Seçmeli Ders, Ahlâkî Vasıf, Din Eğitimi, Genç.

Young People's Understanding of the Moral Qualities of Our Prophet, in the Context of the 10th Grade Elective “Life of Our Prophet” Lesson

Abstract: In this study, how the students made sense of the moral qualities of our Prophet Muhammad (PBUH) was examined. The aim of the study is to reveal whether there is a change in the young people’s moral attitudes and behaviours based on the statements of the young people who have taken this lesson and learned the moral qualities of our Prophet Muhammad, and to make an assessment

¹ Dr., MEB Bahçeşehir Şehit Mehmet Armağan Alper İmam Hatip Ortaokulu, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Yozgat, Türkiye, meferenes@gmail.com, ORCID: 0000-0003-1393-4729.

of the role of this lesson in giving moral qualification to the young people. In the context, in the study "What is the effect of the Life of Our Prophet lesson which is taught electively in the 10th grade, on the moral attitudes and behaviours of young people?" the answer to the question was sought. The study is designed according to the case study pattern of qualitative methods. The sample of the study consists of 40 students selected by random sampling method among 132 students who took this lesson in the 2018-2019 Academic Year at Mustafa Kaya Anatolian High School in Kastamonu Central district. In the study, six open-ended questions were asked to the students about the achievements of the "Moral Qualifications of our Prophet" and opinions of the students about the "Meaning of the Prophet's Moral Qualifications" were analyzed by analyzing their written answers to these questions. At the end of the research, it was determined that students were more calm, patient, understanding, helpful, compassionate in their interpersonal relations, where they tried to apply the moral qualifications they learned in the Life of Our Prophet lesson in their own lives, made self-evaluation and made efforts not to make them again and they tried to be respectful and fair. Almost all of the students were observed to act more morally, not to repeat their mistakes, to strive to be more consistent in their words, attitudes, and behaviours, taking into account the moral qualities of our Prophet, and that they had positive moral change and development.

Keywords: Life of Our Prophet, Elective Lesson, Moral Qualification, Religious Education, Young.

تلقي الشباب الصفات الأخلاقية لنبينا (محمد) في سياق الدرس الاختياري لحياة نبينا في الصف العاشر

الخلاصة: في هذه الدراسة ، تم فحص كيفية تلقي الطلاب للصفات الأخلاقية لنبينا محمد (صلى الله عليه وسلم). والهدف من الدراسة هو الكشف عما إذا كان هناك تغيير في مواقفهم وسلوكياتهم الأخلاقية بناءً على أقوال الشباب الذين أخذوا هذا الدرس وتعلموا الصفات الأخلاقية لنبينا محمد ، وإجراء تقييم لدور هذا الدرس في إكساب المؤهلات الأخلاقية للشباب. في هذا السياق ، ففي الدراسة ، "ما هي آثار الدرس الاختياري لحياة نبينا في الصف العاشر في المواقف والسلوكيات الأخلاقية للشباب؟" تم البحث عن جواب على هذا السؤال. وقد تم تصميم البحث وفق منهج دراسة الحالة للطرق النوعية. وتتكون عينة الدراسة من ٤٠ طالبًا تم اختيارهم بطريقة أخذ العينات العشوائية من ١٣٢ طالبًا أخذوا هذا الدرس في العام الدراسي ٢٠١٨-٢٠١٩ في مدرسة مصطفى كايا الأناضولية الثانوية في منطقة قسطنطيني المركزية. في الدراسة تم طرح ستة أسئلة مقالية على الطلاب حول إنجازات "المؤهلات المعنوية لنبينا" وآراء الطلاب حول "معنى مؤهلات النبي المعنوية" تم تحليلها من خلال تحليل إجاباتهم المكتوبة على هذه الأسئلة. في نهاية البحث ، تم التوصل إلى أن الطلاب كانوا أكثر هدوءًا وصبرًا وفهمًا وتعاونًا وعاطفة في علاقاتهم الشخصية ، حيث حاولوا تطبيق المؤهلات الأخلاقية التي تعلموها في درس حياة النبي في حياتهم الخاصة، قاموا بالتقييم الذاتي وبدلوا جهودًا كي لا يكرروا أخطائهم مرة أخرى وحاولوا أن يكونوا محترمين وعادلين. لوحظ أن جميع الطلاب تقريبًا يتصرفون بشكل أخلاقي أكثر ، ولا يكرروا أخطاءهم ، ويسعون جاهدين ليكونوا أكثر اتساقًا في كلماتهم ومواقفهم وسلوكهم ، مع مراعاة الصفات الأخلاقية لنبينا ، وأن لديهم تغييرًا وتطورًا أخلاقيًا إيجابيًا.

لكلمات المفتاحية: حياة نبينا ، الدرس الاختياري ، الصفة الأخلاقية ، التربية الدينية ، الشباب.

GİRİŞ

Millî eğitimin amaçları arasında, ahlâk ve değerler eğitimine vurgu yapılarak yetişecek çocuklarımıza ve gençlerimize verilecek eğitimin millî ve manevî boyutuna dikkat çekilmektedir. Türk Millî Eğitimi'nin genel amaçları başlığı altında, ahlâk eğitimiyle ilgili olarak Türk Milleti'nin her ferdinin; millî, ahlâkî, insanî, manevî ve kültürel değerlerini benimseyen, koruyan ve geliştiren; ailesini, vatanını, milletini seven ve daima yüceltmeye çalışan yurttaşlar olarak yetiştirilmesi; beden, zihin, ahlâk, ruh ve duygu bakımlarından dengeli ve sağlıklı şekilde gelişmiş bir kişiliğe ve karaktere sahip olmalarını sağlamak hedeflenmektedir.² Söz konusu kanunda herşeyden önce millî ve manevî değerlere yer verilmesi, eğitimde ahlâkî prensiplerin kazandırılması gerektiğinin vurgulanması önem arz etmektedir.

Eğitimin amacı hem iyi bir birey hem de iyi bir vatandaş yetiştirmektir. Bu amaç doğrultusunda Türk millî eğitim sisteminde öğretim programlarında yer alan ahlâkî değerlerden bazıları adalet, dostluk,

²T.C. MEB, "Millî Eğitim Temel Kanunu" (1973), Madde 1, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf> (Erişim: 19.04.2019).

dürüstlük, özdenetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverliktir.³ Bu değerlerin öğretimi konusunda ortaöğretimde 2012 yılından itibaren ilk defa müfredatta yer alan seçmeli din dersleri⁴ önemli bir yere sahiptir. Gerek Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde gerekse seçmeli din derslerinde örtülü hedef; millî eğitimin amaçları doğrultusunda millî ve manevî değerlerine sahip çıkan bireyler yetiştirmektir.

Millî ve manevî değerlere bağlı bir gençlik yetiştirmede Peygamber Efendimiz Hz. Muhammed (sas)'in gençlere rol-model olarak ahlâkî vasıflarıyla öğretilmesi ve bu konuda bir farkındalık oluşturulması, benlik arayışı içinde olan gençlerin kişilik gelişimine katkı sağlayacak önemli hususlardan biridir. Kişilik gelişimi sürecinde olan gence, dinin nasıl yaşanacağı konusunda doğru bilgi, doğru kaynaktan öğretilmelidir. Bu bağlamda doğru bilgi dinin iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnetten öğrenilir.⁵ Dinin bu iki temel kaynağından öğrenilen bilgi, insanı beşikten mezara kadar iyiye, doğruya ve güzele yöneltir.⁶

Allah'ın emirlerinin nasıl hayata geçirileceği konusunda Peygamberimizin hayatı ve örnek uygulamaları tüm insanlara yol göstericidir. Dinimizi doğru öğrenmek ve yaşamak için Peygamberimizi tanımak, sünnetlerini bilmek ve uygulamak, onun örnek ahlâkını hayatımızda rehber edinmek, tüm insanlık için barış, huzur ve mutluluğa giden yolda önemli bir adımdır.

Manevi değerlerin eğitiminde, Peygamberimizin hayatı ve örnek ahlâkı tüm insanlara yol göstericidir. Peygamberimiz Hz. Muhammed (sas), Allah tarafından insanlara gönderilmiş bir elçidir. Onun görevi sadece Allah'tan Cebraîl aracılığıyla aldığı ilahî emirleri insanlara bildirmek değil, aynı zamanda ilahî mesajın nasıl yaşanacağını canlı bir model olarak kendi yaşantısıyla bizzat göstermesidir. Kur'an-ı Kerim'de Allah (cc) şöyle buyurmaktadır: “*Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.*”⁷ Ayette geçen güzel örnek ifadesi, Hz. Muhammed (sas)'in mü'minler için iyi ve güzel davranışları, sözleri kısacası güzel ahlâkı sebebiyle örnek alınması gereken bir model olduğunu ifade etmektedir. Bir başka ayette de Allah (cc) Peygamberimizin ahlâkını övmekte ve şöyle buyurmaktadır: “*Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.*”⁸ Bu ve benzeri pek çok ayette Peygamberimizin ahlâkı övülmekte ve mü'minlerin Hz. Muhammed (sas)'in güzel ahlâkını örnek almaları tavsiye edilmektedir.

Peygamberimiz, Allah'ın emir ve yasaklarını eksiksiz bir şekilde insanlara bildiren ve aynı zamanda bunları en iyi şekilde uygulayan örnek bir insandır.⁹ Gençlerin Peygamberimizin güzel ahlâkını kendilerine örnek alabilmeleri için öncelikle Kuran ve sünneti iyi bilmeleri gerekmektedir. Zira, Peygamberimiz hayatını Kuran'a göre yönlendirmiş ve hayatında vahyin somutlaşmış görünümünü sergilemiştir. Peygamberimizin hayatını öğrenmek, tüm insanlara, dinin emir ve yasakları doğrultusunda

³ T.C. MEB Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi (9-12. Sınıflar) Öğretim Programı (Ankara: MEB, 2018), 2, https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_05/15104927_2018130153726274-Peygamberimizin_HayatY_9-12._SYnYf_DYP_2018.pdf (Erişim: 19.04.2019).

⁴ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “MEB Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgelerinde Değişiklik Yapılması”, 14.08.2012 tarih ve 124 sayılı karar.

⁵ Celal Türer, “İslâm'da Ahlâk”, içinde *Ahlâkım*, ed. Mehmet Emin Özafşar ve Recai Doğan, 10. bs., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013), 21-22.

⁶ Suat Cebeci, *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye'de Din Eğitimi*, 2. bs., (Ankara: Akçağ Yayınları, 2005), 139.

⁷ el-Ahzâb, 33/21. Bkz. Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, *Kur'an-ı Kerim Medîli*, 4. bs., (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009), 419.

⁸ el-Kalem, 68/4. Bkz. Altuntaş ve Şahin, 563.

⁹ Türer, “İslâm'da Ahlâk”, 21.

nasıl bir hayat yaşanması gerektiği konusunda somut örnekler sunar.¹⁰ Onun bireysel ve sosyal hayatında karşılaştığı olaylar karşısında takındığı örnek tavırları dikkate alarak ahlâklî bir yaşam sürebilmesi için her yaşta insane rehberlik eder.

Gençlere ortaöğretimde seçmeli ders olarak okutulan siyer derslerinin amacı, Hz. Muhammed (sas)’in hayatını ve örnek kişiliğini çok yönlü olarak açıklamak, anlatmak; hayatın her alanında onun örnek kişilik özelliklerinin bir rol-model olması ve böylece İslâm’ın günlük hayatta doğru anlaşılıp yaşanmasıdır. Zira Hz. Muhammed (sas), Allah (cc) tarafından Kur’an-ı Kerim’de *üsve-i hasene* yani uyulması gereken *güzel bir örnek*¹¹ olarak nitelendirilmekte ve insanlığa bir rol-model olarak sunulmaktadır.

2012 yılına kadar Peygamber Efendimizin hayatıyla ilgili Millî Eğitim Bakanlığı (MEB)’na bağlı ortaöğretim kurumlarında herhangi bir seçmeli ders yoktu. MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanan “Hz. Muhammed’in Hayatı (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)” ders kitaplarının isteğe bağlı seçmeli derslerde eğitim aracı olarak kullanılmasının, 31.08.2012 tarih ve 144 sayılı Talim ve Terbiye Kurulu kararıyla¹² kabul edilmesiyle birlikte 2012-2013 Eğitim-Öğretim yılından itibaren “Hz. Muhammed’in Hayatı (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)” dersi din öğretimi alanında seçmeli ders olarak müfredatta yer almaya başladı.

Türkiye’de din eğitimi tarihinde ilk defa isteğe bağlı olarak seçmeli din derslerinin konulması, 30.03.2012 tarihinde Millî Eğitim Temel Kanunu’nun 25. maddesinde yapılan köklü değişikliklerle gerçekleşmiştir. Bu değişikliklerle, ortaokul ve liselerde, Kur’an-ı Kerim ve Hz. Peygamberimizin Hayatı, isteğe bağlı seçmeli ders olarak okutulmaya başlandı. Böylece 1982’den beri zorunlu okutulmakta olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin yanında ilk defa isteğe bağlı din dersleri 30 yıl aradan sonra müfredata eklenmiş oldu.¹³

2012 yılında hazırlanan Hz. Muhammed’in Hayatı dersi öğretim programında dersin kazanımlarına bakıldığında, toplam kazanımların %81,3’ü bilişsel, %18,2’si duyuşsal alana hitap ettiği görülmekte ve buradan derslerin bu haliyle öğrencilerin Hz. Muhammed’in hayatı hakkında bilgi sahibi olmalarını öncelendiği ve öğrencilerin Hz. Muhammed’in örnekliliğini benimsemelerine, değer hâline dönüştürmelerine ve bu esaslarla hayatlarını şekillendirmelerine yönelik amaç ve kazanımlara yeterli miktarda yer verilmediği görülmektedir.¹⁴

2012’de uygulamaya konan seçmeli din dersleri öğretim programıyla ilgili bir çalışmada, Hz. Muhammed’in Hayatı Dersi Öğretim Programı’nda öncelenmesi gereken ilke ve esaslar belirtilmiş ve Peygamberimizin örnekliliğinin öğrencilere bir değer olarak verilmesiyle ilgili olarak şu öneriye yer verilmiştir: “Hz. Muhammed’in hayatı dersinde Hz. Peygamber, öğrencilere bir rol model olarak sunulmalı ve Hz. Peygamberin kişiliğinin parçası olan ahlâkî özelliklerine programda daha fazla yer

¹⁰ Türer, 22.

¹¹ el-Ahzâb, 33/21. Bkz. Altuntaş ve Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâlî*, 419.

¹² T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “Ortaöğretim Hz. Muhammed’in Hayatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı”, 31.08.2012 tarih ve 144 sayılı karar. <http://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-kurul-kararlari/icerik/152>.

¹³ Halis Ayhan, *Türkiye’de Din Eğitimi*, 3. bs., (İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2014), 484-85; Tuğrul Yürük, “İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi (Din Dersleri)”, içinde *Din Eğitimi El Kitabı*, ed. Recai Doğan ve Remziye Ege, 4. bs., (Ankara: Grafiker Yayınları, 2016), 130-31; T.C. MEB, Millî Eğitim Temel Kanunu, Madde 25.

¹⁴ Recep Kaymakcan vd., “Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu” (İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2013), 38, <https://dergipark.org.tr/en/pub/maruoneri/187862> (Erişim: 20.04.2019).

verilmelidir.”¹⁵ Müslüman bir birey, güzel ahlâkla ilgili örneklerini öncelikle Hz. Muhammed’in hayatından öğrenmelidir, zira Hz. Muhammed (sas), “Andolsun, Allah’ın Resulünde sizin için; Allah’a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah’ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.”¹⁶ ayetinde ifade edildiği gibi Kur’an-ı Kerim’de Müslümanlar tarafından örnek alınması gereken bir model olarak gösterilmektedir.¹⁷

Seçmeli din dersleri içinde yer alan “Hz. Muhammed’in Hayatı” dersi öğretim programı 2017’ye kadar uygulandı. MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’nün 17.07.2017’de kabul ettiği 99 sayılı karar ile Ortaöğretim Hz. Muhammed’in Hayatı dersinin adı *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı* dersi olarak değiştirildi ve *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar Öğretim Programı*’nın 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılından itibaren 9. sınıflarda; 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılından itibaren tüm sınıf düzeylerinde uygulanmasına karar verildi.¹⁸ İlgili karar gereği Peygamberimizin Hayatı Dersi, 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında sadece 9. sınıflarda okutuldu, 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılından itibaren ise diğer sınıf düzeylerinde okutulmaya başlandı. Peygamberimizin Hayatı dersiyle ilgili bu araştırma, 10. sınıf düzeyinde dersin ilk kez okutulduğu 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılının Nisan ayında yapıldı.

Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi (9-12. Sınıflar) Öğretim Programı ile 1739 sayılı Millî Eğitim Temel Kanunu’nda yer alan “Türk Millî Eğitimi’nin Genel Amaçları ve Temel İlkeleri”ne uygun olarak öğrencilerin;

- Peygamberimizin hayatını kronolojik olarak tanınması,
- Peygamberimizin beşerî ve nebevî yönünü fark etmesi,
- Peygamberimizin örnek kişiliğinin bireysel ve toplumsal yönünü kavraması,
- Peygamberimizi severek kendisine örnek alması,
- Sünnetin bağlayıcılığını fark etmesi,
- Peygamberimizin hayatını bütüncül bir yaklaşımla tanınması,
- Sahabenin İslâm davetindeki rolünü fark etmesi,
- Kültürümüzde Peygamber sevgisinin tezahürlerini fark etmesi amaçlanmaktadır.¹⁹

Yukarıda üçüncü maddede yer alan amaç doğrultusunda Peygamberimizin örnek kişiliğini yansıtan ahlâkî vasıflarının, bireysel ve sosyal yaşamda uyduğu ahlâkî prensiplerin öğretilmesinin hedeflendiği söylenebilir.

¹⁵ Mehmet Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri* (İstanbul: İlke Yayınları, 2013), 267.

¹⁶ el-Ahzâb, 33/21. Bkz. Altuntaş ve Şahin, *Kur’an-ı Kerim Meâlî*, 419.

¹⁷ Fikret Özenç, “Dini Çeşitlilik Açısından Siyer Öğretimi”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy 1 (01 Haziran 2019): 16.

¹⁸ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı” (MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2017), 17.07.2017 tarih ve 99 sayılı karar. https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_08/18110510_Hz.Muhammedin_Hayati_10-12.sYnYflaricin_ORTAYYRETYM.pdf (Erişim: 19.04.2019)

¹⁹ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “MEB Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgelerinde Değişiklik Yapılması”, 7.

Fatma GÖÇMEN, 10. Sınıf Seçmeli “Peygamberimizin Hayatı” Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâki Vasıflarını Anlamlandırması

ÜNİTELER		KAZANIM SAYILARI	DERS SAATİ	DERS SAATİ YÜZDESİ
1.	Şahsiyet Olarak En Güzel Örnek	4	16	22,22
2.	Kur'an-ı Kerim'de En Güzel Örnek	9	18	25
3.	İbadet Hayatında En Güzel Örnek	8	18	25
4.	Sosyal Hayatta En Güzel Örnek	8	20	27,77
TOPLAM		29	72	100

Tablo 1: Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı'nın (10. Sınıf) Ünite/Kazanım Dağılımı²⁰

Yeni müfredata göre 10. sınıf Peygamberimizin Hayatı dersi öğretim programında “Şahsiyet Olarak En Güzel Örnek” adıyla ilk ünite, tüm ders saatleri içinde %22'lik bir paya sahiptir. Yukarıda Tablo 1'de görüldüğü gibi ders haftada iki saat olup, ilk ünite toplam 16 ders saati olarak planlanmıştır.

10. Sınıf	Konular	Kazanımlar	Açıklamalar
1. ŞAHİSİYET OLARAK EN GÜZEL ÖRNEK	1. Peygamberimizin Ahlaki Vasıfları 1.1. Peygamberimizin Tevazuu 1.2. Peygamberimizin Edep ve Hayâsı 1.3. Peygamberimizin Sabrı 1.4. Peygamberimizin Merhameti 1.5. Peygamberimizin Hilm ve Rıfkı 1.6. Peygamberimizin İhlâsı 1.7. Peygamberimizin Takvası 1.8. Peygamberimizin Şecaati	Bu ünite sonunda öğrenciler; 1. Peygamberimizin ahlaki vasıflarını örneklerle açıklar. 2. Peygamberimizin ahlaki vasıflarını kendisine model alır. 3. Hz. Osman'ın kişiliğini ve ahlaki vasıflarını tanır. 4. Güzel ahlak ile iman arasına ilişki kuran bir hadisi yorumlar.	Ünite genelinde konular ayet ve hadisler ışığında işlenecektir. 1. kazanımda Peygamberimizin merhametinin canlıların ve eşyanın hukukuna riayeti kapsadığına vurgu yapılacak ve affediciliği ve müsamahakârlığı konularına da değinilecektir. 2. kazanımda terğib hadislerine yer verilerek teşvik dili kullanılacaktır. 3. kazanımda İslam davetindeki yerine, cömertliği ve hayâsına vurgu yapılacaktır. 4. kazanımda konuyla ilgili bir hadis metni, tercümesi ve kısa açıklaması verilerek öğrencilerin, bu hadiste verilen mesajları kavramasına yönelik etkinliklere yer verilecektir. Kavramlar: Tevazu, edep, hayâ, sabır, merhamet, hilm, rıfk, ihlas, takva, şecaat, hadis.
	2. Bir Sahabi Tanıyorum: Hz. Osman (r.a.)		
	3. Hadisten Hayata		

Tablo 2: 10. Sınıf Peygamberimizin Hayatı Dersi 1. Ünite Konu, Kazanım ve Açıklamaları²¹

1. Ünite'de yer alan konular *Peygamberimizin Ahlâki Vasıfları* başlığı altında 8 maddede ifade edilmektedir. Bunlar sırasıyla şöyledir: *Peygamberimizin tevazusu, edep ve hayâsı, sabrı, merhameti, hilm ve rıfkı, ihlâsı, takvası ve şecaati*.²² Üniteye yer alan ilk iki kazanım Peygamberimizin ahlâki vasıflarıyla ilgilidir. Söz konusu kazanımlar şöyledir:

Kazanım 1. “Peygamberimizin ahlâki vasıflarını örneklerle açıklar.”

Kazanım 2. “Peygamberimizin ahlâki vasıflarını kendisine model alır.”²³

²⁰ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 12.

²¹ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 20.

²² Cengiz Titiz, İsa Öztürk, ve Süleyman Uysal, *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı 10*, 1. bs., (Ankara: MEB Yayınları, 2018), 12-29.

²³ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 20.

Türkiye’de liseyi tamamlayan öğrencilerin, ilkokulda ve ortaokulda kazandıkları yetkinlikleri geliştirmek suretiyle millî ve manevî değerleri benimseyip hayat tarzına dönüştürmüş, üretken ve aktif vatandaşlar olarak yurdumuzun iktisadî, sosyal ve kültürel kalkınmasına katkıda bulunan bireyler olmalarını sağlamak, seçmeli din dersleri programının amaçları arasında yer almaktadır. Programda gençlerin ahlâkî gelişimlerini hedefleyen millî ve manevî değerlerin kazandırılması hedefler arasındadır.²⁴ Buna göre, liselerde isteğe bağlı seçmeli olarak okutulan din derslerinden biri olan “Peygamberimizin Hayatı” dersinde de öğrencilere Peygamberimizin örnek ahlâkının öğretilmesi ve bu sayede hayatlarında ahlâkî değerleri özümsemeleri ve bunları karakterlerinin ayrılmaz bir parçası haline getirmeleri hedeflenmektedir. Bu dersin amacı, Peygamberimizin hayatı hakkında sadece kronolojik bilgi vermek değil aynı zamanda onun örnek ahlâkını, hayatın içinden örneklerle yaşam prensibi olarak gençlere benimsetmek ve gençlerin kişilik gelişiminde onun güzel ahlâkını ve örnek davranışlarını esas almalarını sağlamaktır. Peygamberimizi ve onun güzel ahlâkını kendisine örnek alan bir gencin, ileride hangi meslek mensubu olursa olsun, öncelikle her davranışını ahlâkî bir temele dayandırması, gerek kişilerarası ilişkilerinde ve gerekse özel ve sosyal yaşamında kısaca hayatının her alanında yapacağı iş ve davranışlarda ahlâkî olanı tercih etme konusunda olumlu bir tutum geliştirmesi beklenir.

1. Araştırmanın Amacı

Bu araştırma MEB Din Öğretimi Genel Müdürlüğü’nün 17.07.2017’de kabul ettiği 99 sayılı karar gereği yenilenen *Peygamberimizin Hayatı 10* dersi içeriğinde yer alan Peygamberimizin ahlâkî vasıfları konusuna ilişkin öğrencilerin dersin işlenişi neticesinde elde ettikleri kazanımlarla ilgili bir durum çalışmasıdır. Araştırmanın amacı, gençlerin Peygamberimizi tanıma ve onun ahlâkî vasıflarını kendilerine örnek almada bu dersin etkisini ortaya koymaktır.

Bu çalışmada “Peygamberimizin Hayatı” dersini seçmeli olarak alan 10. sınıf düzeyindeki gençlerin, Peygamber Efendimizin ahlâkî vasıflarını anlama-kavrama ve öğrencilerin ahlâkî tutum ve yargılarına ilişkin aşağıdaki araştırma sorularına cevap bulmaya çalışılmıştır:

1. Peygamberimizin örnek ahlâkını anlama-kavrama düzeylerine bağlı olarak gençlerin söz, tutum ve davranışları üzerinde olumlu ya da olumsuz herhangi bir değişim söz konusu olmuş mudur? Olduysa gençler bu değişimi nasıl ifade etmektedirler?

2. Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrenme ve kavramaları, Peygamberimizi rol-model olarak benimsemelerinde gençleri motive edici bir etkiye sahip midir?

3. Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrenmek, gençlerin söz, tutum ve davranışlarına nasıl yansımaktadır? Bu yansımaların somut örnekleri neler olabilir?

4. Öğrencilerin Peygamberimizin Hayatı dersinin faydasına ilişkin görüşleri nelerdir?

5. Araştırmacının²⁵ ders içi ve dışı zamanlarda öğrencileri doğal ortamlarında gözlemlemesi yoluyla elde ettiği verilere göre, öğrencilerin bu dersi sevme ve derse motivasyon durumları nasıldır?

Yukarıda belirtilen araştırma sorularına cevap bulmak ve dersin işlenişiyle ilgili tespitler yapabilmek amacıyla araştırmacı tarafından öğrencilere altı adet açık uçlu soru sorulmuş, öğrencilerin bu sorulara verdikleri cevaplar temalar halinde gruplandırılarak analiz edilmiş ve değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

²⁴ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 1-2.

²⁵ Aynı zamanda öğrencilerin ders öğretmenidir.

2. Araştırmanın Önemi

Araştırmaya konu olan *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi Öğretim Programı*, 2017 yılında yenilenmiş²⁶ ve 2017-2018 Eğitim-Öğretim yılında sadece 9. sınıf düzeyinde, 2018-2019 Eğitim-Öğretim yılından itibaren ise ortaöğretimin tüm sınıf düzeylerinde uygulanmaya başlanmıştır. Bugüne kadar yapılan çalışmalar göz önüne alındığında, bu dersi seçmeli olarak alan gençlerin Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını anlamlandırmasına ilişkin bir çalışma henüz yapılmamıştır.

Geçmişten günümüze Peygamberimizin Hayatı dersinin öğretimini konusunda yapılan bazı çalışmalarda, bu dersin öğretimiyle ilgili çeşitli konulara açıklık getirilmiştir. Bugüne kadar Hz. Muhammed’in Hayatı dersinin öğretimiyle ilgili yapılan bazı çalışmalar ve bu çalışmalarda elde edilen sonuçlardan bazıları şöyledir:

Hz. Muhammed’in hayatı bağlamında sosyal-bilişsel öğrenme kuramına uygun din öğretimi modelini konu alan bir çalışmada, Kur’an-ı Kerim’de mü’minlere örnek olarak gösterilen Peygamberimizin ahlâkî vasıflarının öğretilmesinde, öncelikle öğretmenlerin öğrencilerini ahlâk kurallarını uygulamaları ve içselleştirmeleri konusunda yüreklendirip teşvik etmeleri gerektiği vurgulanırken aynı zamanda öğrencilerinin uygun davranışlarını pekiştirmeleri gerektiği ifade edilmektedir.²⁷

9. ve 10. sınıf öğrencilerinin derse ilişkin tutumlarını ölçmeye ilişkin bir diğer çalışmada, bu dersin öğrencilerin dindar ve ahlâklî olmalarını teşvik edici olduğu yönünde olumlu sonuçlara ulaşıldığı ifade edilmektedir.²⁸

Liselerde 10. sınıf Hz. Muhammed’in Hayatı dersinin işlenişinde kavram haritalarının etkisini konu alan bir çalışmada ise hadis ve sünneti günlük yaşantıyla ilişkilendirmede kavram haritası kullanılmasının, dersi anlama ve kavramada olumlu yönde etkisinin olduğu öne sürülmektedir.²⁹ Söz konusu araştırma 2016 yılında tamamlanmış ve araştırmaya konu olan ders kitabı eski müfredata göredir ve kitabın içeriği 2017 yılında yenilenerek uygulamaya konan müfredat programından farklıdır.

Bir başka araştırma, ilköğretim seviyesinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi içinde Hz. Muhammed’in hayatıyla ilgili bölümün öğretimiyle ilgilidir. Araştırmada, öğrencilerin Hz. Muhammed’in ahlâkî özelliklerini bildikleri ancak öğrencilerin zorda kalınca yalan söylenebileceğine dair bir yaklaşıma sahip oldukları ortaya çıkmıştır. Bu durumun Hz. Muhammed’in en belirgin vasıflarından biri olan *doğruluk* ile bağdaşmamasından dolayı bir çatışma yaşanmasına neden olduğu ifade edilmektedir. Araştırmada, özellikle bilginin davranışa yansımalarının gerekli ve önemli olduğu vurgulanmaktadır. En büyük eksikliğin ise öğrencilere Hz. Muhammed’in hayatının örnek alınması gerektiği konusunda yeterli düzeyde bilinç verilememesi olduğu ileri sürülmektedir.³⁰

²⁶ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı”.

²⁷ Hasan Sözen, “Çocuğun Din Eğitimine Hz. Muhammed’in Hayatı Bağlamında Kuramsal Bir Yaklaşım” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 111.

²⁸ İshak Katipoğlu, “Liselerde (9. ve 10. Sınıf) Seçmeli Olarak Okutulan Hz. Muhammed’in Hayatı Dersinin Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi (Samsun Örneği)” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015), 84.

²⁹ Halise Yurdakul, “Seçmeli Hz. Muhammed’in Hayatı Dersi 10. Sınıf Müfredat Programının Kavram Haritası Tekniği ile İşleniş” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 80.

³⁰ Gönül Gümüş, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programındaki Hz. Muhammed’in Hayatına Özel Öğretim Yöntemleri Açısından Bir Yaklaşım” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000), 63.

Bir diğ er araştırmada seçmeli Peygamberimizin Hayatı dersine ilişkin bazı tespitlere yer verilmektedir. Müslüman bir bireyin hayatında kendisine rol model aldığı Peygamberinin bütün özelliklerini doğru bir şekilde öğrenmesi gerektiğine işaret edilerek, daha etkin ve verimli bir öğrenmenin gerçekleşmesi için müfredat, ders kitabı ve öğrenme ortamlarının önemine vurgu yapılmaktadır. Ayrıca yanlış din algılarının düzeltilmesinde Peygamberimizin hayatının bütün Müslümanlar için örnek alınabilecek sadelikte olduğu ifade edilmektedir.³¹ Peygamberin örneklığı ile geleceğ in teminatı olan öğrencilere örnek bir rol-model peygamber olgusu sunularak, toplumdaki ahlâkî yozlaşmanın engellenmeye çalışılması gerektiğ i vurgulanmaktadır.³² Aynı araştırmada, “Peygamberimizin Hayatı dersi ilk olarak hangi hedefe odaklanmalıdır?” sorusuna; öğrencilerin %8 oranında *savaşlara odaklanmalı* cevabını verdikleri, %62,8 gibi yüksek oranda ise *Hz. Muhammed’in örnek ahlâkî* cevabını verdikleri ifade edilmektedir.³³

Siyer öğretimiyle ilgili başka bir araştırmada, Hz. Muhammed’in tüm insanlığın istifade edebileceğ i örnek bir yaşam modeli olduğu ve insanlığın bu modelden istifadesinin onu tanımaya bağlı olduğu ifade edilmektedir.³⁴ Araştırmada Hz. Muhammed’in rol-model olmasına vurgu yapılarak, Peygamberimiz tüm insanlığa örnek gösterilmektedir. “Seçmeli din eğitimi dersini seçerken bu dersin size en çok hangi yönden katkıda bulunacağını düşünmüştünüz?” sorusuna öğrencilerin %10’unun “Daha dindar olmamı sağlayacak” cevabını verdikleri, %88’inin ise “Daha ahlâklı olmamı sağlayacak” cevabını verdikleri ifade edilmektedir.³⁵ Seçmeli derslerden beklentinin ahlâklı olma üzerine yoğunlaşması, seçmeli din öğretimi derslerinden beklentiye işaret etmesi adına dikkat çekicidir.

Siyer dersi öğretim programlarının yeniden düzenlenmesi gereğ ine dikkat çekilen bir başka arařtırma³⁶ ise 2014 yılında yapılmış olup, araştırma sonucunda eski müfredat programında yeniden düzenleme yapılması gereğ ine ilişkin bir öneri mevcuttur. İlerleyen zamanda 2017 yılında müfredat yenilenmiş olup bu yaptığımız araştırma yeni müfredatla ilgili olması açısından önemlidir.

Hz. Muhammed’in Hayatı dersiyle hem Hz. Peygamber’in hayatını ana noktalarıyla tanıtmak ve İslâm dinin doğru anlaşılmasında ona olan ihtiyacı belirlemek hem de müslümanlar açısından örnek olduğunu kavratmanın amaçlandığını ifade eden bir başka çalışmada, belirli bir öğretim kademesi veya belirli bir dersi hedef almaksızın siyer öğretimiyle ilgili genel önerilere yer verilmektedir. Ayrıca siyer öğretiminin amaç ve kapsamıyla ilgili olarak siyerin sadece kronolojik bilgilerle olayların anlatıldığı bir alan değil, olguların ve Hz. Peygamber’in davranışlarının ardındaki hikmetin irdelendiğ i ve onun örnek alınmasını sağlayan bir öğretim alanı olması gerektiğ i ifade edilmektedir. Peygamberimizin hayatının, çocuk ve gencin dünyasına anlam katan ve onların ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir yaklaşımla sunulması gerektiğ i temel siyer öğretimi yaklaşımları arasında ifade edilmekte ve Hz. Muhammed’in örneklığ inin her konuda ön plana çıkarılması gereğ ine vurgu yapılmaktadır.³⁷

Seçmeli din dersleriyle ilgili bir çalışmada, Hz. Muhammed’in Hayatı dersi öğretim programlarındaki kazanım türlerinin %81,3’ünün bilişsel; %18,2’sinin duyuşsal alana yönelik olduğu

³¹ Ali Yılmaz, “5. ve 9. Sınıf Öğrencilerinin Ortaokul ve Liselerde Okutulan Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersine Yönelik Görüşleri: Giresun Örneğ i”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10, sy 19 (04 Aralık 2018): 426.

³² Yılmaz, 428.

³³ Yılmaz, 438.

³⁴ Hasan Meydan, “Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 40 (31 Aralık 2013): 225.

³⁵ Meydan, 236.

³⁶ Fatma Songur, “Siyer Dersi Öğretim Programının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi (Isparta Örneğ i)” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014), 88-89.

³⁷ Z. Şeyma Altın, Muhammet Yılmaz, ve Ali Erdoğan, *Hz. Peygamber’i Nasıl Öğretelim?*, 3. bs., (İstanbul: DEM, 2018), 9, 10, 13, 31.

ifade edilerek programda bilişsel alana yönelik kazanımların fazla olması ile Hz. Peygamber’in hayatı hakkında bilgi vermenin öne alındığı vurgulanmaktadır. Bilgi vermenin ön plana alınmasının, öğretim programının girişinde Hz. Peygamber’in öğrencilere örnek olması ve öğrencilerin onu hayatlarında rol-model olarak benimsemeleri gerektiğini ifade eden tez ile uyuşmadığı öne sürülmektedir.³⁸

Seçmeli din dersleriyle ilgili bir çalışmada, Hz. Muhammed’in Hayatı Dersi Öğretim Programı’nın genel amaçları arasında “İslâm dininin doğru anlaşılmasında Hz. Muhammed’e olan ihtiyacı fark etme” ve “Hz. Muhammed’in İslâm’ı yaşamada örnek olduğunu kavrama” ayrı birer amaç olarak ifade edilmektedir. Kazanım türlerinin 201’inin bilişsel alana, 45’inin duyuşsal alana ve 1’inin de psikomotor alana yönelik olduğu ve davranış açısından bilişsel alanla sınırlanmaya yol açtığı ifade edilmektedir. Duyuşsal ve psikomotor davranışları içeren hedef davranışlar oluşturmanın ve ifadeleri de buna göre düzenleyerek programa dahil etmenin faydalı olacağı belirtilmektedir.³⁹ Hz. Muhammed Öğrenme Alanı ile ilgili ünite kazanımlarının öncelikle duyuşsal alana hitap etmesi gerektiğini vurgulayan bir başka çalışmada ise, dersin kazanımları sayesinde öğrencide davranış değişikliğinin hedeflenmesi gerektiği ileri sürülmektedir.⁴⁰

Bir başka araştırmada ortaöğretim öğrencilerinin gözünden seçmeli din dersleri ele alınmış ve söz konusu derslerin içerik olarak öğrenci ihtiyaçlarına cevap verme, sağlıklı bilgi kazandırma ve günlük ihtiyaçlara cevap verebilme özelliklerine sahip olduğu değerlendirilmiştir. Ayrıca aynı araştırmada seçmeli din derslerinden Hz. Muhammed’in Hayatı ve Temel Dini Bilgiler (I-II) derslerinin içerik olarak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinden farklı olması gerektiği, aynı bilgilerin sürekli tekrar edilmemesi için bu derslere ait öğretim programlarının yenilenmesinin isabetli olacağı görüşü öne sürülmüştür.⁴¹

Konuyla ilgili ortaöğretim öğrencilerini kapsayan bir çalışmada, öğrencilerin Hz. Muhammed’in Hayatı dersinin kendi davranışları üzerinde olumlu etkiler bıraktığı kanaatinde oldukları anlaşılmıştır. Araştırmada öğrencilerin çoğunluğunun dersi kendi ilgi ve isteği doğrultusunda; Hz. Muhammed’i daha iyi tanıma ve onun ahlâkî özelliklerini kendilerine örnek alma beklentisiyle seçtikleri sonucuna ulaşılmıştır.⁴²

Siyer öğretimi hem örgün eğitim hem de yaygın eğitimde en çok ihtiyaç duyulan konulardan biridir. Diyanet İşleri Başkanlığı’na bağlı eğitim kurumlarında daha çok yetişkinlerin devam ettiği “İhtiyaç Odaklı Kur’an Kursları Öğretim Programı” dahilinde kursiyerlerin Kur’an-ı Kerim dersinden sonra en çok ihtiyaç duydukları kurs programının siyer olduğunu ifade ettikleri bir araştırmada, yetişkin kadınların siyer konularını öğrenmede istekli oldukları belirtilmektedir.⁴³ Bir başka çalışmada ise yaz

³⁸ Mahmut Kelpetin, “Ortaokul ve Orta Öğretim’de ‘Hz. Muhammed’in (sas) Hayatı’ Derslerinin Sunulmasında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, içinde *Siyer Öğretimi/Ortaokul ve Ortaöğretim Düzeyi*, 1. bs., (Siyer Yayınları, 2016), 45.

³⁹ Bahçekapılı, *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*, 54-55.

⁴⁰ Mustafa Bayar, “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarında Hz. Peygamber Öğretimi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 1 (15 Haziran 2013): 333.

⁴¹ Muhammed Ali Yazıbaşı, “Ortaöğretim Öğrencilerinin Gözünden Seçmeli Din Dersleri: Kırıkkale Örneği”, *Dini Araştırmalar* 21, sy 53 (Haziran 2018): 166, 167.

⁴² Tülay Yücel, “Öğrencilere Göre Ortaöğretim Seçmeli Hz. Muhammed’in Hayatı Dersi (İzmir İli Örneği)” (Basılmamış Doktora Tezi, İzmir, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019), V.

⁴³ Esra Atmaca, “Yaygın Din Eğitiminde Yetişkinlerin Siyer Öğrenimi Üzerine Bir Araştırma (Sakarya Örneği)”, *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science* 5, sy 31 (Aralık 2018): 157.

Kur'an kurslarında en çok öğrenilmek istenen konular arasında ahlâk konusunun yer aldığı tespit edilmiştir.⁴⁴

Literatürde Hz. Muhammed (sas)'in hayatının öğretimiyle ilgili bugüne kadar yapılan çalışmalara bakıldığında ortaöğretimde 2017'de yenilenen öğretim programına göre hazırlanmış Peygamberimizin Hayatı ders kitabı ve bu dersin öğrenciler tarafından nasıl algılandığıyla ilgili bir çalışma henüz yapılmamıştır. Bu çalışma, liselerde isteğe bağlı seçmeli olarak okutulan Peygamberimizin Hayatı dersine ilişkin kazanımları ele alması ve öğrencilerin gözüyle ahlâkî vasıfların nasıl anlamlandırıldığına ilişkin veriler içermesi bakımından önemlidir.

3. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada Peygamberimizin Hayatı 10 dersi 1. ünite öğretim programı çerçevesinde öğrencilerin Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını anlama ve Peygamberimizi kendi hayatlarına rol-model olarak örnek alma konusundaki tutum ve yaklaşımları *nitel araştırma*⁴⁵ yöntemlerinden *durum çalışması*⁴⁶ olarak incelenmiştir.

Araştırma 2019 yılı Nisan ayında Kastamonu Merkez ilçede MEB'e bağlı Mustafa Kaya Anadolu Lisesi'nde "Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı 10" dersini seçmeli olarak alan 132 öğrenci arasından seçkisiz (*random*) *örnekleme*⁴⁷ yöntemiyle seçilmiş 40 öğrenci üzerinde yapılmıştır. Araştırmada öğrencilere "Peygamberimizin Ahlâkî Vasıfları" konusunun kazanımlarıyla ilgili altı adet açık uçlu soru sorulmuş ve öğrencilerin bu sorulara yazılı olarak cevap vermeleri istenmiştir. Öğrencilerin verdikleri cevaplar analiz edilerek "Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırmasına İlişkin Görüşleri" değerlendirilmiştir. Araştırmacı aynı zamanda Peygamberimizin Hayatı dersine giren ders öğretmeni olduğundan öğrencilerle sürekli görüşme fırsatı ve öğrencileri doğal ortamlarında gözleme imkanı bulmuştur.

Durum çalışmasında bir birey, kurum, grup ya da ortam çalışılacak durumlara örnek olabilir. Nicel ya da nitel olarak planlanabilen durum çalışmalarında amaç, belirli bir duruma ilişkin sonuçları ortaya koymaktır.⁴⁸ Durum çalışmasında araştırmacının amacı, bir evrene istatistiksel genellemeler yapmak yerine, analitik genellemeler yapmak bir diğer ifadeyle kuram oluşturmak veya kuramsal önermelerde bulunmaktadır.⁴⁹ Bu araştırma türünde veri toplama yöntemi olarak katılımcı gözlem, katılımcı olmayan gözlem, görüşme, doküman incelemesi, arşiv kayıtları gibi bir takım veri toplama yöntemleri, araştırmanın türüne veya problemin durumuna göre araştırmacı tarafından tek başına ya da birlikte kullanılabilir.⁵⁰ Bu çalışmada veriler *katılımcı gözlem*⁵¹ ve *doküman incelemesi*⁵² birlikte kullanılarak

⁴⁴ İrfan Başkurt, *Din Eğitimi Açısından Kur'an Öğretimi ve Yaz Kur'an Kursları (İstanbul Örneği)*, 3. bs (İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2013), 242.

⁴⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Yıldırım ve Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 10. bs. (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016), 40-48, 81; Fatma Çapçoğlu ve Öznur Kalkan Açıkgöz, "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri", içinde *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem Teknik ve Etiğe Giriş El Kitabı*, 1. bs. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 203-20.

⁴⁶ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 53, 54, 73.

⁴⁷ Yıldırım ve Şimşek, 113; Erdal Aksoy, Sümeyye Dülger, ve Ayşe Köksal, "Bilimsel Araştırmalarda Evren, Örnekleme, Varsayım ve Değişken", içinde *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem Teknik ve Etiğe Giriş El Kitabı*, ed. Özcan Güngör, 1. bs. (Ankara: Grafiker Yayınları, 2018), 147.

⁴⁸ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 73.

⁴⁹ Yıldırım ve Şimşek, 291.

⁵⁰ Yıldırım ve Şimşek, 296.

⁵¹ Çapçoğlu ve Kalkan Açıkgöz, "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri", 204-5; Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 296.

⁵² Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 189, 296; Çapçoğlu ve Kalkan Açıkgöz, "Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri", 213-14.

toplanmıştır. Ayrıca araştırma *bütüncül tek durum deseni* türündedir. Bu tür araştırmada bir birey, bir kurum veya bir okul gibi konuyla ilgili tek bir analiz birimi vardır.⁵³ Daha önce hiç kimsenin çalışmadığı veya ulaşamadığı durumlar bütüncül tek durum deseni olarak çalışılabilir. Bu tür durumların çalışılması ise daha sonraki araştırmalar için daha önce bilinmeyen bir konunun açıklığa kavuşması ve daha sonra yapılacak araştırmalara temel oluşturması ya da yol gösterici olması açısından önem taşır.⁵⁴

Bu araştırmada siyer öğretimiyle ilgili elde edilen verilerin konuyla ilgili yapılacak çalışmalar için fikir verici olacağı düşünülmektedir.

3.1. Veri Toplama Aracı

Bu araştırmada *standartlaştırılmış açık uçlu görüşme yöntemi* veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Bu yöntem "dikkatlice ve belirli bir sıraya konmuş bir dizi sorudan oluşur ve her görüşülen bireye bu sorular aynı tarz ve sırayla sorulur."⁵⁵ Bu görüşme yöntemi, başkaları tarafından tekrar edilme olasılığını önemli ölçüde artırmakta ve görüşme aracı olarak başka bir araştırmacı tarafından farklı araştırmalar için benzer biçimde kullanılabilmesine olanak sunmaktadır.⁵⁶

Bu araştırmada öğrencilerin Peygamberimizin Hayatı dersi ve kazanımlarına ilişkin tutum ve algılarının ölçülmesi amacıyla araştırmacı tarafından dersin kazanımlarını ölçmeye yönelik olarak altı adet açık uçlu sorudan oluşan bir görüşme formu hazırlanmış ve örneklem grubundaki her bir öğrencinin bu araştırma sorularını not kaygısı olmaksızın samimi bir şekilde cevaplaması istenmiştir.

3.2. Verilerin Toplanması ve Analizi

Standartlaştırılmış açık uçlu görüşme yöntemi için araştırmacı tarafından hazırlanan görüşme formu örneklem grubundaki 40 öğrenciye uygulanmış, öğrenciler kendilerine sorulan sorulara samimi bir şekilde not kaygısı olmaksızın cevap vermişlerdir. Araştırmacı gözlem formundan elde ettiği verilerin yanısıra öğrencileri kendi doğal ortamlarında gözleme sonucu elde ettiği verileri de araştırmada kullanmıştır.

Veri analizi nitel araştırmalarda kullanılan *içerik analizi* ile yapılmıştır. Bu tür analizde temel amaç, araştırmayan konu olan bireylerin veya grupların algı, deneyim ve tutumlarının kendi bakış açılarından aktarılmasıdır. Bu analizde ortaya çıkan bulgular bireylerin diliyle ifade edilir ve alıntılara sıkça yer verilir.⁵⁷

Veri analizinde araştırmanın amacına bağlı olarak sözcük, tema, karakter, cümle veya paragraf, madde ve içerik gibi farklı analiz birimleri söz konusudur. Bu araştırmada verilen cevaplar tema analizi yöntemiyle ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Öğrencilerin verdikleri cevaplarla ilgili temalar belirlenmiş ve bu temaların yüzdelik oranları hesaplanarak araştırma sonuçları analiz edilmiştir.

Toplanan verilerin analizinde örneklem grubundaki 40 öğrencinin verdiği cevaplar ifade edilirken öğrenciler kendi isimleriyle değil, kodlarla belirtilmiştir. Örneğin, Öğrenci 1 için Ö1, Öğrenci 2 için ise Ö2 kodu kullanılmıştır.

⁵³ Yıldırım ve Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, 300.

⁵⁴ Yıldırım ve Şimşek, 301.

⁵⁵ Michael Quinn Patton, *How to Use Qualitative Methods in Evaluation*, 1987, p. 111'den naklen Yıldırım ve Şimşek, 132.

⁵⁶ Yıldırım ve Şimşek, 132.

⁵⁷ Yıldırım ve Şimşek, 69.

4. Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın bulgu ve yorumları şöyledir.

4.1. Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarına Vukufiyet

Öğrencilerin Peygamberimizin ahlâkî vasıflarına vukufiyet durumlarının tespiti amacıyla standartlaştırılmış açık uçlu görüşme formu kullanılarak öğrencilere şu soru yöneltilmiştir:

“Peygamberimizin ahlâkî vasıfları nelerdir? Bildiklerinizi isim olarak maddeler halinde yazınız.”

Öğrencilerin soruya verdikleri cevaplarda ders kitabında yer alan sekiz vasıftan (Peygamberimizin tevazusu, edep ve hayâsı, sabrı, merhameti, hilm ve rıfkı, ihlası, takvası ve şecaati) hangilerine yer verdiklerinden hareketle öğrencilerin Peygamberimizin ahlâkî vasıflarına vukufiyet durumu tespit edilmeye çalışıldı.

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı	Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
<u>Sabırlı olması</u>	27	%67,5	<i>Sevgi (insanları özellikle çocukları sevmesi)</i>	4	%10
<u>Şefkatli-merhametli olması</u>	33	%82,5	<u>İhlaslı (samimi) olması</u>	25	%62,5
<u>Şecaat sahibi olması</u>	31	%77,5	<i>Cömert olması</i>	9	%22,5
<u>Edepli olması</u>	30	%75	<i>Güzel ahlâk sahibi olması</i>	2	%5
<i>Hoşgörülü olması</i>	16	%40	<i>Yalan söylememesi, dürüstlük</i>	10	%25
<u>Hayâ sahibi olması</u>	32	%80	<i>Zengin-fakir ayrımı yapmaması</i>	1	%2,5
<i>İhsan sahibi olması</i>	1	%2,5	<i>İnsanlara lakap takmaması</i>	1	%2,5
<i>İnsanların zayıf yönü ile alay etmemesi, dalga geçmemesi</i>	2	%5	<i>Önyargılı olmaması</i>	1	%2,5
<u>Hilm ve rıfk sahibi olması</u>	32	%80	<i>İnsanları küçük düşürecek davranışlarda bulunmaması</i>	1	%2,5

Fatma GÖÇMEN, 10. Sınıf Seçmeli "Peygamberimizin Hayatı" Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırması

<i>Yardıms sever olması</i>	9	%22,5	<i>İnsana insan olduğu için değer vermesi</i>	2	%5
<i>İnsanlara saygı duyması</i>	6	%15	<i>İstişareye önem vermesi</i>	1	%2,5
<u>Takva sahibi olması</u>	17	%42,5	<i>İlme önem vermesi</i>	2	%5
<i>İnsanların hatasını yüzüne vurmaması</i>	1	%2,5	<i>Disiplinli olması</i>	1	%2,5
<u>Tevazu sahibi olması</u>	36	%90	<i>Güvenilir olması</i>	1	%2,5
<i>Adil olması ve hakkı gözetmesi</i>	8	%20	<i>Nefsine hâkim olması</i>	1	%2,5

Tablo 3: Öğrencilerin 1. soruya verdikleri cevaplardaki temalar ve yüzde dağılımı (Kitapta geçen ve öğrencilerin verdikleri cevaplarda yer alan vasıflar dikkat çekmek amacıyla altı çizili olarak gösterilmiştir. Kitapta geçmediği halde öğrenci cevaplarında yer alan vasıflar ise italik yazılmıştır.)

1. Soruya verilen cevaplarda 36 öğrenci Peygamberimizin ahlâkî vasıflarından tevazu sahibi olmasına vurgu yapmışlardır. Öğrencilerin verdikleri diğer cevaplar, sabırlı olması (n=27), şefkatli-merhametli olması (n=33), şecaat sahibi (cesur) olması (n=31), edepli olması (n=30), hayâ sahibi olması (n=32), hilm ve rıfk sahibi olması (n=32), ihlaslı (samimi) olması (n=25) şeklinde ifade edilmiştir.

Ders kitabında ele alınan vasıflardan öğrenciler tarafından verilen cevaplarda en az zikredilen ise takva sahibi olmasıdır (n=17).

Hoşgörülü olması ders kitabındaki konular arasında yer almamasına rağmen 16 öğrenci bu vasfa dikkat çekmiştir. Bu durumun, hilm ve rıfk konusunu işlerken hoşgörü üzerinde durulmasından kaynaklanmış olacağı düşünülebilir.

Öğrenciler Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını sadece ünite planında yer alan sekiz başlık halinde ele almakla kalmamış, konu başlığı olarak kitapta yer almayan bazı ahlâkî vasıflara da cevaplarında yer vermişlerdir. Örneğin, güzel ahlâk sahibi olması (n=2), insanların zayıf yönüyle alay etmeyip kimseye dalga geçmemesi (n=2), insana insan olduğu için değer vermesi (n=2) ve ilme önem vermesi (n=2). Bazı cevaplar ise sadece bir öğrenci tarafından verilmiştir. Örneğin, ihlan sahibi olması, insanların hatasını yüzüne vurmaması, insanları küçük düşürecek davranışlarda bulunmaması, insana insan olduğu için değer vermesi, istişareye önem vermesi, zengin-fakir ayrımı yapmaması, insanlara lakap takmaması, önyargılı olmaması, disiplinli olması, güvenilir olması, nefesine hâkim olması sadece birer öğrenci tarafından cevaplarda ifade edilmiştir.

Sadece bir ya da iki öğrenci tarafından verilen cevaplarda öğretmenin ders esnasında anlattığı örnek olaylar ve sahabe hayatından örneklerde bahsi geçen Peygamberimizin örnek vasıflarının öğrenciler

tarafından dikkate alındığı söylenebilir. Zira derste muhteva gereği Peygamberimiz her yönüyle ele alınarak onun tüm insanlara örnek olacak tutum ve davranışlarına dikkat çekilmektedir. Ayrıca öğrencilerin bu soruda farklı ahlâkî vasıfları cevaplarında ifade etmelerinde, Peygamberimizin ahlâkî vasıflarının Eylül ayından beri Peygamberimizin Hayatı derslerinde farklı örnekler üzerinden sık sık vurgulanması ve bu araştırmanın 2019 yılı Nisan ayında yapıyor olmasının da etkisi olduğu düşünülebilir.

Öğrencilerin bu soruya verdikleri cevaplara göre, derslerde öğrendikleri tüm ahlâkî vasıfları sadece ilk üniteye geçen vasıflarla sınırlı kalmadan sıraladıkları dikkat çekmektedir. Öğrencilerin dersi bir bütün kabul ederek her bir öğrencinin Peygamberimizin örnek ahlâkî vasıflarından çoğuna dikkat çektiği görülmektedir.

4.2. Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Öğrenmeye Yönelik Tutum

Öğrencilerin Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrenmeye yönelik tutumlarını tespit etmek amacıyla öğrencilere “Peygamberimizin hayatı dersini faydalı buluyor musunuz? Neden? Kısaca açıklayınız.” sorusu yöneltilmiştir.

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
Evet	40	%100
Toplam	40	%100

Tablo 4: Öğrencilerin “Peygamberimizin Hayatı dersini faydalı buluyor musunuz?” sorusuna verdikleri cevaplardaki temalar ve yüzde dağılımı.

Tablo 4’e göre bu dersi faydalı bulup bulmadıklarına ilişkin soruya öğrencilerin tamamı %100 oranla “Evet” cevabını vermiş, içlerinden sadece Ö32 bu soruya evet cevabı vermekle birlikte, Peygamberimizin hayatıyla ilgili bilgilerin daha önce ailede zaten öğretilmesi gerektiğini ifade ederek aslında bu dersle ilgili ayrı bir noktaya dikkat çekmektedir. Bu öğrenci, Peygamberimizin hayatının çocuklara daha küçük yaşlarda ailede öğretilmesi gerektiğini ifade ederek farklı bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Tüm öğrenciler Peygamberimizin Hayatı dersini faydalı bulduklarını ifade etmişlerdir. Dersin faydasıyla ilgili şu hususlar öne çıkmıştır:

Ö9: “Peygamberimizi tanıma fırsatı buldum, Peygamberimizin sünnetlerini öğrendim.”

Ö4: “Onu örnek alır ve kendi hayatımızda davranışlarımıza yön veririz.”

Ö10: “Peygamberimizin hayatı ve ahlâkî Kuran’a göredir. Biz de onu örnek alarak yaşamalıyız.”

Ö21: “Nasıl iyi bir Müslüman olunur? sorusunun cevabını öğrenip, hayatımızda uyguluyoruz.”

Ö40: “Yaptığımız hataların farkına varma ve kendimizi düzeltebilme fırsatı yakalıyoruz.”

Ö36: “Güzel-faydalı iş ve davranışları öğrenip hayatımızda uygulayarak iyi mü’minler olmaya çalışıyoruz.”

Ö5: “Allah’ın emrettiği ibadetleri yapmamız konusunda onu örnek alır ve ibadetlerin yapılışını ondan öğreniriz.”

Fatma GÖÇMEN, 10. Sınıf Seçmeli “Peygamberimizin Hayatı” Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırması

Ö8: “Güzel ahlâkın nasıl yaşanacağını onun örnek hayatından yola çıkarak öğrenir ve kendi hayatımıza yön veririz.”

Ö31: Kötü olarak nitelenen davranışların neler olduğunu öğreniyorum ve bu davranışlardan sakınıyorum.”

Ö14: “Başkalarının görüşlerine saygılı olmayı ve insanlara hoşgörülü davranmayı öğrendim.”

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı	Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
Peygamberimi zi tanıma	32	%80	Hatalarını farkedip kendini düzeltme	26	%65
Sünnetleri öğrenme	34	%85	Salih amelleri öğrenip uygulama	25	%62,5
Kötülüklerden uzak durma	24	%60	İbadetleri öğrenme ve uygulama	31	%77,5
Onun yaşadığı gibi yaşama	28	%70	Güzel ahlâkını örnek alma	37	%92,5
İyi Müslüman olmayı öğrenme	27	%67,5	Başkalarının görüşlerine saygı duyma	18	%45

Tablo 5: Öğrencilerin 2. soruya verdikleri cevaplarda dersin faydasıyla ilgili temalar ve yüzde dağılımı.

Tablo 5'ten elde edilen bulgulara göre öğrencilerin bu dersin faydasıyla ilgili en çok vurguladıkları tema %92,5 oranla güzel ahlâkını örnek alma olurken, en az vurgulanan tema %45'le başkalarının görüşlerine saygı duyma temasıdır. Öğrencilerin büyük oranda güzel ahlâkî öğrenme konusunda Peygamberimizi örnek almaları, ahlâkî kazanımların gerçekleşmesi adına olumlu bir durumdur.

Peygamberimizin insana verdiği değeri bir Yahudinin cenazesine ayağa kalkmasında örnekleyen Ö24, bu sayede insanlara ve fikirlerine değer vermeyi öğrendiğini, daha açık fikirli olmaya başladığını, insanları dinleyen ve farklı görüşlere saygılı bir genç olduğunu farkettiğini ifade etmektedir. Bu öğrencinin öz değerlendirmede kendisinde meydana gelen olumlu değişimi farketmesi ve bunu samimiyetle ifade edebilmesinin öğrencide meydana gelen tutum ve davranış değişikliğine işaret ettiği söylenebilir.

Dersin faydasını Ö3 şu cümlelerle ifade etmektedir: “Evet, faydalı buluyorum. Çünkü Peygamberimizin geçmişte yaşanan olaylara verdiği tepkiler, yaptığı şeyler bize örnek olur ve olaylara yaklaşımımızda Peygamberimizi örnek alırız.” Öğrencinin olaylara tepki verirken Peygamberimizi ve onun davranış modelini örnek aldığını ifade etmesi, dersin davranış kazandırma sürecindeki etkisine işaret etmesi adına önemlidir. Dersin asıl amacı, öğretimden ziyade eğitim yani öğrencilerde istenilen davranış değişikliği meydana getirmektir.

Öğrencilerin bu soruya verdikleri cevaplardan yola çıkarak, Peygamberimizin Hayatı dersinin faydalı olduğu ve öğrencilere Peygamberimizin örnek ahlâkını model olarak göstermesi suretiyle öğrencilerde olumlu bir tutum ve davranış değişikliği geliştirdiği söylenebilir.

4.3. Ahlâkî Vasıfları Öğrenmenin Öğrenci Davranışlarına Etkisi

Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrenen bir öğrencinin günlük hayattaki davranışlarında bir değişme olup olmadığı ve geçmişte yaptığı hataları varsa bunlardan pişmanlık duyup duymadığıyla ilgili tutumlarını tespit etmek amacıyla öğrencilere “Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrendikten sonra hayatınızda önceden yaptığınız bir davranış için “keşke yapmasaydım” dediğiniz oldu mu? Varsa örnek vererek açıklayınız.” sorusu yöneltmiştir.

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
Keşke dediğiniz hatanız oldu mu?		
Evet, oldu.	36	%90
Hayır, olmadı.	4	%10
Toplam	40	%100

Tablo 5: Öğrencilerin 3. soruya verdikleri cevaplardaki temalar ve yüzde dağılımı.

Bu soruya öğrencilerin %90'ı “Evet” cevabı vererek hayatlarında pişmanlık duydukları ve keşke dedikleri hataları olduğunu ifade etmişlerdir. “Hayır” cevabını %10 oranla sadece dört öğrenci vermiş ve hayatlarında pişman olacak bir hata yapmadıklarını, yapmışlarsa da hatırlamadıklarını belirtmişlerdir.

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı	Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
Yalan söyleme	14	%35	Hataları affetmeme	21	%52,5
Kötü sözler söyleme	18	%45	Sabırsız davranma	32	%80
Kırcı olma (Kalp kırma)	23	%57,5	Gıybet etme	14	%35
Öfkeli tavırlar sergileme	28	%70	Önyargılı olma	19	%47,5
Merhametsiz davranma	14	%35			

Tablo 6: Öğrencilerin 3. soruya verdikleri cevaplarda pişmanlık duydukları durumları ifade eden temalar ve yüzde dağılımı.

Keşke dedikleri konuları 35 öğrenci açıkça ifade ederken, içlerinden sadece bir katılımcı Ö27 "Bu benim özelim." diyerek paylaşmaktan çekinmiştir. Ancak gerek açıkça pişmanlıklarını ifade eden, gerekse bundan çekinip açıkça ifade etmeyen/edemeyen öğrencilerin ortak noktası, hatalarını fark edip kendilerini düzeltme konusunda olumlu tutum ve davranış geliştirmeleridir.

Keşke dedikleri konulara öğrencilerin verdikleri cevaplardan bazıları şöyledir:

Ö32: "Mesela arkadaşım bir konuyu yanlış anlamıştı ve durmadan bana bağıyordu. Ben ise haklıydım ve ona onun yaptığı gibi bağıarak karşılık verdim. Yani öfkeme yenildim. Bu, keşke yapmasaydım dediğim bir olaydır."

Ö23: "İnsanlara karşı daha tutarlı davranışlar sergiliyorum. Mesela ben genelde çok sabırlı değilimdir. Ama Peygamberimizin sabrı aslında insanların birşeylere dayanabileceğini göstermiştir."

Ö22: "Bazı kötü davranışları bıraktım."

Ö13: "Bir olay karşısında öfkelenip karşıdaki kişiye kötü şeyler söyleyip onu üzdüm."

Ö3: "Mesela kardeşimi anlayıp dinlemeden ona sinirlenmişim, halbuki sabırlı bir şekilde onu dinleseymdim bu olmazdı."

Ö38: "Peygamber Efendimiz herkese karşı merhametliydi. Yalan söylemezdi. Bunları öğrendikten sonra keşke ufak da olsa hiç yalan söylemeseydim dedim."

Ö33: "Daha önce kavga eden ve kalbimi kıran bir arkadaşım bir süre sonra barışmak istemişti. Reddetmişim ve şimdi buna pişmanım."

Ö31: "Ben her zaman insanlara tek şans verirdim. 'Bir kez hata yapan bir daha yapar' diye düşünürdüm. Bu yüzden zor affederdim. Ama artık insanlara ikinci şansı veriyorum. Herkes hata yapar. Kimseyi ilk hatasında silmek doğru değil. Peygamberimiz, amcasını öldüren insanı dahi affettiyse biz de affetmeliyiz."

Ö25: "Keşke asabiyetimi ve kinimi daha erkenden farkedip bıraksaydım."

Ö20: "Açıkçası önceleri az da olsa yalan söylerdim ama bu vasıfları öğrendikten sonra utandım ve yalan söylememeye alıştım."

Ö24: "Eskiden başka insanların fikirlerine fazla önem vermezdim ve bu derste farkettim ki aslında böyle yapmakla kendimi yıpratmakla kalmıyor aynı zamanda insanlığımı da yıpratıyordum. Ama artık açık fikirli, başka görüşlere saygı gösteren bir genç olduğumu düşünüyorum."

Ö5: "Ben çok sabırsız davrandım. Bir çok konuda istediğim hemen o an olsun isterdim. Ama sabırlı olsaydım güzel bir sonuca ulaşırdım. Sabır acıdır, meyvesi tatlıdır."

Ö19: "Keşke yapmasayım demedim ama 'keşke daha çok yapsaydım' dedim. Bu öğrencinin cevabında niçin "Keşke daha çok yapsaydım" dediği açık değildir. Araştırmacı verdiği cevapta ne anlatmak istediğini öğrenciye sormuş ve böylece öğrencinin neyi kastettiğini anlayabilmiştir. Bu öğrenci yaptıklarına değil yapamadıklarına, geçmişte kaçırdığı iyilik fırsatlarına "keşke" demekte ve daha fazla iyilik yapmadığı için pişmanlığını dile getirmektedir.

Öğrencilerin cevapları incelendiğinde çoğunluğun söz, tutum ve davranışlarının olumlu yönde değişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Öğrencilerin bu soruya verdikleri cevaplara göre öğrencilerin bilinçli bir şekilde iyiye yönelme, hatalarının farkına varma, kendini düzeltme konusunda olumlu yaklaşım sergileme, Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını ve onun örnek hayatını kendi yaşamına model alma, ahlâkî prensiplere göre yaşama, güçlü iradeye sahip olma konusunda olumlu tutum ve davranış geliştirdikleri söylenebilir. Öğrencilerde affetme, öfke kontrolü, sabırlı tutum sergileme, doğruluk ve dürüstlüğü prensip edinme, yardımlaşma, merhamet, insana ve insanların fikirlerine saygı duyma, önyargıdan uzak tavırlar sergileme, alay etmek ve gıybet etmekten uzak durma gibi olumlu değişimler olduğu öğrencilerin ifadelerinden anlaşılmaktadır.

4.4. Peygamberimizin Üsve-i Hasene (Güzel Bir Örnek) Oluşu

Peygamberimizin mü'minlere *güzel bir örnek* teşkil etmesiyle ilgili Kur'an-ı Kerim'de Ahzâb Suresi 21. ayetinde geçen *üsve-i hasene* kavramının öğrencilerce nasıl anlaşıldığını tespit etmek amacıyla "*Andolsun, Allah'ın Resulünde sizin için; Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek (üsve-i hasene) vardır.*"⁵⁸ ayetinde Peygamberimizin mü'minler için "*üsve-i hasene*" olarak gösterilmesi sizin için ne ifade etmektedir? Örnek vererek açıklayınız." sorusu yöneltilmiştir.

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
Peygamberimiz bizim için örnektir.	21	%52,5
Yol göstericidir.	6	%15
Ahlâkî en güzel olandır.	9	%22,5
Bize İslâm dinini açıklamak ve öğretmek için gönderildi.	4	%10
Toplam	40	%100

Tablo 7: Öğrencilerin 4. soruya verdikleri cevaplardaki temalar ve yüzde dağılımı.

Öğrenciler, %52,5 oranda Peygamberimizin söz, tutum ve davranışlarıyla tüm insanlar için örnek alınması gereken güzel bir örnek olduğunu vurgulamışlardır. Peygamberimizi örnek alarak sevap kazanacaklarını, iyi insan olacaklarını, Allah'ın rızasını kazanabileceklerini, sünnetleri yapmanın sevap olduğunu ifade etmişlerdir. Öğrencilerin %15'i Peygamberimizin yol gösterici olduğunu vurgulamışlardır. %22,5'lik bir öğrenci grubu onun ahlâkının Kur'an ahlâkî olduğunu dolayısıyla ahlâkî en güzel olanın Peygamberimiz olduğunu ifade etmiştir. %10'luk kesim ise Peygamberimizin bize İslâm'ı açıklamak ve öğretmek için gönderildiğini ifade etmiştir.

Konuyla ilgili görüş bildiren öğrencilerden bazılarının ifadeleri şöyledir:

⁵⁸ el-Ahzâb, 33/21. Bkz. Altuntaş ve Şahin, *Kur'an-ı Kerim Meâlî*, 419.

Fatma GÖÇMEN, 10. Sınıf Seçmeli “Peygamberimizin Hayatı” Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırması

Ö1: “Peygamber Efendimiz alemlere rahmet olarak gönderilmiş bir insandır. O bütün insanlığa rahmet olarak gönderilmiştir. Onu örnek alarak cennete gidebiliriz. Bence onun hayatı örnek bir hayattır. Biz ona benzemeye çalışmalıyız.”

Ö4: “Peygamberimiz bizim için örnektir, biz de onun davranışlarını örnek almalıyız. Böylece sevap kazanırız ve Allah’ın katında iyi bir mertebeye ulaşırız.”

Ö6: “Peygamberimiz ahlâkî en güzel olandır.”

Ö8: “Peygamberimiz en güzel kişilik ve en güzel ahlâkî değerlere sahip, adeta en güzel ahlâkın vücut bulmuş halidir. Peygamberimiz güzel ahlâkın tamamlayıcısı olarak gönderilmiştir. Biz insanlar onu kendimize örnek alarak ahlâklı bir kişilik oluşturmalı ve hayatımıza ona göre yön vermeliyiz.”

Ö10: “Peygamberimiz hayatını Kur’an ahlâkî üzerine kurmuştur. Tüm insanlara örnek olmak için gönderilmiştir.”

Ö11: “Bana göre bu ayette anlatılan üsve-i hasene, güzel ve örnek insan demektir. İnsanın bu dünyada Allah, Kur’an ve Peygamber yolunda gidip ahirette bunun mükafatını alacağıdır.”

Ö14: “Güzel bir örnek derken anlatmak istediği Peygamberimizdir. Yol gösterici, lider, önder anlamındadır. Peygamberimizin bize ahlâkî vasıfları en güzel şekilde gösterdiğini ifade etmektedir.”

Ö15: “Toplum için Peygamberimizin örnek bir insan olduğunu ve onu örnek almamız gerektiğini anladım ve bunu uygulayacağım.”

Ö16: “Zaten peygamberler insanı iyi yola getirmek için seçilir yani bize güzel bir örnektir.”

Ö23: “Hz. Muhammed, insanlara yol göstererek ve hayatlarında bir takım değişiklikler yaparak bize rehber olmuştur. Onun bizim hayatımıza kattığı birçok güzel örnek bulunmaktadır.”

Ö26: “Peygamberimizin sünnetlerinden onun yerine getirdiği ahlâktan bahsetmiştir.”

Ö29: “Allah bizlere örnek olarak birçok peygamber gönderdi. Biz de onları örnek alarak kendi hayatımıza şekil/yön veriyoruz. Hem bugünüme hem de ahiretimize güzellik getirmemizi sağlıyor.”

Ö39: “Peygamber Efendimiz mü’minler için yol gösterici ve açıklayıcıdır. Hatalarımızı onun hayatından örneklerle farkedebilir ve düzeltebiliriz. Dinimizle ilgili bilmediklerimizi onun hayatından öğrenebiliriz.”

Özetle öğrenciler Peygamberimizin sözleri ve davranışlarıyla yol gösterici olduğunu, dürüst, yardımsever, lider, önder, İslâm dininin temsilcisi, çok güvenilir, adaletli ve şefkatli, onun insanları ahirete hazırlamak için “üsve-i hasene” olarak insanları yanlışlardan ve Allah’a şirk koştuktan sakındırmak için gönderildiğini, iyiye yönelttiğini ve kötülükten daima sakındırdığını, onun sayesinde dünyada barış, huzur ve sevgi-saygı olacağını, kötülüklerin ise yok olmaya başlayacağını hatta bir süre sonra hiç kötülük kalmayacağını ifade etmektedirler. Peygamber Efendimizin mü’minler için yol gösterici, açıklayıcı olduğunu ve hayatında uyguladığı davranışlar, söylediği sözler, insanlara karşı tutumlarından dolayı insanlar için güzel bir örnek konumuna geldiğini belirterek sabrı ve ikna kabiliyetiyle insanlara en güzel örnek olduğunu, insanlara yol göstererek onların hayatında olumlu yönde bir takım değişiklikler yaparak onlara rehber olduğunu ve onun insanların hayatına kattığı birçok güzel örnek bulunduğunu dile getirmektedirler.

Öğrencilerin hemen hepsi Peygamberimizin tüm insanlar için en güzel bir örnek olduğunu verdikleri örnek ahlâkî vasıflarla dile getirmekte ve onu örnek almanın sevap kazandıracağını, insanları ahirete hazırlayacağını ve Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olacağını ifade etmektedirler.

Bu soruya cevap veren öğrencilerin hemen hepsi Peygamberimizin tüm insanlara en güzel örnek olması gerektiğini dolaylı yoldan ifade etmişlerdir. Zira Peygamberimiz, güzel ahlâkı, yol gösterici ve örnek yaşantısıyla bize İslâm'ı açıklayıp öğretendir. Öğrencilerin verdikleri cevaplar, Peygamberimizin *üsva-i hasene* olmasının hemen hepsi tarafından doğru anlaşıldığını göstermektedir.

4.5. Hayat Prensipleri Olan Ahlâkî Vasıflar

Öğrencilerin bu derste öğrendikleri ahlâkî vasıflardan en çok hangisinin hayatlarında kendilerine yol gösterici olduğunu tespit etmek amacıyla öğrencilere "Bu derste öğrendiğiniz Peygamberimizin ahlâkî vasıflarından en çok hangisi hayatınızda size yol göstermektedir? Örnek vererek açıklayınız?" sorusu yöneltildi.

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
Adalet	3	%7,5
Sabır	20	%50
Merhamet	6	%15
Hoşgörü	4	%10
Tevazu	4	%10
Güvenilir olmak	3	%7,5
Edep ve hayâ	3	%7,5
Dürüstlük	5	%12,5
İhlas	1	%2,5
Takva	1	%2,5
Şecaat	1	%2,5
Hilm ve rıfk	2	%5
İnsana saygı	1	%2,5
Yardımselik	3	%7,5
Güzel ahlâk	2	%5

Tablo 8: Öğrencilerin 5. soruya verdikleri cevaplardaki temalar ve yüzde dağılımı.

Bu derste öğrencilerin en çok etkilendikleri ahlâkî vasıflarla ilgili cevaplardan bazıları tema başlıkları altında şöyledir:

Sabır

Ö40: "Sabır. Kavga anında cezalandırmak yerine daha sakin oluyorum, insanları kırmamaya çalışıyorum. Genelde kötü bir şey olduğunda bu işlediklerimiz aklıma gelip duygularımı dindirir."

Ö3: "Sabır bana yol gösteriyor. Çünkü önceden çok sabırsız ve hemen alevlenen biriydim. Sabrımı kontrol edemezdim. Şimdi çok daha sakin birisiyim. Şimdi anlayışlı biri olmaya doğru ilerlediğimi düşünüyorum."

Ö4: "Peygamberimizin sabrı hayatıma yol göstermektedir. Peygamberimiz İslâmiyet'i yayarken çok sorunlarla karşılaşmış fakat hiç vazgeçmeyip dinimizi yaymaya devam etmiştir. Yani biz de sabırlı olmalıyız."

Ö5: "Şimdiye oranla daha sabırsızdım. Ancak şimdi ise daha sabırlı davranıyorum ve sonucu güzel oluyor."

Ö6: "Sabır. Sabırlı insan olarak insanlara hemen sinirlenmeden onları dinleyerek daha doğru kararlar alabiliriz."

Ö7: "Diğer soruda da bahsettiğim gibi insanlara hemen sinirlenmek yerine sabırlı davranıp sakin bir biçimde iletişim kurmaya başladım."

Ö13: "Hayatımızda yaşadığımız zorluklara sabretmeyi öğreniyoruz."

Ö22: "İnsanlara karşı sabırlı olmayı öğrendim, hayatım daha iyi oldu. Eskiden çok sinirliydim. Şimdi ise daha çok sabırlıyım."

Ö26: "Sabır. Daha sabırlı olmayı samimi bir biçimde düşündüm."

Ö29: "İnsanlara karşı sabırlı tutarlı ve kırıncı olmadan yaklaşmak. İnsanlara karşı daha saygılı olursam ileride daha kolay yaşayabileceğime inanıyorum. İnsanlarla çelişmektense onlarla ortak yolu aramak daha cezbedici bir durum."

Ö36: "Sabır. Bence onun en önemli özelliklerinden biridir. Böylece ben de bir şeyler için beklemeyi öğrendim."

Ö39: "Sabır. Karşıma çıkan zorluklara ve aldığım kötü haberlere karşı direnmem gerektiğini öğrendim."

Ö32: "Gerekli yerlerde sabırlı olmalıdır. Her zaman da sabırlı olmak bize büyük zarar verir, mesela haklı olduğunuz halde haksızlığa sürekli susuyorsak sesimizi çıkartmalı, gerekli yerde tepki göstermeliyiz. Allah hiç kimseye taşıyamayacağı bir yük vermemiştir. Bu yüzden karşılaştığımız küçük bir şeyde hemen "of" dememeliyiz. Çünkü belki bizden daha kötü durumda olan vardır, sabırlı olmak insanın hayatını anlamasını ve hayatta kalmasını sağlar."

Ö9: "Sabrı ve büyüklerine karşı saygısı. Ben çok sabırsız bir insandım. Ama sonradan sabırlı olmanın güzelliğini öğrendim, önceden hemen sinirlenirdim. Artık birşeylere sabır göstermeye, hem büyüklerimin hem de küçük bir çocuğun bile kalbini kırmamaya çalışıyorum."

Ö23: “Bana en çok sabrı yol gösterdi. Çünkü ben çok sabırsız bir insanımdır. Benim için bir saniye beklemek bile zordur. Bu yüzden Peygamberimizin sabrının beni çok etkilediğini söyleyebilirim.”

Öğrencilerin %50’si verdikleri cevaplarda sabrı ön plana çıkarmışlar, hayatlarında daha sabırlı olmaları, acele karar vermeden, öfkelerine yenik düşmeden davranmaları gerektiğini ve bundan böyle sabırlı bir tutum sergilemeye çalıştıklarını ifade etmişlerdir. Hayatın her alanında sabretmenin insana kattığı değer, öğrenci cevaplarında ifade edilmekte ve sabır en çok verilen cevap olarak dikkat çekmektedir.

Sabır konusunun ön plana çıkmasında örneklem grubundaki gençlerin, yaş itibariyle ergenlik döneminde ve oldukça hareketli olmalarının etkisinin olduğu söylenebilir. Zira gençler kimi zaman olaylara düşünmeden ani tepkiler verebilmekte, ahlâk kurallarına aykırı söz, tutum ve davranışlar sergileyebilmektedirler. Sonrasında da pişmanlık duymakta ve bunu telafi yoluna gitmektedirler. Öğrenciler verdikleri cevaplarda artık daha sabırlı olduklarını ve ani tepki vermediklerini, karşılaştıkları zorluklar karşısında sabır gösterdiklerini ve sabırlı olmanın insan hayatındaki önemini vurgulamışlardır.

Adalet

Ö24: “Adaletli olması benim hayatıma yön veren bir unsur oldu. Peygamber Efendimiz her davada adaleti gözetmiş, ben de ileride hukuk okumak istediğim için bu huyuna ayrı bir ilgim oldu. Peygamberimizin hayatında uyguladığı adaleti umarım ileride ben de davalarımında uygulayabilirim.”

Ö16: “Adil oluşu. Örneğin günlük hayatta bazı kararlar vermemiz gerekir. Bunları adil bir şekilde verebiliriz.”

Ö1: “Adalet. Çünkü haksızlığa hiç tahammülüm yoktur. Bir insan kendi yapması gereken görevi yapmazsa bu beni çok sinirlendiriyor. Grupta herkes sırayla nöbet tutarken bir kişi gelip çok geç oldu “Ben tutmak istemiyorum” derse bu beni çok sinirlendirir.”

Öğrencilerin %7,5’i adalet vasfına vurgu yapmakta ve kendilerini en çok bu ahlâkî vasfın etkilediğini ifade etmektedirler. Bir öğrenci ileride hukuk okuyarak Peygamberimiz gibi adil olmak istemesi ve davalarında adil karar vermek istediğine vurgu yapması dikkat çekicidir. Öğrencilerin Peygamberimizin adalet vasfını öğrenmelerinin, öğrencilerin adil davranma konusunda olumlu tutum geliştirmelerine katkıda bulunduğu söylenebilir.

Merhamet

Ö10: “Merhamet. Sokak hayvanlarına, aç ve fakir insanlara merhametle yaklaşmayı, onları anlamayı ve onlara bakmayı öğrendim.”

Ö19: “Merhamet, affetme duygusu. Mesela bir arkadaşım bana istemediğim bir davranışta bulunduğu onu alttan alarak affetmem.”

Ö20: “Acıma duygusu ve merhametli olmak.”

Öğrenciler merhametli olmaları gerektiğini ifade ederek bu değer için ne denli önemli olduğunu, yardımlaşma ve affetmenin özünde de merhamet olduğunu verdikleri cevaplardaki örneklerle ifade etmişlerdir.

Hoşgörü

Ö11: "Hoşgörü. İnsanların aralarında yozlaşmanın tek sebebinin tahammülsüzlük olduğunu düşünüyorum. Eğer hoşgörü gösterirsek çoğu şey yoluna girer."

Ö14: "En çok hoşgörü vasfı. Eğer hoşgörülü bir insan olunursa tüm kötülüklerin aşılabileceğini ve iyilikle tüm kötülüklerin biteceğini anladım ve bunu uyguladım."

Hoşgörüyü en çok etkilendikleri değer olarak ifade eden öğrencilerse bu vasfı herşeyin yoluna girmesi için bir vesile olarak görmekte ve kötülüklerin hoşgörüyle sona ereceği fikrini ileri sürmektedirler.

Tevazu

Ö12: "Tevazu. Çünkü tevazu olan yerde sınıf ayrımı ve üstünlük olmaz."

Ö33: "Peygamber Efendimiz'in tevazusu beni çok etkiledi. Bence herkes alçakgönüllü olmayı bilmeli."

Peygamberimizin alçakgönüllü olmasını ifade eden öğrencilerse sınıf ayrımını ortadan kaldırması ve kimsenin kimseye üstünlük taslamaması adına tevazunun önemli olduğunu ifade etmektedirler. Öğrencilerin bu vasa yaptıkları vurgunun, aynı zamanda onların içlerindeki adalet anlayışına da işaret ettiği söylenebilir.

Dürüst ve Güvenilir Olmak

Ö17: "Dürüstlük ve asla yalan söylemeyip yiğit olmak. İkisi benim hayatımda yol göstericidir."

Ö34: "Peygamber Efendimizin dürüst ve güvenilir birisi olması hayatıma yol gösterir. Onun gibi dürüst ve güvenilir olursak herkes bize güvenir. Mesela birşey emanet edecekse gönül rahatlığıyla emanet eder."

Dürüst ve güvenilir olma vasfını, günlük hayatın bir gereği olarak ifade eden öğrenciler, bu vasfın hayatlarında kendilerine yol gösterici olduğunu da ifade etmektedirler.

Bu Soruya Öğrencilerin Verdikleri Diğer Cevaplar

Ö21: "Tevazu, merhamet, ihlas, takva, şecaat."

Ö25: "Sabır, hilm ve rıfk."

Ö27: "Yardımsaverliği ve yalan söylememesi."

Ö35: "Peygamber Efendimizin insanlara karşı saygılı olması, yardımsaver olması, tüm canlılara ve çevreye karşı duyarlı olması bana hayatımda yol göstermektedir. Mesela Peygamber Efendimiz zengin fakir ayrımı yapmazdı. Ben de kimseye ayrımcılık yapmıyorum."

Ö37: "Edep ve hayâ."

Ö8: "Özelliklerin hepsi hayatımda yol göstermektedir. Peygamber Efendimizin ahlâkî özelliklerini ilke edinmeye çalışıyorum."

Ö2: "Hilm ve rıfk. Bazı konularda haklı olsak bile tartıştığımız kişiyi anında yargılamaktansa, o an biraz düşünüp nefes almak ve daha sonra ona göre hareket etmek bizim daha haklı ve adaletli davranmamızı sağlar."

Ö31: “Hoşgörü, hilm ve rıfk. İnsanlara karşı biraz daha anlayışlı olmaya çalışıyorum. Sinirlendiğimde fevri davranışlar göstermemek için kendimi tutmaya ve alttan almaya çalışıyorum.”

Bazı öğrenciler, verdikleri cevaplarda birden fazla ahlâkî vasfı ifade etmektedirler.

Öğrencilerin Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrendikten sonra kendi söz, tutum ve davranışlarını bu vasıflara uygunluk açısından sorguladıkları ve kendilerinde farkettileri hataları varsa ahlâkî vasıfları dikkate alarak kendilerini düzeltmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır. Öğrencilerin, ahlâkî vasıfları içselleştirmeye gayret etmeleri, hayatlarına yön vermede bu vasıfları dikkate almalarında dersin duyuşsal kazanımlarının gerçekleştiği söylenebilir.

4.6. Edinilen Ahlâkî Prensipler

Öğrencilerin bu derste öğrendikleri Peygamberimiz Hz. Muhammed (sas)’in ahlâkî vasıflarından hangilerini hayatlarında kendilerine yön verecek ahlâkî prensipler olarak edindiklerini tespit etmek amacıyla öğrencilere “Peygamberimizin Hayatı dersinde öğrendiğiniz ahlâkî vasıflardan hangilerini hayatınızda size yol gösterecek prensipler olarak edindiniz? sorusu yöneltildi.

Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı	Cevaplardaki Temalar	Cevap Sayısı	Yüzde Oranı
Adalet	6	%15	Dürüst-güvenilir olmak	7	%17,5
Sabır	21	%52,5	Tevazu	7	%17,5
Edep ve hayâ	9	%22,5	Hilm ve rıfk	1	%2,5
Doğru söylemek	4	%10	Merhamet	14	%35
Cömertlik	1	%2,5	Allah rızasının önemi	1	%2,5
Şecaat	2	%5	Empati	1	%2,5
İhlas	1	%2,5	Sorumluluk	1	%2,5
Sevgi	3	%7,5	Yardımseverlik	6	%15
Saygı		%22,5	Affetme	1	%2,5

	9				
Hoşgörü	5	%12,5	İstişare	1	%2,5

Tablo 8: Öğrencilerin 6. soruya verdikleri cevaplardaki temalar ve yüzde dağılımı.

Bir öğrencinin cevabı sadece bir ahlâkî vasfı değil, öğrenciyi etkileyen birden fazla vasfı içermektedir. Öğrenciler bu soruya %52,5 oranda “sabır” cevabını vermişlerdir. Bu oran diğer vasıfların hepsinden çoktur. Bunu sırasıyla %35 oranla “merhamet”, %22,5 ile “edep ve hayâ” ve “saygı” izlemektedir. Öğrencilerin verdikleri cevaplardan bazıları şunlardır:

Ö1: “Adalet ve merhamet prensiplerini elde etmeye çalıştım. Karşımdaki kişi veya kişilere karşı daha adaletli olmaya çalıştım ve bunun için çalışıyorum. Çevremdeki insanlara hata yaptıklarında daha merhametli olmaya çalışıyorum. Kardeşim beni sinirlendirdiği zaman ona daha az kızmaya çalışıyorum.”

Ö40: “Daha sabırlı olmayı, insanlara daha çok yardım etmeyi, hatalarımı bu bilgilerle düzeltmeyi ve hayata güzel bakmayı prensip ediniyorum.”

Ö4: “Doğru söylemek, dürüst, alçak gönüllü, akıllı ve ağırbaşlı olmak, kırıncı olmamak, hüküm vermede acele etmemek ve davranışlarımızda Allah rızasını gözetmek.”

Ö5: “En güzeli sabır, merhamet ve alçak gönüllülük. Bunlar hayatımıza yön verir ve güzellik katar.”

Ö6: “Peygamberimizin hoşgörüsü, cömertliği, merhameti ve sabrını prensip edindim.”

Ö10: “Şecaat, merhamet ve sabrı kendime prensip edindim.”

Ö11: “Hoşgörü, sabır.”

Ö12: “Tevazu, ihlas.”

Ö13: “Edep, hayâ, sabır ve tevazu gibi prensipleri ediniriz.”

Ö14: “Çoğu vasfı edindiğimi düşünüyorum. Hoşgörü, ahlâk, iyimserlik vb.”

Ö17: “Adalet, insanları sevmek, saygı, doğru söylemek ve yiğitlik.”

Ö22, Ö18: “Tevazu, merhamet ve sabır.”

Ö19: “Sabır, merhamet, öfke kontrolü, anlayışlı olma ve alttan almayı öğrendim.”

Ö20: “Merhamet, dürüstlük, saygı ve edep.”

Ö21: “Kendimi birine beğendirmek ya da başkaları için şekilden şekile girmeme gerek yok. Bunların hepsini Allah rızası için yapmalıyım. Bunu yerine getirebilirim başkasının ne dediği çok da önemli değil.”

Ö25: “Sakin karar verme, kimseden nefret etmemek, empati kurup kimseyi üzmemek, affedici olmak ve saygımızı hiç kaybetmeden yaşamak.”

Ö26: “Merhamet, hayâ ve sabır.”

Ö27: “Sorumluluklarımı yerine getirmeye ve aileme iyi davranmaya başladım ve huzurlu oldum.”

Ö30: "Peygamberimizin yardımseverliği hayvanlara olan sevgimi artırdı. Sevecenliği ve güleryüzlülüğü beni neşeli ve mutlu etti. Adaletli oluşu herkese eşit davranmayı ve ayırım yapmamayı öğretti. Zaten Peygamberimizin her özelliği insanı etkiliyor."

Ö33: "Affetme duygusunu ve tevazusunu öğrendim."

Ö34: "Herkesi saygılı olmayı, insanlarla yardımlaşmayı ve güvenilir bir insan olmayı sağlar."

Ö35: "Yalan söylememeyi, edepli ve hayâli, yardımsever, insanlara karşı saygılı ve adaletli olmayı."

Ö36: "Merhametli ve şefkatli, insanlara hoşgörülü, yardımsever ve sabırlı olmayı."

Ö39: "Edep, hayâ, şecaat. Etrafımdaki insanlara karşı terbiyeli davranmam, utanma duygumun olması ve öfkelendiğimde öfkemi yutmam gerektiğini anladım; bunları uygulamaya çalıştım."

Ö32: "Edep ve hayâ. Kişi edepli olduğunda yani terbiyeli ve ahlâklı olduğunda insanlar tarafından hoş karşılanır. Allah'tan da sevap kazanır. Yani kişilerin duygularına ve düşüncelerine saygı gösterir. Hayâ sahibi olduğumuzdaysa utanılacak davranışlardan uzak dururuz. Yani hem insanlara karşı hem de Allah'a karşı utanılacak davranışlardan uzak durmalıyız. Böylece doğruyu ve yanlışını kolayca ayırt ederiz. Kötülüklerden uzak dururuz."

Ö24: "Adalet, istişare, merhamet, insana değer verme, açık fikirli ve hoşgörülü olma."

Ö16: "Daha dürüst ve daha adil bir birey olmaya çalıştım. Kararlar verirken daha iyi bir birey oldum."

Ö9: "Sabırlı, merhametli, büyüklerine saygılı, küçüklerine sevgili olmayı ve daha birçok şeyi kendime prensip edindim."

Ö2: "İnsanlara adil davranmayı, yardımseverliğin önemini, ahlâklı insanın vasıflarını, sabrın yararı ve önemini ve anında sinirlenmektense sakince düşünüp yargılamanın önemini anladım."

Ö31: "Birçok şey kazandırdı. Bizler daha yolun başında olduğumuz için bu örnekleri görerek biz de hayatımıza anlam katmaya çalışıyoruz."

Ö23: "Merhametli ve sabırlı olmamız gerekir. Bir genç için bence en önemli değer budur yani temeli sağlam atmak gerekir."

Öğrenciler kendilerini en çok etkileyen ahlâkî vasıflar başta olmak üzere çoğu vasfa cevaplarında yer vermişlerdir. Özellikle sabır teması cevaplarda %52,5 oran ile en yüksek değere sahiptir. Gençlerin davranışlarında sabır gösteremediklerini ve bu yüzden genellikle pişmanlık duyduklarını ifade etmeleri sabır temasına verilen önemi göstermesi açısından önemlidir. Bu derste sabır vasfını öğrenen gençler söz, tutum ve davranışlarında sabırlı olmayı öğrendiklerini, bunun yaşantılarını olumlu anlamda değiştirdiğini farkettiklerini ve sabırlı olmayı bundan sonraki yaşamlarında prensip olarak kabul ettiklerini ifade etmişlerdir.

Merhamet vasfı %35 oran ile ikinci sırada yer alan ahlâkî vasıftır. Gençler merhametli olmayı kendileri için önemli bir prensip olarak kabul ettiklerini ve bu vasfı hayatlarının geri kalanında kendilerine yol gösterici bir prensip olarak benimsediklerini ifade etmişlerdir.

Öğrencilerin verdikleri cevaplarda ahlâkî vasıfların birlikte ifade edilmesi dikkat çekmektedir. Öğrencilerin en az üç vasfı peşpeşe sıralayarak prensip olarak kabul ettiklerini ifade etmelerinin bu

dersin kazanımları doğrultusunda programda yer alan amaçların büyük ölçüde gerçekleştiğine işaret ettiği ifade edilebilir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Peygamberimizin Hayatı dersini seçmeli olarak alan öğrencilerin dersin “Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını örneklerle açıklar.” ve “Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını kendisine model alır.” şeklindeki ilk iki kazanımını elde etme oranı bu çalışmada nitel olarak durum çalışmasıyla ele alınmıştır. İçerik analiziyle öğrencilerin verdikleri cevaplar değerlendirilmiş ve yorumlanmıştır. Katılımcı öğrencilerin cevaplarından hareketle yapılan analiz sonucu elde edilen sayısal değerler, öğrencilerin bu dersten elde ettikleri kazanımları nitel olarak anlamaya yardımcı olmaktadır.

Öğrenciler *Peygamberimizin ahlâkî vasıflarına vukufiyet* durumlarını tespit etmek amacıyla sorulan 1. soruya verdikleri cevaplarda 1. Ünite’de yer alan ahlâkî vasıfları saymakla kalmamış, aynı zamanda Peygamberimize ait bildikleri diğer vasıflara da cevaplarında yer vermişlerdir. Araştırmanın Nisan ayında yapılıyor olması dikkate alındığında, öğrencilerin ders kitabında diğer konuların içinde geçen tüm vasıfları bir bütün olarak düşünerek cevap verdiklerini ve cevaplarda ifade edilen ahlâkî vasıfların ilk ünite ile sınırlı kalmadığını söylemek mümkündür. Öğrenciler konuda geçen sekiz vasfın (*Peygamberimizin tevazusu, edep ve hayâsı, sabrı, merhameti, hilm ve rıfkı, ihlası, takvası ve şecaati*) yanısıra, şu vasıflara da cevaplarında yer vermişlerdir: Hoşgörülü olması, güzel ahlâk sahibi olması, insanların zayıf yönüyle alay etmeyip kimseyle dalga geçmemesi, insana insan olduğu için değer vermesi, ilme önem vermesi, ihsan sahibi olması, insanların hatasını yüzüne vurmaması, insanları küçük düşürecek davranışlarda bulunmaması, istişareye önem vermesi, ilme önem vermesi, disiplinli olması, güvenilir olması, nefesine hâkim olması. Sayılan vasıfların çeşitliliğinin, Peygamberimizin ahlâkî vasıflarının öğrenciler tarafından anlaşıldığını gösterdiği söylenebilir.

Bu çalışmada 1. soruya verilen cevaplarda %90 oranla “tevazu sahibi olması” birinci sırada yer alırken onu sırasıyla %82,5 oranla “şefkat ve merhamet”, %80 hayâ, %77,5 “şecaat”, %75 “edep” ve %67,5 oranla “sabır” takip etmektedir.

Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrenmeye yönelik tutumlarını tespit etmek amacıyla sorulan 2. soruya öğrencilerin tamamı dersi faydalı buldukları yönünde cevap vermişlerdir.

2. Soruda dersin faydasıyla ilgili temaları ise şöyle ifade etmişlerdir: “Peygamberimizi tanıma, sünnetleri öğrenme, kötülüklerden uzak durma, onun yaşadığı gibi yaşama, iyi Müslüman olmayı öğrenme, hatalarını farkedip kendini düzeltme, salih amelleri öğrenip uygulama, ibadetleri öğrenme ve uygulama, güzel ahlâkını örnek alma, başkalarının görüşlerine saygı duyma.” Öğrencilerin en çok vurguladıkları tema %92,5 oranla güzel ahlâkını örnek alma olmuştur. Siyer öğretimiyle ilgili bir çalışmada, Hz. Muhammed’in tüm insanlığın istifade edebileceği örnek bir yaşam modeli olduğu ve insanlığın bu modelden istifadesinin onu tanımaya bağlı olduğu ifade edilmektedir.⁵⁹ Bu çalışmada öğrencilerin 2. soruya verdikleri cevaplarda Peygamberimizi tanıma, sünnetlerini öğrenme ve onun güzel ahlâkını örnek alma temalarını ifade etmelerinin dersin hedef kazanımlarını yansıttığı söylenebilir. Buna göre hem bahsi geçen çalışmada hem de yaptığımız bu çalışmada öğrencilerin Peygamberimizi örnek alma konusuna vurgu yapmalarının, her iki çalışma bulguları arasındaki benzerliğe işaret ettiği söylenebilir.

⁵⁹ Meydan, “Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi”, 225.

Öğrencilerin 2. soruya verdikleri cevaplarda dersin duyuşsal kazanımlarına dair ifadeler kullanmışlar, Peygamberimizin örnek kişiliğini ahlâk ve ibadet bağlamında davranışlara yansıyan boyutuyla ifade etmişlerdir. Öğrencilerin bu soruya verdikleri cevaplara göre, öğrendikleri bilgileri davranışa geçirmede olumlu yaklaşıma sahip oldukları ve hedeflenen davranışsal kazanımları büyük oranda elde ettikleri söylenebilir.

Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını öğrenen bir öğrencinin günlük hayattaki davranışlarında bir değişme olup olmadığını tespit etmek amacıyla öğrencilere yöneltilen 3. soruya öğrencilerin %90'ı hayatlarında pişmanlık duydukları bir konu olmadığı şeklinde cevap vermiş; %4'ü hayatlarında pişmanlık duydukları bir konu olduğunu ifade etmiştir. Öğrenciler pişmanlık duydukları konuları ise şöyle ifade etmişlerdir: “Yalan söyleme, kötü sözler söyleme, kırıncı olma (kalp kırma), öfkeli tavırlar sergileme, merhametsiz davranma, hataları affetmeme, sabırsız davranma, gıybet etme, önyargılı olma.” Bu soruya verilen cevaplar, öğrencilerin kendilerini özeleştiriyeye tabi tutarak verdikleri cevaplardır. Herbir öğrenci kendi söz, tutum ve davranışlarını sorgulayarak hayatında kendisine pişmanlık veren husus varsa, bunu belirtmiştir. Öğrencilerin yaptıkları hataları farketmesi ve bu hataları bir daha tekrarlamama niyet ve gayretinde olmaları önemlidir. Öğrencilerde meydana gelen istedik tutum ve davranış değişikliği, ahlâkî değişim ve gelişimin göstergelerindedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Peygamberimizin Hayatı dersi kazanımlarının bilişsel alandan çok, duyuşsal alana hitap etmesi beklenmektedir. Dersin amaçları dikkate alındığında, dersi alan öğrencide istenilen davranış değişikliği meydana gelmesi beklenir. Peygamberimizin Hayatı dersini alan öğrenciler, ahlâkî tutum ve davranış modellerini benimseyerek günlük hayatlarında ahlâkî olmaya özen göstermektedirler. Buradan hareketle bu dersin, öğrencilerde istenilen tutum ve davranış değişikliği meydana getirdiği ve öğrencilerin ahlâkî gelişimine olumlu katkıda bulunduğu söylenebilir. Ortaöğretim öğrencileriyle ilgili bir araştırma neticesinde katılımcı öğrencilerin çoğunluğu, Hz. Muhammed'in Hayatı dersinin öğrenci duygu, düşünce, tutum ve davranışları üzerinde olumlu etkilerinin olduğu ve istedik yönde davranış değişikliğine yol açtığı yönünde görüş belirtmişlerdir. Öğrenciler “arkadaşlarıma daha nazik davranıyorum”, “küfür etmeyi bıraktım”, “dürüst davranmaya çalışıyorum” ve “daha sabırlı oldum” vb. ifadelerle bu davranış değişikliği örneklerini dile getirmişlerdir. Araştırmada dersin, öğrencilerde farkındalık ve duyarlılık oluşturduğu tespit edilmiştir. Öğrencilerin iş ve davranışlarında Hz. Peygamber'i ölçü almaya başladıkları; duygu, düşünce ve davranışlarını Peygamberin gözünden değerlendirip sorgulayarak, otokontrol sistemi geliştirdiklerinin görüldüğü de ifade edilmektedir.⁶⁰ Öğrencilerin Peygamberimizin Hayatı dersinde öğrendiklerini dikkate alarak söz, tutum ve davranışlarında olumlu yönde değişim ve gelişim yaşadıklarını ifade etmelerinin, dersin hedef kazanımlarının gerçekleştiğine işaret ettiği söylenebilir. Görüldüğü üzere gerek yaptığımız bu araştırmada öne sürdüğümüz tespitler ve gerekse daha önce yapılan ilgili araştırmanın tespitlerinin birbiriyle büyük oranda örtüştüğü söylenebilir.

Peygamberimizin mü'minlere *güzel bir örnek* teşkil etmesiyle ilgili Kur'an-ı Kerim'de Ahzâb Suresi'nin 21. ayetinde geçen “*üsve-i hasene*” kavramının öğrencilerce nasıl anlaşıldığını tespit etmek amacıyla 4. araştırma sorusu öğrencilere yöneltilmiştir. Öğrencilerin bu soruya verdikleri cevaplarda özellikle dört temaya vurgu yaptıkları görülmüştür. Öğrencilerin *üsve-i hasene* kavramının anlamıyla ilgili cevaplarında vurguladıkları temalar şöyledir: “Peygamberimiz bizim için örnektir, yol göstericidir, ahlâkî en güzel olandır, bize İslâm dinini açıklamak ve öğretmek için gönderildi.” Katılımcı öğrenciler, %52,5 oranla Peygamberimizin söz, tutum ve davranışlarıyla tüm insanlar için örnek alınması gereken güzel bir

⁶⁰ Yücel, “Seçmeli Hz. Muhammed'in Hayatı Dersi”, 176.

örnek olduğunu ifade etmişlerdir. Aslında ifade edilen temaların herbiri doğrudan ya da dolaylı olarak *üsve-i hasene* kavramına işaret etmektedir. Dolayısıyla öğrencilerin hemen hepsinin bu kavramı doğru anladıkları ve Peygamberimizi güzel ahlâk örneği olarak gördükleri söylenebilir. Bununla ilgili olarak bir araştırmada “Peygamberimizin Hayatı dersi ilk olarak hangi hedefe odaklanmalıdır?” sorusuna; öğrencilerin %8 oranında *savaşlara odaklanmalı* cevabını verdikleri, %62,8 gibi yüksek oranda ise Hz. Muhammed’in örnek ahlâkı cevabını verdikleri ifade edilmektedir.⁶¹ Öğrencilerin cevaplarında %62,8 gibi yüksek oranda Peygamberimizin örnek ahlâkını vurgulamasıyla, bizim yaptığımız araştırmada öğrencilerin *üsve-i hasene* kavramına dair sorulan soruya verdikleri cevaplarda Peygamberimizi güzel ahlâk örneği olarak gördüklerini ifade etmeleri dikkate alındığında her iki araştırmanın tespitleri arasında benzerlik olduğu söylenebilir.

Öğrencilerin bu derste öğrendikleri ahlâkî vasıflardan en çok hangisinin kendilerine hayatlarında yol gösterici olduğunu tespit etmek amacıyla 5. araştırma sorusu öğrencilere yöneltilmiştir. Verilen cevaplardaki temalar şöyledir: “Adalet, sabır, merhamet, hoşgörü, tevazu, güvenilir olmak, edep ve hayâ, dürüstlük, ihlas, takva, şecaat, hilm ve rıfk, insana saygı, yardımseverlik ve güzel ahlâk.” Öğrenciler her bir temayla ilgili kendi hayatlarından somut örnekler vererek Peygamberimizin hayatı dersinin kendi hayatlarındaki olumlu davranışsal etkisini samimi bir şekilde izah etmişlerdir.

Peygamberimizin ahlâkî vasıflarından hangilerini hayatlarında kendilerine yön verecek ahlâkî prensipler olarak edindiklerini tespit etmek amacıyla 6. araştırma sorusu öğrencilere yöneltilmiştir. Öğrencilerin bu soruya verdikleri cevaplar 20 tema başlığında ifade edilebilir. Bu temalar şunlardır: “Adalet, sabır, edep ve hayâ, doğru söylemek, cömertlik, şecaat, ihlas, sevgi, saygı, hoşgörü, dürüst-güvenilir olmak, tevazu, hilm ve rıfk, merhamet, Allah rızasının önemi, empati, sorumluluk, yardımseverlik, affetme ve istişare.” Sabır teması %52,5 oranla en fazla verilen cevap olmuştur. Öğrencilerin 10. sınıfta olmaları itibarıyla yaşları tam ergenlik çağlarına denk gelmekte ve fevri söz, tutum ve davranışlardan sakınarak sabır göstermeleri her zaman mümkün olamamaktadır. Bu yüzden sabırlı olmak, gençlerin bu çağda kazanabilecekleri önemli bir ahlâkî değerdir. Siyer öğretimiyle ilgili bir başka çalışmada benzer şekilde Hz. Muhammed’in örneğinin her konuda ön plana çıkarılması gereğine vurgu yapılmaktadır.⁶² Dolayısıyla her iki araştırmada da Peygamberimizin ahlâkî vasıflarının örnek alınması gerektiğinin tespit edildiği söylenebilir.

Gençlerin Hz. Muhammed (sas)’i kendilerine örnek almaları konusunda olumlu tutum ve davranış geliştirmeleri din eğitiminin öncelikli hedeflerindedir. Dersin konuyla ilgili 1. kazanımı “Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını örneklerle açıklar.” ve 2. kazanımı “Peygamberimizin ahlâkî vasıflarını kendisine model alır.”⁶³ şeklindedir. Gençler ahlâkî vasıfları öğrendikten sonra kendi hayatlarını tekrar gözden geçirmiş ve özeleştiri yaparak kendilerindeki müspet ya da menfi özelliklerin farkına varmış ve müspet özellikleri devam ettirme, menfi özelliklerinden ise ibret alarak bir daha yapmama konusunda kendilerine bir ders çıkarmışlardır. Gençlerin bu derste öğrendikleri ahlâkî vasıfları hayatlarına geçirmede istekli olmaları ve öğrendiklerini içselleştirmeleri önem arz etmektedir. Ancak burada sözü edilen ahlâkî vasıfların içselleştirilmesi ve gencin kişiliğinin ayrılmaz parçası haline gelmesi zamana bağlıdır.

⁶¹ Yılmaz, “5. ve 9. Sınıf Öğrencilerinin Ortaokul ve Liselerde Okutulan Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersine Yönelik Görüşleri”, 438.

⁶² Altın, Yılmaz, ve Erdoğan, Hz. Peygamber’i Nasıl Öğretelim?, 9, 10, 13, 31.

⁶³ T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, “MEB Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgelerinde Değişiklik Yapılması”, 20.

Bir araştırmada Peygamberin rnekleğiyle geleceğin teminatı olan gençlere örnek bir rol-model peygamber olgusu sunularak toplumdaki ahlâkî yozlaşmanın engellenmeye çalışılması gerektiği vurgulanmaktadır.⁶⁴ Günümüzde giderek küreselleşen dünyada, internet kullanımının artmasıyla birlikte sanal dünyada her türlü erişimin kolaylaşması, bazı ahlâk dışı paylaşımlara kolay erişimin mümkün olması göz önüne alındığında gençlerin zihinlerini kirletmeden ahlâklı bir hayat yaşamalarına rehberlik edebilmek amacıyla gençlere Peygamber Efendimizin hayatından kesitler sunarak ahlâkî vasıfların öğretilmesi elzemdir. Gençlerin Peygamberimizin Hayatı dersinde öğrendikleri Peygamberimizin rnek davranış modellerinin, kendilerine çeki düzen verme, özeleştiri yaparak hatalarını farketme ve farkettileri hataları varsa bir daha tekrarlamama gayret ve kararlılığında olma ve davranışlarını otokontrolle yönetebilmelerine yardımcı olduğu/olacağı söylenebilir.

Gençler, araştırma sorularına verdikleri cevaplarda bu ders sayesinde kendilerine sevap kazandıracak ahlâkî prensipleri benimseme ve uygulama konusunda yaşayarak edindikleri olumlu tutum ve davranışları ifade etmektedirler. Öğrencilerin ifadeleri dikkate alındığında ğretim programında hedeflenen kazanımların öğrenciler tarafından büyük lde elde edildiği ve yeni ğretim programının başarılı olduğu söylenebilir.

Gençlerin Peygamberimizin Hayatı dersinde *Peygamberimizin Ahlâkî Vasıfları*'nı öğrenmeleri, hem Peygamberimizi rol-model olarak benimsemelerine hem de onun İslâm Peygamberi olarak İslâmiyet'i en güzel Şekilde anlatan, açıklayan, temsil eden, sergilediği örnek ahlâkî vasıflarla tüm insanlığa örnek olan bir Şahsiyet olarak tanınmalarına yardımcı olduğu söylenebilir.

Gençler Peygamberimizi kendilerine örnek alma ve onun gibi ahlâklı bir hayat yaşama gayreti içinde olduklarını; Peygamberimizi kendilerine örnek alarak onun gibi yaşadıkları taktirde hem bu dünyada hem de ahirette mutluluğa ermelerinin mümkün olabileceğini farkettilerini dile getirmişlerdir. Gençlerin bu ifadelerinden hareketle, Peygamberimizin Hayatı dersinde elde ettikleri kazanımların hem bilişsel hem duyuşsal nitelikte olduğu söylenebilir.

Bu araştırmada, Peygamberimizin Hayatı dersini alan öğrenciler bu derste öğrendiklerini göz önünde bulundurarak kendi duygu, düşünce, tutum ve davranışlarını değerlendirmeye tabi tutmuşlardır. Öğrencilerin araştırma sorularına verdikleri cevaplar ve araştırmacının öğrencileri doğal ortamlarında gzlememesi sonucunda elde ettiği bulgular analiz edilerek değerlendirilmiş ve araştırma sonucunda aşağdaki tespitlere ulaşılmıştır:

1. Peygamberimizin Hayatı dersinin, bu dersi seçmeli olarak alan gençlere, eğitimin hedeflediği iyi insan, iyi vatandaş ve iyi bir mü'min olarak yetişmelerinde faydalı olduğu/olacağı söylenebilir.
2. Peygamberimizin Hayatı dersinde, onun ahlâkî vasıfları, gerek bireysel gerek sosyal hayatta olaylar karşısında sergilediği davranışlar ve olaylara verdiği tepkiler somut örneklerle anlatılmaktadır. Yaş itibariyle benlik arayışında olan gençlerin bu derste elde ettikleri kazanımların, kendi hayatlarında Peygamberimizi rol-model olarak benimsemelerine olumlu yönde etki ettiği ve güzel ahlâklı olmayı kişiliklerinin ayrılmaz bir parçası olarak algılamalarına yardımcı olduğu/olacağı söylenebilir.
3. Gençlere, Peygamberimiz hakkındaki doğru bilgilerin doğru yerde ve doğru kaynaktan öğretilmesi gerekir. Örgün eğitimde seçmeli ders olarak okutulan Peygamberimizin Hayatı dersi

⁶⁴ Yılmaz, "5. ve 9. Sınıf ğrencilerinin Ortaokul ve Liselerde Okutulan Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersine Yönelik Görüşleri", 428.

Fatma GÖÇMEN, 10. Sınıf Seçmeli “Peygamberimizin Hayatı” Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırması

sayesinde gençler, Peygamberimiz hakkında doğru bilgileri, doğru ve uygun ortamlarda öğrenme fırsatı bulmaktadırlar. Bunun yanısıra gençlerin bu ders sayesinde gerçek hayatta ve sanal dünyada karşılaşabileceği yanlış bilgilerin ve ahlâk dışı yayınların olumsuz etkilerinden korunduğunu/korunacağını söylemek de mümkündür.

4. Bu seçmeli dersi alan gençlerin Peygamberimizin hayatını ve onun örnek ahlâkını öğrenmek suretiyle, kendi yaşamlarında ahlâklı insan olma konusunda gayret gösterdikleri ve bu konuda olumlu bir motivasyona sahip oldukları/olacakları söylenebilir.
5. Ahlâkî tutum ve davranış kazandırmadaki olumlu etkileri dikkate alındığında, Peygamberimizin Hayatı dersinin, seçmeli ders olarak daha geniş öğrenci guruplarına okutulmasının faydalı olacağı söylenebilir. Bu konuda ise, başta okul idarecileri ve ders öğretmenleri olmak üzere veli ve öğrencilere görevler düşmektedir.
6. Peygamberimiz Hz. Muhammed (sas)’in Kur’an-ı Kerim’de Allah (cc) tarafından övülen örnek ahlâkî vasıfları, hem gençlere hem de hangi yaşta olursa olsun tüm insanlara örnektir. Gençlerimize bu örnek vasıfların kazandırılmasına önem verilmesi ülkemiz ve insanlığın geleceği adına yapılacak en iyi yatırımlardandır.

KAYNAKÇA

Aksoy, Erdal, Sümeyye Dülger, ve Ayşe Köksal. “Bilimsel Araştırmalarda Evren, Örneklem, Varsayım ve Değişken”. İçinde *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem Teknik ve Etiğe Giriş El Kitabı*, editör Özcan Güngör, 1. Baskı. 137-67. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

Altın, Z. Şeyma, Muhammet Yılmaz, ve Ali Erdoğan. *Hz. Peygamber’i Nasıl Öğretelim?* 3. Baskı. İstanbul: DEM, 2018.

Altuntaş, Halil, ve Muzaffer Şahin. *Kur’an-ı Kerim Meâlî*. 4. Baskı. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.

Atmaca, Esra. “Yaygın Din Eğitiminde Yetişkinlerin Siyer Öğrenimi Üzerine Bir Araştırma (Sakarya Örneği)”. *Sosyal Bilimler Dergisi / The Journal of Social Science* 5, sy 31 (Aralık 2018): 157-74.

Ayhan, Halis. *Türkiye’de Din Eğitimi*. 3. Baskı. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2014.

Bahçekapılı, Mehmet. *Yeni Eğitim Sisteminde Seçmeli Din Dersleri İmkânlar, Fırsatlar, Aktörler, Sorunlar ve Çözüm Önerileri*. İstanbul: İlke Yayınları, 2013.

Başkurt, İrfan. *Din Eğitimi Açısından Kur’ân Öğretimi ve Yaz Kur’ân Kursları (İstanbul Örneği)*. 3. Baskı. İstanbul: Değerler Eğitim Merkezi Yayınları, 2013.

Bayar, Mustafa. “Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programlarında Hz. Peygamber Öğretimi”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17, sy 1 (15 Haziran 2013): 319-35.

Cebeci, Suat. *Din Eğitimi Bilimi ve Türkiye’de Din Eğitimi*. 2. Baskı. Ankara: Akçağ Yayınları, 2005.

Çapcıoğlu, Fatma, ve Öznur Kalkan Açıkgöz. “Nitel Araştırmalarda Kullanılan Araştırma Teknikleri”. İçinde *Bilimsel Araştırma Süreçleri Yöntem Teknik ve Etiğe Giriş El Kitabı*, 1. Baskı. 203-21. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.

Gümüş, Gönül. "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Programındaki Hz. Muhammed'in Hayatına Özel Öğretim Yöntemleri Açısından Bir Yaklaşım". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2000.

Katipoğlu, İshak. "Liselerde (9. ve 10. Sınıf) Seçmeli Olarak Okutulan Hz. Muhammed'in Hayatı Dersinin Öğretmen ve Öğrenci Görüşleri Açısından Değerlendirilmesi (Samsun Örneği)". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Kaymakcan, Recep, İbrahim Aşlamacı, Mustafa Yılmaz, ve Adnan Telli. "Seçmeli Din Eğitimi Dersleri İnceleme ve Değerlendirme Raporu". İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi, 2013. <https://dergipark.org.tr/en/pub/maruoneri/187862> (Erişim: 20.04.2019).

Kelpetin, Mahmut. "Ortaokul ve Orta Öğretim'de 'Hz. Muhammed'in (sas) Hayatı' Derslerinin Sunulmasında Karşılaşılan Sorunlar ve Çözüm Önerileri". İçinde *Siyer Öğretimi/Ortaokul ve Ortaöğretim Düzeyi*, 1. Baskı. 41-74. Siyer Yayınları, 2016.

Meydan, Hasan. "Din, Ahlak ve Değerler Alanı Seçmeli Derslerinin Öğrenci Görüşleri Doğrultusunda Değerlendirilmesi". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy 40 (31 Aralık 2013): 219-50.

Özenç, Fikret. "Dini Çeşitlilik Açısından Siyer Öğretimi". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, sy 1 (01 Haziran 2019): 7-18.

Songur, Fatma. "Siyer Dersi Öğretim Programının Öğretmen Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi (Isparta Örneği)". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

Sözen, Hasan. "Çocuğun Din Eğitimine Hz. Muhammed'in Hayatı Bağlamında Kuramsal Bir Yaklaşım". Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014.

T.C. MEB. Millî Eğitim Temel Kanunu (1973). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.1739.pdf> (Erişim: 19.04.2019).

T.C. MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı. "MEB Ortaöğretim Kurumları Haftalık Ders Çizelgelerinde Değişiklik Yapılması", 14 Ağustos 2012.

— — —. Ortaöğretim Hz. Muhammed'in Hayatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı, 144 Ş (2012). <http://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-kurul-kararlari/icerik/152>.

— — —. "Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı". MEB Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı, 2017.

Titiz, Cengiz, İsa Öztürk, ve Süleyman Uysal. *Ortaöğretim Peygamberimizin Hayatı 10*. 1. Baskı. Ankara: MEB Yayınları, 2018.

Türer, Celal. "İslâm'da Ahlâk". İçinde *Ahlâkım*, editör Mehmet Emin Özafşar ve Recai Doğan, 10. Baskı. 15-29. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2013.

Yazıbaşı, Muhammed Ali. "Ortaöğretim Öğrencilerinin Gözünden Seçmeli Din Dersleri: Kırıkkale Örneği". *Dini Araştırmalar* 21, sy 53 (Haziran 2018): 149-68.

Yıldırım, Ali, ve Hasan Şimşek. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. 10. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2016.

Fatma GÖÇMEN, 10. Sınıf Seçmeli “Peygamberimizin Hayatı” Dersi Bağlamında Gençlerin Peygamberimizin Ahlâkî Vasıflarını Anlamlandırması

Yılmaz, Ali. “5. ve 9. Sınıf Öğrencilerinin Ortaokul ve Liselerde Okutulan Seçmeli Peygamberimizin Hayatı Dersine Yönelik Görüşleri: Giresun Örneği”. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi* 10, sy 19 (04 Aralık 2018): 425-48.

Yurdakul, Halise. “Seçmeli Hz. Muhammed’in Hayatı Dersi 10. Sınıf Müfredat Programının Kavram Haritası Tekniği ile İşlenişi”. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.

Yücel, Tülay. “Öğrencilere Göre Ortaöğretim Seçmeli Hz. Muhammed’in Hayatı Dersi (İzmir İli Örneği)”. Basılmamış Doktora Tezi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Yürük, Tuğrul. “İlk ve Orta Öğretimde Din Öğretimi (Din Dersleri)”. İçinde *Din Eğitimi El Kitabı*, editör Recai Doğan ve Remziye Ege, 4. Baskı. 115-41. Ankara: Grafiker Yayınları, 2016.

Bezlü'l-mâ ûn fi fadli't-tâ ûn Adlı Eser Çerçevesinde Veba Hastalığı¹

İsmail KURT²

Öz: Muhaddislerin yoğunlaştığı alanlardan birisi de tıbb-ı nebevîdir. Tarihi süreç içerisinde Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sağlık, hastalık gibi konularda sadır olan hadisleri inceleyen birçok eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerden birisi de İbn Hacer el-Askalanî (ö. 852/1449)'ye ait olan *Bezlü'l-mâ ûn fi fadli't-tâ ûn* adlı eserdir. Üç kızını da bu hastalık sebebiyle kaybeden İbn Hacer, tâ'ûn hakkındaki hadislerin toplanmasını talep eden kimselere cevaben bu eseri yazdığını dile getirmiştir.

Tâ'ûn kelimesi, dilimizde veba olarak adlandırılan hastalığı ifade etmektedir. Arapçadaki veba kelimesi ise İbn Hacer'e göre şemsiye bir kavram olup bütün bulaşıcı hastalıklar için kullanılmaktadır. O, söz konusu hastalıkla ilgili hadisleri eserinde derlemiş, yer yer onların tahriç ve sıhhat tartışmalarını da yapmıştır. İbn Hacer, veba hastalığından kaynaklanan ölümün Müslümanlar için şehadet vesilesi olurken, kâfirler için azap anlamına geleceği, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadisleri çerçevesinde karantina uygulanması, sair durumlarda olduğu gibi hastalıklar karşısında dua etmenin meşruiyeti, veba hastalığının kaldırılması için yapılacak dua gibi başlıklarla eserini detaylandırmıştır. Bulaşıcı hastalıkların son bulmaması, hatta içinde bulunduğumuz zaman diliminde dünyayı kasıp kavuran Kovid -19 salgını, söz konusu eserin aktüel değerini daha da artırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, İbn Hacer, Bezlü'l-mâ'ûn, Tâ'ûn, Veba.

The Plague Disease Within Framework Of The Book Called *Bezlu'l-maun fi fadli't-taun*

Abstract: One of the sciences of hadith is prophetic medicine. In the Islamic history many books are written in this field in order to examine or compile the hadiths about health and sickness. One of them is İbn Hajar al-Askalanî's book named with Bazl al-ma'ûn fi fadl al-ṭa'ûn. Ibn Hajar who lost his three daughters due to plague said that he wrote this book after friends' request for collecting the hadiths about plague. In our language the word of ṭa'ûn is used to express the 'waba.' In the other hand the word of 'waba' in arabic is an umbrella word used to definite communicable diseases. Ibn Hajar, who started to writing of his book with this analyzing, collected the hadith about plague and criticized and extracted it. Meanwhile, he mentioned the followings: the dying due to plague gives to Muslims the martyring and the torment to unbelievers; the application of quarantine in the framework of the Prophet (p.b.u.h.)'s hadiths; the legitimacy of praying against diseases, as in other cases; the making of praying to Allah so as to removing the plague. The continuing of communicable diseases, and the Covid -19 epidemic that swept

¹ Bu makale *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü'l-Mâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde* isimli yüksek lisans çalışmasından türetilmiştir.

² Arş. Gör. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, ismailkurt@artvin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9873-9369.

the world during the time we were in, further increased the value of this book. **Keywords:** Hadith, Ibn Hajar, *Bezlü'l-maun*, Plague, Veba.

الطاعون من خلال كتاب بَدَل الماعون في فضل الطاعون

الخلاصة: الطب النبوي هو القسم الذي اهتم المحدثون. قد ألف الكتب المختلفة التي بحثوا فيها الأحاديث النبوية في الصحة والمرض. أحد من هذه الكتب هو بَدَل الماعون في فضل الطاعون لابن حجر العسقلاني. قال ابن حجر الذي ماتت بناته الثلاثة من الطاعون أنه كتب هذا الكتاب بعد طلب أصدقائه لجمع الأحاديث في الطاعون. معنى كلمة الطاعون هي الوباء في لغتنا التركية. ولكن الوباء في اللغة العربية أمعن من الطاعون باستغراقه الأمراض المعدية. جمع ابن حجر بعض الأحاديث في الطاعون وخرجها. في غضون ذلك ترجم لأقسام الكتاب هذه الكلمات: موت من مرض الطاعون وسيلة الشهادة للمسلمين بينما كان عقاب للكافرين. المحجر الصحي من خلال الأحاديث النبوية. مشروعية الدعاء للمرض كما في الأوقات المختلفة. عدم إزالة المرض المعدية علاوة على الكوفيد-19 الذي نعيش فيها الآن أنحاء العالم ازداد اهتمام هذا الكتاب.

الكلمات المفتاحية: الحديث, ابن حجر, بَدَل الماعون, الطاعون, الوباء.

GİRİŞ

Veba kelimesi, bulaşıcı hastalıkları ifade etmek üzere kullanılan şemsiye bir kavramdır.³ *Tâ'ûn* kelimesiye, veba denildiğinde zihnimizde canlanan hastalık için kullanılmaktadır. Şu durumda *tâ'ûn* (plague) hastalığı, bulaşıcı olması hasebiyle veba (communicable diseases) hastalıklarından bir hastalıktır.⁴ Veba hastalığı günümüzde, her ne kadar yayılma oranı açısından baskılansa da son bulmuş değildir. Bunun yanında şemsiye kavram olan vebanın kapsamı içerisinde bulunan muhtelif bulaşıcı hastalıklar, çeşitli etki oranlarına sahip olarak devam etmektedir.⁵

2019 yılının sonlarına doğru Çin'in Hubei eyaletinde baş gösteren Kovid-19 yani yeni tip koronavirüs salgını, 2020 Haziran ayı itibariyle geride 487,548 ölü, 9,633,075 enfekte olmuş insan bırakmıştır.⁶ Bu rakamlar birkaç yıl içerisinde unutulacak olsa da söz konusu salgının sosyolojik, jeo-politik, ekonomik, psikolojik etkilerinin uzun süre devam edeceği tahmin edilmektedir.⁷ Ancak böylesi bir hastalık ne tarihte ilk ne de son vakıadır. Tarihi süreç içerisinde buna benzer salgınlar yaşanmış ve konuyla ilgili çeşitli eserler kaleme alınmıştır.⁸ İslam dünyasında bu konu ile ilgili eser kaleme alan isimlerden birisi de İbn Hacer el-Askalânî'dir. Onun eserini tekrardan gündeme almak Müslümanların, özeldde *tâ'ûn* hastalığı genelde ise bulaşıcı hastalıklara karşı bakış açısını anlamaya önemli bir katkı sunacaktır.

Üç kızını da veba hastalığı sebebiyle kaybetmiş olan İbn Hacer'in yazdığı bu eser, Fransız araştırmacı Daniel Panzac (ö. 2012)'ın ifadesiyle 'Alanında yüzyıllarca otorite sayılan bir külliyattır.'⁹ İbn Hacer, söz konusu eserini beş bölüm halinde kaleme almıştır. Müellif birinci bölümde, veba hastalığının hem azap hem de rahmet olarak gönderildiğine dikkat çekmiştir.¹⁰ İkinci bölümde veba ile *tâ'ûn* kelimelerinin anlamı, bu hastalığın sebebine dair 'cin teorisi', hastalıktan korunmak üzere okunması tavsiye edilen ayet-i kerime ve hadisi şeriflerden bahsedilmiştir.¹¹ Bir sonraki bölümün temel konusu veba hastalığından dolayı ölen Müslümanın şehadete ermesi ile alakalıdır.¹² Dördüncü bölümde karantinaya işaret etmiş, karantina bölgesini terk etmeyi azap ifadesiyle dile getirmek suretiyle konunun önemine vurgu yapmıştır.¹³ Son bölümde ise veba hastalığına maruz kalındığında dua'nın keyfiyeti, bu hastalığa karşı

³ Cehverî, ts., "es-Sihâh", V-B-E Maddesi.

⁴ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn fî fadli't-tâ'ûn*, thk. Ahmed İsâm Abdülkâdir Kâtib (Riyad: Dârü'l-Âsime, ts.), 102.

⁵ Bu kısımdan sonra *tâ'ûn* hastalığı yerine dilimizde meşhur olduğu üzere veba kelimesini kullanacağız. Bulaşıcı hastalıkları için ise Arapçadaki "*vebâ*" kelimesini kullanma yerine doğrudan "bulaşıcı hastalıklar" ifadesine yer vereceğiz.

⁶ "Coronavirus Update (Live): 9,633,075 Cases and 487,548 Deaths from COVID-19 Virus Pandemic - Worldometer" (Erişim 25 Haziran 2020).

⁷ "Coronavirus Will Change the World Permanently. Here's How.", *POLITICO* (Erişim 25 Haziran 2020).

⁸ *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları -Bezlü'l-mâun fî fadli't-tâun Adlı Eser Çerçevesinde* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 3-6.

⁹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 156.

¹⁰ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 71-92.

¹¹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 93-179.

¹² İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 177-226.

¹³ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 227-312.

alınacak önlemler, veba hastalığına maruz kalmış kişilere karşı takınılması gereken tavırlarla alakalı konuları işlemiştir.¹⁴

Bezl'ül-mâûn adlı eser üzerine yaptığımız incelemeler, İbn Hacer'in veba hastalığına karşı herhangi bir tıbbî tedavi yönteminden bahsettiğine dair bulgu ortaya koymamaktadır. Bu sebeple Müslüman ilim adamlarının bu hastalığın tedavisine dair önerilerini de müstakil bir başlık açmak suretiyle aktaracağız.

1. Veba Hastalığının Kısa Tarihçesi

Veba hastalığının, insanlık tarihi boyunca kitlesel ölümlere sebep olduğu bilinmektedir. Bu ölümler, toplumları birçok açıdan etkilemiş ve dünya tarihinin yeniden şekillenmesine sebep olmuştur. Şimdi bu hastalığın tarihi serüveni hakkında dünya tarihi ve İslam tarihi başlığı altında bilgi vermek istiyoruz.

1.1. Dünya Tarihinde Veba Hastalığı

Batı kaynaklarında kara ölüm (black death)¹⁵ olarak adlandırılan veba hastalığı, tarihi süreç içerisinde eşzamanlı veya muhtelif vakitlerde birçok bölgede görülmüştür. Salgınlar öncesinde nüfusları on binler ile ifade edilen şehirler, nüfuslarının büyük kısmını bu salgınlarda kaybetmiş ve büyük bir felaket ile karşı karşıya kalmışlardır. Yaşanan bu olaylar, insanı etkileme açısından veba hastalığının ne kadar büyük bir etkiye sahip olduğunu gösteren önemli kayıtlardır. Bu kayıtlardan bir kısmını şu örnekler oluşturmaktadır:

Milattan sonra 540'da Mısır, 542'de İstanbul ve 543 yılında da İran'da ortaya çıkan salgınlar.¹⁶ 1337–1339 yıllarında Orta Asya ve Çin'de çıkan veba salgınları on üç milyon kişinin ölümüne sebep olmuş; 1348'de Avrupa'da ortaya çıkan veba salgını da büyük yıkımlara sebep olmuştur. Bu salgın sonucu üç yıl içerisinde yirmi dört milyon insan ölmüştür.¹⁷

1375 yılında Avrupa'da görülen salgın, halkın %13'nü etkisi altına almıştır. Bu veba salgınında Avrupa'da yirmi beş milyon insanın, Asya'da da bir o kadarının öldüğü tahmin edilmektedir. 1466'da Teselya, Makedonya ve İstanbul'da; 1478'de Venedik'te veba salgınları olmuş, bu salgınlarda çok sayıda insan vefat etmiştir.¹⁸ 1628 yılında Lyon'da, 1630 yılında Milano ve Verona'da, 1631 yılında Venedik'te, 1651 yılında Barselona'da, 1656 yılında Napoli'de ve 1657 yılında da Cenova'da veba salgını görülmüştür.¹⁹ 1743 yılında Messina'daki salgında ise nüfusun %70'i ölmüştür.²⁰ 1898–1948 yılları arasında Hindistan'da veba salgınları yaşanmıştır. Bu yıllar arasında on üç milyon insan veba hastalığı sebebiyle hayatını kaybetmiştir.²¹

Yukarıda zikredilen şehirler, genel olarak ekonomik hayatın canlı olduğu ve ulaşım yolları üzerinde bulunan yerleşim yerleridir. Bu durum, veba hastalığının yayılmasındaki önemli merkezleri göstermesinin yanında, daha küçük yerleşim yerlerindeki muhtemel vakaların ihmal edilerek kayıt altına alınmaması ihtimalini zihinlere getirmektedir. Böyle bir ihtimal kabul edilirse, söz konusu veba hastalığının tarih boyunca toplumlara, kayıt altına alınandan daha fazla zarar vermiş olması kabulden uzak değildir.

1.2. İslam Dünyasında Veba Hastalığı

İslam tarihinde, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in yaşadığı dönemden, yakın zamana kadar birçok veba salgını kayıtlara geçmiştir. İslam dünyasındaki veba salgınlarına dair bilgi veren İbn Hacer de bunlardan beşinin, diğerlerinden daha büyük ve yaygın olduğunu söyler. Bu salgınlar; Şireveyh, Amvas, Carif, Feteyât ve Eşraf salgınlarıdır.

Şireveyh vebası, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında Medâin'de görülmüştür.²²

¹⁴ İbn Hacer, *Bezl'ül-mâûn*, 313-360.

¹⁵ "Black Death | Definition, Cause, Symptoms, Effects, Death Toll, & Facts", *Encyclopedia Britannica* (Erişim 25 Haziran 2020).

¹⁶ Prokopius, *İstanbulda İsyan ve Veba*, çev. Ali Calap (İstanbul: Lir Yayınları, 2002), 248.

¹⁷ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Sebehattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, ts.), 76.

¹⁸ "Veba", *Ana Britanica* (İstanbul: Ana Yayıncılık, 2000), 21: 558.

¹⁹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 185.

²⁰ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 185.

²¹ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 39.

²² İbn Hacer, *Bezl'ül-mâûn*, 361.

Amvas salgını İslam tarihinde bilinen ilk büyük salgın olup Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644)'ın hilafeti döneminde, hicri 17-18. yıllarda bugünkü Suriye topraklarında görülmüştür.²³ Hz. Ömer (r.a.), Şam'a doğru yola çıkmışken Serğ denilen bölgede Ebu Ubeyde b. Cerrah (r.a.) (ö. 18/639) ve arkadaşları ile karşılaşmış ve bu bölgede veba salgını olduğunu haber almıştır. Söz konusu salgında Ebu Ubeyde b. Cerrah, Muaz b. Cebel (ö. 18/639), Yezid b. Ebi Süfyan (ö. 18/639), Safvan b. Vehb (ö. 18/639), Şurahbil b. Hasene (ö. 18/639), Fadl b. Abbas (ö. 18/639) (r.anhüm) ve daha birçok sahabî vefat etmiştir.²⁴ Bu veba salgınında vefat eden insanların sayısı yirmi beş bin olarak nakledilmiştir.²⁵

Carif salgınının vuku bulduğu tarih olarak; h. 69, 70 ve 73 yılı zikredilmektedir. Bu salgın önce Basra yakınlarında Carif adlı bölgede baş göstermiş, daha sonra tüm Basra'yı etkisi altına almıştır. Basra ve çevresinde üç gün içerisinde, günlük yaklaşık yetmiş bin olmak üzere toplam iki yüz bin civarında insan vefat etmiştir.²⁶

Hicrî 87 yılında vuku bulan Feteyât vebası, Nesa kentinde başlayıp Şam, Vasıt ve Basra bölgelerini de etkisi altına almıştır. Bu salgın, daha çok genç kadınların vefat etmesinden dolayı Feteyât ismi ile anılmıştır.²⁷

Hicrî 107 ve 127 yıllarında Şam'da veba salgınları yaşanmıştır. Hicrî 131 yılında, Selem b. Kuteybe vebası olarak adlandırılan bir salgın meydana gelmiştir. Bu salgın, Basra'da Recep ayında başlamış, Ramazan ayında şiddetlenmiş ve nihayet Şevval ayında etkisi azalmıştır. Bu salgında ölenlerin sayısı, bazı günler bin kişiye kadar ulaşmıştır. Hicrî 127 yılında Gurab vebası görülmüştür. Emevî hükümlerinin sırasında veba salgınları baş gösterdiği vakit halifeler, başkenti Şam dışındaki eski bir Rum kenti olan Rasefe şehrine taşınmışlardır.²⁸

Abbasi emirlerinden birinin halka 'Allah (c.c.)'a hamd edin ki biz hükümlerimize geldiğimizden bu yana, Allah (c.c.) üzerinizden veba belasını kaldırdı' diye hitap etmesi, bu dönemde veba salgınlarının azaldığını göstermektedir. Bununla birlikte, Hicrî 134 yılında Rey'de, 146'da Bağdat'ta, 221 yılında Basra'da, 249 yılında Irak'ta, 223 ve 224 yılında İsfahan'da, 346 ve 406 yıllarında Basra'da salgınların görülmesi, bu hastalığın kaybolmadığına da işaret etmektedir.²⁹

Hicrî 400'lü yılların ortasında Türkistan, Fergana, Kaşgar ve Semerkant'ta iki yüz otuz altı bin kişinin öldüğü salgın kayıtlara geçmiştir.³⁰ Hicrî 420'li yıllarda Türkistan, Hint ve İran bölgesinde başlayan salgın, Gazne, Horasan, Cürcan, Rey, İsfahan, Hilvan şehirlerine kadar ulaşmıştır.³¹ Yine Hicrî 448-469 yılları arasında Şam, Mısır ve Bağdat'ta çeşitli salgınlar görülmüştür.³² Hicrî 478, 575, 633, 749, 764, 771, 781, 791, 813, 819 ve 821 yılları arasında, özellikle Mısır, Şam ve Bağdat merkezli çeşitli veba salgınlarının yaşandığı aktarılmaktadır.³³ Hicrî 819 yılında gerçekleşen veba salgını, İbn Hacer'in, Fatma ve Aliye isimli iki kızının ölümüne sebep olmuştur. 833 yılındaki veba salgınında ise onun hamile olan büyük kızı Zeyn Hatun vefat etmiştir.³⁴

1190 yılında İstanbul, Galata'da görülen veba salgını, deniz yolu üzerinden yakın bölgelere yayılmıştır. Bu salgının İstanbul'un nüfusunun üçte birini yok ettiği aktarılmaktadır.³⁵ 1191, 1192 yıllarında da İzmir, İstanbul, Bosna-Hersek gibi yerlerde çeşitli salgınlar yaşanmıştır.³⁶ Bu tarihlerden sonra da, İslam

²³ Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî Aynî, *Umdetü'l-kâri* (Kahire: 1, ts.), 4: 395.

²⁴ Ali b. Muhammed b. Esir İbnü'l-Esir, *Üdsü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, thk. M. İbrahim el-Benna (Kahire: Dâru's-Şa'b, 1970), 2: 513, 3: 31, 4: 366, 5: 174, 492.

²⁵ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 361.

²⁶ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 362.

²⁷ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 363.

²⁸ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 363.

²⁹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 364-365.

³⁰ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 366.

³¹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 365.

³² İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 367.

³³ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 369.

³⁴ Muhakkik, bu eserin yazılış tarihinin İbn Hacer'in üç kızının vefat tarihleri arasına denk geldiğine işaret etmektedir. Daha detaylı bilgi için bakınız. İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 9.

³⁵ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 21.

³⁶ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 26, 27.

dünyasının büyük bölümüne hâkim olan Osmanlı İmparatorluğu'nda neredeyse her yıl en az bir kez veba salgını görülmüştür.³⁷

2. Veba Hastalığına Karşı Alınan Tedbirler ve Tedavi Yöntemleri

2.1. Karantina

İbn Hacer karantina uygulamasını, -hem Hz. Peygamber (s.a.v.)'in hadisleri hem de sahâbe'nin uygulaması üzerinden örneklendirerek- veba özelinde bulaşıcı hastalıkların yayılmasının önlenmesi için uygulanması gereken temel kısıtlama³⁸ olarak nitelirmektedir. Bu bağlamda eserinde yer verdiği bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.), karantinaya dikkat çekmiştir. Bu rivayette 'Bu veba, İsrâiloğullarına veya sizden öncekilere gönderilmiş bir azaptır. Bir yerde veba olduğunu işitince oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkacak olursa, kaçıp kurtulmak için orayı terk etmeyin' buyurmuştur.³⁹ Bir diğer rivayette de 'Bir yerde veba (bulunduğunu) işitirseniz oraya girmeyiniz. Bulduğunuz yerde zuhur edecek olursa, vebadan kaçıp kurtulmak maksadıyla (bulduğunuz yerden dışarı) çıkmayınız' denilmiştir.⁴⁰

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in karantina konusundaki tavsiyelerinin, sahabe tarafından uygulandığı görülmektedir. Hz. Ömer (r.a.), Suriye bölgesindeki orduyu teftiş için yola çıkmışken kendisine Serğ isimli kasabada veba hastalığının görüldüğü haber verilmiştir. Arkadaşları ile istişareden sonra seferden dönme kararı alan Hz. Ömer (r.a.)'a, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu hadisleri hatırlatılmış ve bunun üzerine o da Allah (c.c.)'a hamd ederek seferden dönme kararını uygulamıştır.

Olayı İbn Abbas (r.a.) (ö. 68/687-88) şu şekilde anlatıyor: Ömer b. el-Hattâb, Suriye'ye doğru yola çıktı. Serğ isimindeki kasabaya gelince, Suriye bölgesindeki askerlerin komutanı Ebu Ubeyde b. el-Cerrah ve maiyeti ile karşılaştı. Ömer b. el-Hattâb'a Suriye'de veba salgını çıktığını haber verdiler. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattâb,

– Bana ilk muhacirleri çağırın, diye emretti. Onlar geldiler. Onlara Suriye'de veba salgını çıktığını bildirdi ve bu konuda onlarla istişare etti. Fakat bu istişareyle, veba hastalığı karşısında nasıl davranılacağına dair herhangi bir görüş birliğine ulaşılamadı. Onlardan bazıları:

– Biz bir maksatla yola çıktık, buradan geri dönülmesini uygun görmüyoruz, dedi. Bazıları da:

– İnsanların geri kalan kısmı ve Resulullah (s.a.v.)'in ashâbi seninle beraberdir. Bunları, vebanın üzerine sürmenizi münasip görmüyoruz, dediler. Ömer b. el-Hattâb onlara,

– Beni (bir müddet) yalnız bırakın dedi. Sonra,

– Bana Ensar'ı çağırın diye emretti. İbn Abbas der ki, ben de onları çağırdım. Ömer b. el-Hattâb onlarla da istişare etti. Ensar da muhacirler gibi fikir birliğine varamadılar ve öbürleri gibi (bir kısmı gidelim, bir kısmı dönelim diyerek) ihtilaf ettiler. Ömer b. el-Hattâb onlara da

– Beni (bir müddet) yalnız bırakın buyurdu. Sonra bana,

Burada fetih muhacirlerinden olan Kureyşli yaşlılardan kim varsa, bana onları çağır, dedi. Onları da çağırdım. Bunlardan hiç ihtilafa düşen olmadı. Hepsi aynı görüşte idi:

– Biz buradan, toptan dönmeyi, hiç kimseyi vebanın üzerine göndermemenizi uygun görüyoruz, dediler. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattâb halka şöyle ilan etti:

– Ben sabahleyin geri dönüyorum, peşimden siz de gelin. Ebu Ubeyde b. el-Cerrah (r.a.) bu emri muvafık bulmayarak,

– Yani Allah (c.c.)'ın kaderinden mi kaçılıyorsunuz? diye seslendi. Ömer b. el-Hattâb da,

³⁷ Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, 269.

³⁸ Karantina uygulaması Eski Ahit'te de yer almakta olup, tıbbi bir konu olarak dinsel metinlerdeki varlığı hastalık-insan ve din üçgenindeki sıkı ilişkiyi göstermektedir. Karantina uygulamasının tarihi seyri için bk. (Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul, 2001), 24/463-465.)

³⁹ Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Dımeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2002), "Enbiya", 54.

⁴⁰ Buhârî, "Tıbb", 30.

— Ey Ebu Ubeyde! Bu sözü keşke başkası söyleseydi (de senden işitmeseydim). Evet, biz Allah (c.c.)'ın bir kaderinden kaçıyor, Allah (c.c.)'ın bir başka kaderine iltica ediyoruz! Şimdi sen, devenle seyahat ederken iki yakalı bir vadiye uğrasan, bunun bir yakası mümbit ve otlu, ötekisi de kıraç ve otsuz olsa; burada deveni mümbit tarafta otlatman Allah (c.c.)'ın kaderinden (değil de), kıraç tarafta otlatman mı Allah (c.c.)'ın kaderindedir? dedi. Bu sırada, bir ihtiyacı sebebiyle orada bulunamayan Abdurrahman b. Avf (r.a.) (ö. 32/652) geliverdi, (meseleye muttali olunca);

—Bu hususta ben, kesin bir ilim sahibiyim, zira Resulullah (s.a.v.)'in, 'Bir yerde veba olduğunu işitince oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkacak olursa, ondan kaçıp kurtulmak için orayı terk etmeyin' dediğini işittim dedi. Bunun üzerine Ömer b. el-Hattâb (kararındaki isabet sebebiyle) Allah (c.c.)'ya şükürde bulundu ve kabileyle birlikte geri döndüler.⁴¹

Buradaki rivayetler çerçevesinde salgına karşı karantina önlemini tartışan âlimlere⁴² göre bu rivayetler, kişi için haramı ve helali belirtmektedir. Yani veba olan bölgeye girmek ve çıkmak yasaklanmıştır.⁴³ Hatta hadiste sevabını Allah (c.c.)'dan umarak, hastalığın var olduğu bölgeyi terk etmeyip, sabır içerisinde bekleyen kişiye bunun karşılığında şehit ecri verileceği bildirilmiştir.⁴⁴ Hz. Peygamber (s.a.v.)'in bu hastalığa karşı uyarısı sahâbe nezdinde Hz. Ömer (r.a.) eliyle gereken titizliğin gösterilmesi için yeterli olmuştur.

2.2. Dua

İbn Hacer, veba hastalığı vuku bulduktan sonra nelerin yapılabileceğine dair bir bahis açmış ve burada öncelikle bu hastalığın kaldırılması için dua edilip edilemeyeceğine dair bir soru dile getirmiştir. Buna ilaveten sorduğu sorular arasında şunlar da bulunmaktadır: Şayet dua caiz ise bu, cemaatle mi yapılmalı yoksa ferden mi yapmalı? Yine şayet cemaatle dua etmek caiz olursa bazı mezheplerde olduğu üzere kunut okuma şeklinde mi olmalı yoksa yağmur duasında olduğu gibi oruç sonrasında sahraya mı çıkılmalı?⁴⁵

İbn Hacer, veba salgınının kaldırılması için dua yapılmasının öncelikle meşru olduğunu ifade etmiş aynı şekilde söz konusu duanın ferdî ya da ictimâî bir şekilde yapılabileceğini de ifade etmiştir. Özellikle Şafii mezhebinin kunut okuma şeklindeki uygulamasından bahsetmiştir.⁴⁶ O, Şafii mezhebi dışındaki kimselerin kunut okunmasına dair cevaz vermediklerini ifade etmekle birlikte mutlak olarak dua edilmesinde bir mani bulunmadığını dile getirmiş ve 'Veba bulunmayan yerde yaşayan insanların, veba bulunan yerdeki insanlar için dua etmesi müstehap görülmüştür' demiştir.⁴⁷

İbn Hacer, Hanbelî mezhebine bağlı bazı kimselerin, hastalığın kaldırılması için dua edilmesine karşı geldiklerini de ifade etmektedir. İbn Hacer'e göre bu kimseler, Muaz (r.a.)'ın, Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hastalığı Müslüman için şehadet ve rahmet saymasından ötürü dua etmekten çekinmesini delil olarak getirmişlerdir. Bunun yanında o, söz konusu hastalığın kader bağlamında da ele alındığına işarette bulunmuştur. Ona göre bu iddiayı savunan kimselerin delilleri zayıftır. Şayet kader sebebiyle duayı terk etmek söz konusu olursa, her bir durumda duanın terk edilmesi gerekmektedir.⁴⁸

Aynı şekilde yukarıda ifade edildiği üzere kader düşüncesiyle hareket edilirse tedavinin de terk edilmesi gerekir ki sahih hadisler bu durumun aksini ifade etmektedir.⁴⁹ Dolayısıyla kader gerekçesiyle kişinin hastalıkların kaldırılması için dua etmesinde bir problem bulunmamaktadır.

⁴¹ Buhârî, "Tıbb", 30.

⁴² Kurt, *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları*, 45-51.

⁴³ Buna karşın XVI. Asrın ortalarından sonra veba hastalığının bulaşıcılığı kabul edilerek havası temiz yerlere tedavi amacıyla çıkılmasına cevaz verilmiştir. (Nükhet Varlık, "Tâun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 2011, 40/40: 175-177.)

⁴⁴ Buhârî, "Tıbb", 31; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, nşr. Şuayb el-Arnaût & Âdil Mürşid vd. "1421/2001" (Müessesetü'r-Risâle, t.y.), 6: 154.

⁴⁵ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 315-316.

⁴⁶ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 316.

⁴⁷ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 317.

⁴⁸ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 317.

⁴⁹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 318.

Günümüz dünyasının maruz kaldığı yeni tip koronavirüs salgını karşısında da hangi inanca mensup olursa olsun insanın, aldığı tedbirlerin yanında duaya sarıldığı medyaya yansımaktadır.⁵⁰ İnsan merkeze alındığında dua'nın, onda fitrî bir özellik olduğu aşikârdır. Nihayetinde üstesinden gelemeyeceği herhangi bir durum ile karşılaşan veya kendisini boşlukta hissedenden bireyler, aşkın bir varlığa dua etme ihtiyacı duymaktadır. Dolayısıyla her bir insan, aşkın varlık olan yaratıcıya dua etmektedir. Bu inanç ve istem, kişinin rahatlamasını ve karşılaştığı problemlere karşı daha güçlü bir tavır takınmasını sağlamaktadır. Âyet-i kerimelerin ifadesi ile insanoğlu her hangi bir sıkıntı ile karşılaştığı vakit, tüm samimiyeti ile hangi şartlarda olursa olsun yüce yaratıcıya el açıp yalvararak ondan yardım dilemektedir.⁵¹ Amerikalı yazar Patrick Glynn de *Kanıt Post-Seküler Bir Dünyada İnanç ve Bilimin Uzlaşması* adlı eserinde dua ve tıp arasında müspet ilişkinin var olduğunu iddia etmektedir. Dindarlık ile fiziksel sağlık arasında doğru orantıya dayalı bir ilişkinin var olduğunu, böyle bir ilişkinin varlığının ise stres ve hastalıklar arasındaki irtibatın varlığının ortaya konulmasından sonra anlatılabildiğini söylemiştir. Ona göre dindarlık, stresi azaltmaktadır. Bu ise dindar insanların daha az hastalanmasına sebep olmaktadır.⁵²

Günümüz insanına dair verdiğimiz bu örnekler de hastalıklar karşısında dua etmenin yalnızca sayfalarda kalan bir uygulama olmadığını aynı şekilde modern insan için de nihai bir sığınak olduğunu göstermektedir.

2.3. Tedavi

Bu kısımda değinmek istediğimiz ana konu modern çağdan önce Müslüman ilim adamları tarafından bu hastalığın tedavisi amacıyla önerilen tıbbî tavsiyelerin ne olduğunu ortaya koymaktır. Çünkü veba salgınları karşısında bugün, modern tıbbin geliştirdiği muhtelif ilaçlar bulunmaktadır. Örneğin Madagaskar'daki veba salgınının tedavisinde antibiyotik kullanımı bu ilaçlara örnek olarak gösterilebilir.⁵³

İbn Hacer, veba hastalığının tedavisi için herhangi bir tıbbî öneride bulunmamaktadır. Bununla birlikte İbn Hacer'in kader bağlamındaki çıkarımlarından hareketle onun, tıbbî tedaviye karşı olmadığını söylemeliyiz. Bize göre İbn Hacer'in tıbbî bir tedavi önerisi sunmaması eserinin oluşturulma gayesi ile alakalıdır. Çünkü o eserinin girişinde 'Bazı kardeşlerim benden veba ile ilgili hadisleri toplamamı, onları şerh etmemi, ahkâmını belirtmemi ve açıklanması gereken kısımları ortaya koymamı defaatle istediler. Ben de onların isteğine cevap verdim' demektedir.⁵⁴ İbn Hacer her ne kadar veba hastalığı karşısında tıbbî bir tedavi tavsiyesinde bulunmasa da ondan önceki bir kısım âlimlerin bu konudaki tavsiyeleri bulunmaktadır. Şimdi onlardan bazılarını değinmek istiyoruz.

Abdülmelik b. Habib el-Endelûsî (ö.238/844)'nin kaleme aldığı *et-Tıbbu'n Nebevî* adlı eserde bulaşıcı hastalıklardan bahsedilmektedir. Buna göre Hz. Ömer (r.a.)'a bir kısım insan tarafından, memleketlerinde bulaşıcı bir hastalığın görüldüğü haber veriliyor. Bunun üzerine Hz. Ömer (r.a.) cahiliye döneminde de Arapların itibar ettiği tabiplerden olan Haris b. Kelede es-Sekafî (ö. 13/634)'ye bu durumda ne yapılabileceğini soruyor. Haris b. Kelede de Hz. Ömer (r.a.)'a bulaşıcı hastalıkların Arap topraklarında sık görüldüğünü söyleyerek, Süreyya yıldızının doğduğu vakte kadar yaşadıkları yeri terk etmeleri nasihatinde bulunuyor. Buna ilaveten yaşadıkları yere karşın daha havadar mıntikalara çıkmalarını ve özellikle bu süre içerisinde soğan, sarımsak ve pırasa gibi sebzele beslenerek, çıplak ayakla yerlere basmamalarını, gündüz uyumamalarını ve Semen-i Arabî adlı yağ sürünmeleri tavsiyesinde bulunuyor.⁵⁵

Endelûsî'nin kitabını tahkik eden Dr. Muhammed Ali Bâr da Sekafî'nin, Süreyya yıldızının doğduğu vakte kadar göç tavsiyesinin bölgedeki tabii durumla alakalı olduğunu ifade etmektedir. Buna göre Süreyya yıldızının doğması ile yaz mevsimi başlamaktadır. Yaz aylarında sıcağın şiddeti ile bölgedeki bataklıklarla birlikte topraktaki gübreleşmiş maddeler kuruyarak, bu bölgede yaşayan zararlı böcekler yok

⁵⁰ "Cumhurbaşkanı Erdoğan: 'Devletimiz tüm kurumlarıyla görevinin başında, zaman mefhumu gözetmeksizin milletin hizmetindedir'" (Erişim 25 Haziran 2020); "Proclamation on the National Day of Prayer for All Americans Affected by the Coronavirus Pandemic and for Our National Response Efforts", *The White House* (Erişim 25 Haziran 2020).

⁵¹ Bkz. Yûnus sûresi 10/12; Rûm sûresi 30/31; Fussilet sûresi 41/49

⁵² Patrick Glynn, *Kanıt Post-Seküler Bir Dünyada İnanç ve Bilimin Uzlaşması*, çev. Ali Ayten vd. (İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004), 89.

⁵³ "WHO Provides 1.2 Million Antibiotics to Fight Plague in Madagascar" (Erişim 25 Haziran 2020).

⁵⁴ İbn Hacer, *Bezli'l-mâ'ûn*, 65.

⁵⁵ Abdülmelik b. Habib Endelûsî, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, thk. Muhammed Ali el-Bâr (Beyrut, 1993), 363-364.

olmaktadır. Bu değişimin kaçınılmaz sonucu ise bulaşıcı hastalıkların ortadan kalkmasıdır. Dr. Muhammed Ali Bâr; soğan, sarımsak, pırasa vb. sebzelerin mikropları ve bakterileri yok etme özelliğine sahip olduğunu belirterek, Hâris b. Kelede'nin tavsiyelerinin ne kadar önemli olduğuna dikkat çekiyor.⁵⁶ Dikkat edilirse Hz. Ömer (r.a.) zamanında hekimlik yönü bulunan bir ismin, soğan, sarımsak ve pırasa gibi gıdaların tüketilmesini tavsiye etmekle, tıpkı bugün modern tedavilerde kullanılan antibiyotik maddesine işaret etmiş olmaktadır.⁵⁷

Batıda yüzlerce yıl referans olarak kabul edilen İbn Sina da bu hastalığın tedavisi için bazı önerilerde bulunmuştur. İbn Sina'ya göre hastalığın sebebi, atmosferdeki değişiklikler ile bunu tetikleyen sunî ve tabîî olaylardır. Hastalığın sebebini bu şekilde niteleyen İbn Sina, bu hastalığın tedavisi için; kan akıtmak, içerisinde demir oksit bulunan kilden yakılar kullanmak, hastalıktan dolayı şişme gösteren bölgeyi çizerek yarmak, merhem sürmek ve muhtevasında sirke, gül suyu, sakız ve menekşe gibi bitkiler olan süngerleri yara üzerine koymak gibi çeşitli önerilerde bulunmaktadır.⁵⁸

Kan akıtılmasının sebebi, hava ile kanın direk teması sonucu pis kanın atılarak vücutta temiz kanın deveranını sağlamaktır. Ayrıca geçmiş dönemlerde veba otu, haşişe-i mübareke otu, abdestbozan otu, almaç otu ve bal ile yapılacak farklı karışımların da alternatif bir ilaç olarak kullanıldığı söylenmiştir.⁵⁹

3. Veba Hastalığından Dolayı Ölümün Anlamı

3.1. Ceza

İbn Hacer, veba hastalığının geçmiş milletlerden bir kısmına ceza olarak gönderildiğine dair bazı hadisleri eserinde zikretmiştir.⁶⁰ Bu rivayetlere göre insanlar, hak yoldan sapmak suretiyle kendilerine gönderilen peygamberlere itaat etmemelerine bir karşılık olarak veba ile cezalandırılmışlardır. O, konuyu işlediği bölümün başlığında 'ricz' kelimesine yer vermiştir.⁶¹

'Ricz' ifadesi Allah (c.c.) tarafından Araf suresinde -meali şu şekilde olan ayet-i kerimede kullanılmıştır: 'Üzerlerine azap çökünce, 'Ey Mûsâ! Rabbinin sana verdiği söz uyarınca bizim için dua et. Eğer azabı (ricz) üzerimizden kaldırırsan, mutlaka sana inanacağız ve İsrâiloğullarını seninle birlikte elbette göndereceğiz' dediler.'⁶² İbn Hacer, bu ayet-i kerimede yer alan ricz kelimesini veba olarak açıklamış ve bu veba neticesinde Firavun kavminden yetmiş bin kişinin öldüğünü ifade etmiştir.⁶³

'Ricz' kelimesinin, veba anlamına geldiği Hz. Peygamber (s.a.v.)'den sadır olan hadis-i şeriflerde ifade olunmuştur. Nitekim İbn Hacer'in eserinde yer verdiği bir hadise göre Hz. Peygamber (s.a.v.) bu hastalıktan şöyle bahsetmiştir: 'Bu veba, İsrâiloğullarına veya sizden öncekilere gönderilmiş bir azaptır (ricz). Bir yerde veba olduğunu işitince oraya girmeyin, bulunduğunuz yerde veba çıkacak olursa, ondan kaçıp kurtulmak maksadıyla orayı terk etmeyin.'⁶⁴

⁵⁶ Endelûsî, *et-Tıbbu'n-Nebevî*, 363-364.

⁵⁷ Soğan, sarımsak, şarap ve hayvansal bir maddeden oluşturulan bin yıllık anglo-saxon göz kreminin antibiyotiğe dirençli canlıları % 90 oranında yok ettiğine dair bakınız: "WHO Provides 1.2 Million Antibiotics to Fight Plague in Madagascar".

⁵⁸ el-Huseyn b. Ali b. Sina İbn Sina, *el-Kânun fi't-tıbb*, thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), I-III/3: 165.

⁵⁹ A. Sirac Fakirullah, *Şifalı Bitkiler ve Emrâz* (İstanbul: Merve Yayınları, ts.), 531.

⁶⁰ Vebanın azap olarak telakki edilmesi yalnızca İslamî kaynaklarda yer alan "ender ve Müslümanlara özgü" bilgilerden değildir. 16. yüzyılda yaşayan Johannes Raicus "Vebâ, cildi yaralamadan vücuda giren bir mermidir. Allah'ın öfkesi geçtiğinden, ölüm meleği onu orada tecrit etmiş, hareketten alıkoymuştur. Vebânın hakiki bir mermi olduğunu İncil de belirtir" diyerek söz konusu hastalığın/hastalıkların ilahi kaynaklı bir ceza olduğunu ileri sürer. Sigrid Hunke, *Avrupanın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Çetin (İstanbul: Bedir Yaymevi, ts.), 221.) J. Raicus'un ifadeleri de dikkate alındığında semavi dinlerin bulaşıcı hastalıklar için "azap" nitelemesi yaptıkları ifade edilebilir. Ayrıca bu konuda bk. Panzac, Osmanlı İmparatorluğunda Vebâ, 166.

⁶¹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 84.

⁶² Araf Suresi, 134.

⁶³ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 84.

⁶⁴ Buhârî, "Enbiya", 54.

Aktardığımız bu hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) vebayı tavsif ederken 'Bu veba, bir azap (*ricz*)'tır⁶⁵ demiştir. Bununla birlikte bazı rivayetlerde 'rics'⁶⁶ ve 'azap'⁶⁷ kelimesinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu iki kelime de emirlere itaatsizlik ve azgınlık karşılığında verilen ceza anlamına gelerek vebayı nitelenmek için kullanılmıştır.

İbn Hacer'in veba hastalığının azap olarak gönderildiğine dair aktardığı hadislere şu rivayetler de örnek olarak gösterilebilir: Davud (a.s.) tapınağı inşa ederken Allah (c.c.), İsrâiloğullarının azgınlıkları artınca Davud (a.s.)'a bu kavmin şu üç şeyden birini seçmesini vahyetti: iki sene kuraklık ile sınanmak, iki ay boyunca üzerlerine düşmanın musallat olması ve üç gün boyunca üzerlerine veba hastalığının gönderilmesi. İsrâiloğulları bunun üzerine peygamberlerine; sen bizim peygamberimizsin, bizim için seç diyerek yalvardılar. Bunun üzerine Davud (a.s.) onlara 'Açlık gerçekten büyük bir beladır ve siz ona sabredemezsiniz, düşman musallat olunca da geriye herhangi bir şey bırakmaz' dedi ve onlar için veba hastalığını seçti. Güneş batıncaya kadar bu kavimden yetmiş bin civarında -bazılarına göre- yüz bin civarında insan, vebadan dolayı vefat etti. Daha sonra Davud (a.s.) hastalığın kalkması için Allah (c.c.)'a yakarmış ve Allah (c.c.) da hastalığı onların üzerinden kaldırmıştır.⁶⁸

3.2. Şehadet

İbn Hacer, eserinin üçüncü bölümünü 'Veba'nın Müslümanlar için şehadet ve rahmet olması' ifadesi ile isimlendirmiştir.⁶⁹ O, buradaki kanaatini bir kısım hadisleri delil getirerek izhar etmektedir.

Veba hastalığı sebebiyle ölümün, müminler için şehadet anlamına geleceğine dair İbn Hacer'in zikrettiği hadislerden biri şu rivayettir: 'Veba, her bir Müslüman için şehadet vesilesidir.'⁷⁰ Bu rivayet söz konusu hastalığın Müslümanlar için şehadet sebebi olacağını ortaya koymaktadır. İbn Hacer'in eserinde zikrettiği diğer rivayetlere baktığımızda veba hastalığının Allah (c.c.)'tan bir rahmet olduğu, onunla istediği kişiyi şehadete ulaştıracağı ve insanların amellerini temizleyeceğine dair ifadelerin yer aldığı görülmektedir.⁷¹

Şehadet kavramının, daha çok savaşta kişinin canını Allah (c.c.) yolunda feda etmesi şeklinde zihinlere gelmesi sebebiyle olsa gerek, İbn Hacer bu durumu nefyeden bir başlık kullanarak şu hadisi zikretmektedir: 'Şehitler; veba sebebiyle ölen, karın ağrısından ölen, boğularak ölen, yıkıntı altında kalarak ölen ve canını savaşta Allah (c.c.) yolunda feda edenler olmak üzere beş sınıftır.'⁷² Buna ilaveten o, bir başka rivayeti de eserinde zikrederek şehitlerin sınıfının daha fazla olduğunu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e isnad edilen bir ifadeyle dile getirmektedir.

'Hz. Peygamber (s.a.v.) bir gün 'Şehadet nedir?' şeklinde soru sormuştur. Bu sorunun muhatabı olan sahabîler de 'Şehadet, Allah (c.c.) yolunda savaşmak sebebiyledir.' cevabını vermişlerdir. Bunun üzerine Allah resulü, bu şekildeki şehadete ilaveten yedi sınıf şehadetin daha bulunduğunu ifade etmiştir. Buna göre; veba sebebiyle ölen şehittir, boğularak ölen şehittir, zatü'l-cenb hastalığı sebebiyle ölen şehittir, karın ağrısından ölen şehittir, yanarak ölen şehittir, yıkıntı altında kalarak ölen şehittir, kadın şayet hamile ise ve bu şekilde ölmüşse şehittir.'⁷³ İbn Hacer'in, 'Burada zikredilen sebepler gerçekleşme de kişinin şehadet niyeti ile şehitliğinin hâsıl olacağına' dair bir başlık açtığı görülmektedir.⁷⁴ Bu konuda delil olarak kullandığı hadisi şerife göre Hz. Peygamber (s.a.v.) 'Kişi sadakatle Allah (c.c.)'tan şehadet isterse, o, yatağında ölse dahi Allah (c.c.) onu şehit mertebesine ulaştırır' demektedir.⁷⁵ İbn Hacer burada zikredilen

⁶⁵ Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebir*, nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1988), "Cenaiz", 66.

⁶⁶ Buhârî, "Enbiya", 54.

⁶⁷ Buhârî, "Tıbb", 31.

⁶⁸ İbn Hacer, bu rivayetin tahririni yapmakta ve Müslim'in şartına uyan bir rivayet olduğunu dile getirmektedir. İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 82.

⁶⁹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 169.

⁷⁰ Buhârî, "Cihad ve's-Siyer", 30.

⁷¹ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 179-180.

⁷² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14: 58.

⁷³ Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *es-Sünen*, nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Mekebetü'l-Asriyye, ts.), "Cenaiz", 15.

⁷⁴ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 179-180.

⁷⁵ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 187.

şehadet ifadesini 'Bunların şehit olması, -zikredilen şeyler sebebiyle ölümün şiddetinden dolayı- onlara şehadet ecri verilecektir' şeklinde te'vil etmiştir.⁷⁶ O, bununla birlikte veba hastalığından ölen kimseleri daha farklı değerlendirmiştir.

İbn Hacer, veba hastalığı sebebiyle şehit olanların, savaşta ölümlerine ulaşan kimselerle beraber olacağını ifade etmektedir. Onun bu konuda delil olarak kullandığı rivayetlerden biri şu nakildir: Hz. Peygamber (s.a.v.) 'Şehitlerle veba sebebiyle ölenler bir araya gelir de veba hastalığından dolayı ölenler 'bizler de şehidiz' derler. Bunun üzerine denilir ki: onların da yaraları şehitlerin yarası gibiyse, kanları şehitlerin kanları gibi akıyorsa ve misk gibi kokuyorsa işte o zaman şehittirler. Görürler ki veba sebebiyle ölenler de nitelendiği şekildedir.'⁷⁷ İbn Hacer, bu hadisin hasen olduğunu ifade etmekle birlikte söz konusu hadisin benzerlerine de eserinde yer vermektedir.⁷⁸

İbn Hacer, veba sebebiyle ölümün şehadete vesile olması için önemli bir şartı yine hadisler üzerinden ortaya koymaktadır. Buna göre Hz. Peygamber (s.a.v.) 'Veba, hem Allah (c.c.)'ın dilediğine gönderdiği bir azap hem de müminler için rahmet vesilesidir. Kişi vebaya tutulur da evinde sabrederek ve mükâfatını (Allah (c.c.)'dan) umarak kalırsa, buna ilaveten, ona Allah (c.c.)'ın bir kaderi çerçevesinde maruz kaldığını bilirse, o kişiye ancak şehit ecri vardır' demektedir.⁷⁹ O, bu hadisi izah sadedinde şehit ecrinin ancak sabır, Allah (c.c.)'ı bilme ve karşılığını ondan bekleme ile gerçekleşeceğine dikkat çekmiş, hatta kişinin böylesi bir hal ile veba dışındaki bir sebepten dolayı ölse de şehit ecri alacağını ifade etmiştir.⁸⁰

SONUÇ

Veba hastalığı, tâ'ûn dâhil bütün bulaşıcı hastalıklar için kullanılan şemsiye bir kavramdır. Ancak bulaşıcılığından olsa gerek dilimizde 'tâ'ûn' ismi, müsebbibi kemirgen/pire olarak bilinen hastalığın isimlendirilmesinde kullanılmamakta, bunun yerine doğrudan veba kelimesi tercih edilmektedir. Belki de böylesi bir kullanım -tâ'ûn hastalığı özelinde- bulaşıcı bütün hastalıklar karşısında Müslümanlara tavır alma keyfiyetini kolaylıkla sunmaktadır. Veba hastalığı konusunda eser yazan isimlerden birisi de üç kızını veba hastalığı sebebiyle toprağa vermiş olan İbn Hacer el-Askalanî'dir.

Veba hastalığı, insanlık tarihi boyunca birçok salgınlarla toplumlara derinden etki etmiştir. Tarihi süreç içerisinde Müslümanlar da herhangi bir zaman ve herhangi bir coğrafya farkı gözetmeksizin söz konusu hastalığa maruz kalmışlardır. Özeldir bu hastalık, hala dünyada etkisini göstermekte, ancak alınan tedbirlerle birlikte kontrol edilebilir seviyede bulunmaktadır. Bununla birlikte bulaşıcı hastalıklar son yüzyıl içerisinde dünyanın herhangi bir noktasında milyonlarca ifade edilebilen ölümlere yol açmıştır. Bu salgınlar; İspanyol gribi, Sars, Mers, Kuş gribi gibi çeşitli isimlerle anılsa da ortak özellikleri 'veba' olmalarıdır. Dünyayı tehdit eden bulaşıcı hastalıklardan sonuncusu da yeni tip koronavirüs (Kovid-19)'dur. Dolayısıyla bu hastalığın da 'veba' olması hasebiyle, bulaşıcı hastalıklar karşısında Müslümanın alması gereken tavırlar burada da geçerliliğini koruyacaktır.

Bulaşıcı hastalıklar karşısında Hz. Peygamber (s.a.v.), karantina uygulamasına dikkat çekerek Müslümanların buna riayet etmesini emretmiştir. Halife Hz. Ömer de veba olan bölgeye -ilk baştaki kadere itirazlara rağmen- girmeyerek hem Hz. Peygamber (s.a.v.)'in emrine ittibaya etmiş hem de hastalıktan korunma çabasının da kaderin bir parçası olduğunu ortaya koymuştur.

İnsanın karşılaşacağı her türlü belalara karşın aşkın bir varlığa yönelmesi, ondan yardım dilemesi onun fitrî bir yönüdür. Kaldı ki İslam dini de evveliyetle yüce rabbimize el açmamızı, ona sığınmamızı emretmektedir. Veba hastalığı karşısında da Müslümanların bu hastalıklardan kurtulmak üzere duaya sarılması elbette ki hem vakiyaya hem de fitrata uygun bir durumdur. Bugün Kovid-19 karşısında tüm önlemleri alan ve buna ilaveten yaratıcıdan da yardım dileyen farklı inançlardan sulta sahibi devlet başkanlarının varlığı hem itikadî arka planı hem de insanın fitrî yapısını yansıtan bir durumdur.

⁷⁶ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 186.

⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29: 198.

⁷⁸ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 197.

⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43: 235.

⁸⁰ İbn Hacer, *Bezlü'l-mâ'ûn*, 200.

Veba hastalığı karşısında birer önlem olarak karantina ve dua uygulamalarına ilaveten tıbbî tedavi yoluna da gidilmiştir. Bu bağlamda hem tıbb-ı nebevî ile alakalı eserler hem de İslam tarihi boyunca gerçekleştirilen uygulamalar çeşitli metotların kullanıldığını göstermektedir.

İbn Hacer, ayet ve hadislerden istifade ederek bu hastalığı ceza ve mükâfat bağlamında ele almıştır. O, bu amaçla veba hastalığının Allah (c.c.)'ı inkâr eden kâfirler için henüz dünyada başlayan bir ceza olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde Müslüman olup da büyük günahlara dalan kimselere de amellerine mukabil dünyada verilen bir karşılıktır. Bu hastalık, şehit olmayı arzulayan, Allah (c.c.)'ı hatırlayan ve bu hastalık karşısında sabrederek ve karşılığını Allah (c.c.)'tan umarak bekleyen mümin için bir şehadet vesilesidir. Şehadet konusunda aktarılan hadisler, bu mükâfatın yalnızca veba hastalığına hasredilmediğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. nşr. Şuayb el-Arnaût & Âdil Mürşid vd. "1421/2001". Müessesetü'r-Risâle, ts.

Aynî, Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed el-Hanefî. *Umdetü'l-kâri*. Kahire: 1, ts.

Buhârî, Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el-. *Sahîhu'l-Buhârî*. Dımeşk-Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1. Basım, 2002.

Cehverî, ts.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as b. İshâk b. el-Ezdî es-Sicistânî. *es-Sünen*. nşr. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Mekebetü'l-Asriyye, ts.

Endelûsî, Abdülmelik b. Habib. *et-Tıbbu'n-Nebevî*. thk. Muhammed Ali el-Bâr. Beyrut, 1993.

Fakirullah, A. Sirac. *Şifalı Bitkiler ve Emrâz*. İstanbul: Merve Yayınları, ts.

Glynn, Patrick. *Kant Post-Seküler Bir Dünyada İnanç ve Bilimin Uzlaşması*. çev. Ali Ayten vd. İstanbul: Gelenek Yayınları, 1. Basım, 2004.

Hunke, Sigrid. *Avrupanın Üzerine Doğan İslam Güneşi*. çev. Servet Çetin. İstanbul: Bedir Yayınevi, ts.

İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Bezlü'l-mâ'ûn fi fadli't-tâun*. thk. Ahmed İsam Abdülkâdir Kâtib. Riyad: Dârü'l-Âsime, 1. Baskı., ts.

İbn Sina, el-Huseyn b. Ali b. Sina. *el-Kânun fi't-tıbb*. thk. Muhammed Emin ed-Dannâvî. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.

İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Esir. *Üdsü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*. thk. M. İbrahim el-Benna. Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1970.

Kurt, İsmail. "Hadislerde Veba ve Korunma Yolları -Bezlü'l-mâun fi fadli't-tâun Adlı Eser Çerçevesinde". Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Nikiforuk, Andrew. *Mahşerin Dördüncü Atlısı Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. çev. Sebehattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları, 1. Basım, ts.

Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*. çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.

Prokopius. *İstanbulda İsyan ve Veba*. çev. Ali Calap. İstanbul: Lir Yayınları, 1. Basım, 2002.

Sarıyılız, Gülden. "Karantina". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 24/463-465. İstanbul, 2001.

Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *el-Câmiu'l-kebîr*. nşr. Beşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 3. Basım, 1988.

Varlık, Nükhet. "Tâun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/175-177, 2011.

Encyclopedia Britannica. "Black Death | Definition, Cause, Symptoms, Effects, Death Toll, & Facts". Erişim 25 Haziran 2020. <https://www.britannica.com/event/Black-Death>

"Coronavirus Update (Live): 9,633,075 Cases and 487,548 Deaths from COVID-19 Virus Pandemic - Worldometer". Erişim 25 Haziran 2020. <https://www.worldometers.info/coronavirus/>

POLITICO. "Coronavirus Will Change the World Permanently. Here's How." Erişim 25 Haziran 2020. <https://www.politico.com/news/magazine/2020/03/19/coronavirus-effect-economy-life-society-analysis-covid-135579>

"Cumhurbaşkanı Erdoğan: 'Devletimiz tüm kurumlarıyla görevinin başında, zaman mefhumu gözetmeksizin milletin hizmetindedir'". Erişim 25 Haziran 2020. <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-devletimiz-tum-kurumlariyla-gorevinin-basinda-zaman-mefhumu-gozetmeksizin-milletinin-hizmetindedir/>

The White House. "Proclamation on the National Day of Prayer for All Americans Affected by the Coronavirus Pandemic and for Our National Response Efforts". Erişim 25 Haziran 2020. <https://www.whitehouse.gov/presidential-actions/proclamation-national-day-prayer-americans-affected-coronavirus-pandemic-national-response-efforts/>

"Veba". *Ana Britanica*. İstanbul: Ana Yayıncılık, 2000.

"WHO Provides 1.2 Million Antibiotics to Fight Plague in Madagascar". Erişim 25 Haziran 2020. <https://www.who.int/news-room/detail/06-10-2017-who-provides-1-2-million-antibiotics-to-fight-plague-in-madagascar>.

Gürcistan Fatihî Habîb b. Mesleme'nin Hayatı¹

İhsan ARSLAN² Hasan ARTAR³

Öz: Fatih komutan ve idareci yönüyle öne çıkan bir sahâbîolan Habîb b. Mesleme, daha gençliğe ilk adımını attığı yıllarda cihad arzusuyla Hz. Peygamber'in yanına geldi. İlk olarak Hz. Peygamber'in sancağı altında Tebük Seferi'ne katıldı. Genç bir savaşçı olarak Hz. Ebû Bekir döneminde bir birliğin başında komutan olan Habîb, Hz. Ömer döneminde özellikle Cezire ve Azerbaycan bölgelerinde fetihler yapıp valilik görevlerinde bulundu. Hz. Osman dönemlerinde ise İrmîniye bölgesinde yaptığı fetihlerden dolayı "Habîbü'r-Rûm" lakabını aldı. İrmîniye'de ve özellikle Gürcistan'da çok sayıda yeri antlaşma veya fetih yoluyla İslâm topraklarına kattı. Siffin savaşında ve daha sonraki dönemde Muâviye tarafında yeralan Habîb b. Mesleme, onun hilafetinin ilk yıllarında vefat etti. Habîb b. Mesleme'nin askerî faaliyetleri çerçevesinde hayatı araştırmamızın konusu olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Sahâbî, Habîb b. Mesleme, İrmîniye, Gürcistan, Habîbü'r-Rûm.

The Life of Georgia Conqueror Habib b. Maslama

Abstract: Being a prominent Conqueror commander and governor, sahabah Habib b. Maslama joined Muhammed the Prophet with a desire for jihad in the early years of his life. Initially, he fought in the Expedition of Tabuk under the flag of the Prophet. While Habib was a commander of a troop as a young warrior during Caliph Abu Bakr's era, he led conquests especially in the regions of Azerbaijan and Jazeera and he also served as governor during Caliph Omar's era. He was given the epithet "Habi al-Rûm" due to the conquests he made in the Armenia region during Caliph Uthman's era. He annexed a lot of territories to Islamic lands by conquests or treaties within Armenia and Georgia. Having fought for Mu'awiyah in the Battle of Siffin and supporting him afterwards, Habib b. Maslama passed away in the early years of his caliphate. This study aims to examine Habib b. Maslama's life within the frame of his military actions.

Keywords: History of Islam, sahabah, Habib b. Maslama, Armenia, Georgia, the Habib al-Rum.

¹ Bu makale "Habîb b. Mesleme'nin Hayatı" adlı Yüksek Lisans Tezimizden (Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2019) geliştirilerek oluşturulmuştur.

² Doç. Dr. Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi Öğretim Üyesi, ihsan.arslan@erdogan.edu.tr , ORCID: 0000-0003-4790-0711

³ Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Artvin-Hopa Atatürk Anadolu Lisesi, gevuli@hotmail.com , ORCID: 0000-0001-8658-5481

فاتح جورجيا حبيب بن مسلمة وحياته

الخلاصة هذه المقالة تبحث عن حبيب بن مسلمة وحياته وعمله العسكري. حبيب بن مسلمة صحابي جليل، يظهر في حياته جانب الإدارة والجهاد كما يرى في حادثة شبابه متحمسا للجهاد مع النبي صلى الله عليه وسلم. وهو شارك مع النبي في غزوة تبوك. رغم فتوته في خلافة أبي بكر وهو القائد الذي يشار إليه، وفي خلافة عمر فتح جزيرة وأذربيجان وتولى ولاية. وفي خلافة عثمان فتح إرمينية بسبب ذلك لقب بـ(حبيب الروم). وهو أدخل على بلاد الإسلام العديد من المقاطعات منها إرمينية وجورجيا بالفتح والمعاهدات بعد وقعة صفين أخذ مكانا عند معاوية وتوفي في أول سنة خلافته.

الكلمة المفتاحية : تاريخ الاسلام، صحابي، حبيب بن مسلمة، ارمينية، جورجيا، حبيب اللروم.

GİRİŞ

İslâm dini Hz. Peygamber'in doğduğu şehir Mekke'den kısa bir süre içerisinde üç kıtaya ulaşmıştır. Bu hızlı ilerleyişin öncüleri Allah Resûlü hayata gözlerini yummadan önce İslâm ile şereflenen sahâbedir. Yaşadıkları her türlü sıkıntıya, zorluğa göğüs geren, şehirlerinden sürülen ve çoğu zaman sayılarının azlığına bakmadan savaş meydanlarında Hz. Peygamber ile beraber mücadele eden kişiler sayesinde İslâm dini farklı coğrafyalara ulaşmıştır.

İslâm dininin yeryüzüne indiği Hicaz bölgesinin ticari ve dini merkezi Mekke'de doğmuş olan Habîb b. Mesleme, Mekke'ye yüzyıllar önce yerleşmiş olan ve Hz. Peygamber'in soyunun da dayandığı Fihri oğullarına mensup bir aileden gelmektedir. Mekke, Hz. Peygamber'in komutasındaki İslâm ordusu tarafından hicri sekizinci senede fethedildiğinde Habîb orada ikamet etmekteydi. Kaynaklarda tam olarak ne zaman Müslüman olduğu belirtilmemekle beraber Habîb b. Mesleme'nin Mekke'nin fethedildiği sene Müslüman olduğu kaydedilmektedir.⁴ Medine döneminde Mekke'den yola çıkıp cihad arzusu ile Hz. Peygamber'in yanına gelmiştir. Hz. Peygamber'in vefatına yakın bir dönemde genç bir sahâbi olan Habîb'in, daha sonraki dönemde Müslümanların Bizans topraklarında yaptığı fetihlerde önemli katkıları olmuştur. Daha genç yaşında Tebuk Seferi ile başlayan askerî faaliyetleri vefatına kadar büyük bir başarı ve kararlılıkla devam etmiştir.

Yukarı Mezopotamya, Doğu Anadolu, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan bölgelerinde yaptığı fetihlerle ilgili bilgiler İslâm tarihi kaynaklarında mevcuttur. Hatta onunla ilgili Ermeni kaynaklarında da hatırı sayılır bilgiler bulunmaktadır. Habîb b. Mesleme, özellikle Erzurum, Kars, Ermenistan ve Gürcistan ile ilgili araştırma yapanların çalışmalarında yer verdiği bir komutandır. Habîb b. Mesleme'nin askerî ve idarî yönünün ortaya konulması bu konuda bilgi edinmek isteyenlere katkı sağlayacaktır. Habîb b. Mesleme'nin özellikle İrmîniye bölgesinde antlaşma yoluyla yaptığı fetihlerde uyguladığı taktik ve stratejinin tahlil edilmesi bölge halkının İslâm dinine bakışı açısından önem arz etmektedir.

1. Nesebi, Doğumu ve Ailesi

Kuruluş tarihi M.Ö. on dokuzuncu asırlara dayanan Mekke şehrinde sırasıyla Amâlikalılar, Kahtânîler, Cürhümlüler ve son olarak da İsmâîliler yerleşmişlerdir.⁵ İsmâîlilerin Mekke'ye yerleşmesi Hz. İbrahim'in eşi Hacer ve oğlu Hz. İsmail'i oraya getirip neslinin çoğalması ile başlamıştır.

Kureyş Kabilesi, Adnânîlerin Mudar kolundan gelen, Fihri b. Malik'in de neslinin oluşturduğu kabileler topluluğudur. Kureyş kabilesinden olanlar nesep ve soy olarak Fihri'e dayanmaktadır.⁶

⁴ Mahmûd Şit Hattâb, "Habîb b. Mesleme el-Fihri, Fâtihu Şatra İrmîniyye", *Mecelletu'l- Mecma' Lugati'l-Arabiyye bi Dimaşk*, a/49, (1974), s. 34-58

⁵ Hüseyin Alan, *Siyerin Gölgesinde Hz. Peygamber Öncesi Mekke ve Arabistan*, (İstanbul, Beyan Yayınları, 2014), 31.

Soy itibariyle Fihr ailesine mensubiyeti konusunda ittifak olan Habîb b. Mesleme'nin birçok kaynakta soy silsilesi şu şekilde verilmektedir. Habîb b. Mesleme b. Mâlikü'l-Ekber b. Vehb b. Sa'lebe b. Vâile b. Amr b. Şeybân b. Muharib b. Fihr'dir.⁷ Bir diğer rivayette ise Habîb b. Mesleme Fihr b. Mâlik b. Nadr oğullarından olduğu şeklindedir.⁸ Künyesi evlatlarına nispetle Ebû Abdurrahman veya Ebû Mesleme, Bizans ve Rum bölgelerinde çok fazla cihatta bulunduğu için Habîbü'r-Rûm ve Toroslardaki fetihlerinden dolayı Habîb ed-Derûb olarak anılmaktadır.⁹

Habîb b. Mesleme'nin babası, Mesleme b. Mâlik b. Vehb b. Sa'lebe b. Vaile b. Amr b. Süfyan b. Muhârib b. Fihr b. Mâlik el-Fihrî'dir. el-Mustağfiri, babası Mesleme'nin sahabe olduğunu rivayet etmektedir. Mesleme, Hz. Peygamber'in yanına geldikten bir müddet sonra vefat etmiştir.¹⁰

Annesi de Fihr oğullarından olup ismi, Zeyneb bt. Nakş b. Vehb b. Sa'lebe b. Vaile b. Amr b. Şeyban b. Muharib b. Fihr'dir.¹¹ Bir başka rivayette Benî Fihr b. Mâlik b. en-Nadr b. Kinane b. Hüzeyme olarak verilmektedir.¹² Habîb b. Mesleme'nin annesi, Hz. Peygamber'in atalarından Mürre b. Ka'b'ın annesi ile altıncı göbekte birleşmektedir.¹³

Habîb b. Mesleme'nin doğum tarihi ile ilgili genelde iki tarih verilmekle birlikte daha farklı rivayetlerde mevcuttur. İbn Asâkîr'in Vakıdî'den yaptığı rivayette, Hz. Peygamber'in vefatından iki sene önce doğduğu, ancak diğer rivayetlerde ise Rasûlüllah'ın dönemine yetişemediği ve ondan rivayette bulunmadığı şeklindedir. Bu görüşü savunanlar rivayette bulunabilmesi için hicretten önce doğması gerektiğini söylemektedirler.¹⁴ Hz. Peygamber vefat ettiğinde Habîb'in 12¹⁵ veya 22¹⁶ yaşında olduğu nakledilmektedir. Lammens, Habîb b. Mesleme'nin doğum tarihini 617 yılı olarak vermektedir. Hz. Peygamber ile görüştüğünde ise on beş yaşında olduğunu kaydetmektedir.¹⁷

Kaynaklarda aktarılan bilgiler değerlendirildiğinde Habîb b. Mesleme'nin hicretten on iki sene önce 610 yılında Mekke'de doğduğu görüşü öne çıkmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber'in komutan olarak bulunduğu Tebük Gazvesi'nde Habîb'in on bir yaşında bir çocuk olarak bulunması mümkün değildir. Yine Allah Resûlü vefat ettiğinde on iki yaşında olduğu kabulüne göre on üç yaşında bir çocuğun Yermük savaşında bir birliğin başında komutan olarak bulunması da doğru bir düşünce olarak kabul edilemez. Mahmûd Şit Hattâb'ın yaptığı değerlendirmede, Hz. Peygamber vefat ettiğinde Habîb b. Mesleme'nin yirmi iki yaşında olduğu bilgisini veren rivayetin daha makul olduğunu söylemektedir.¹⁸

⁶ Yaşar Çelikkol, *İslâm Öncesi Mekke*, (Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2016), 105-108.

⁷ İbn Sa'd, *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakati İbn Sa'd*, thk. Muhammed b. Sâlim es-Sülemî, (Taif: Mektebetu's-Sadik, 1993/1414), 2/187.

⁸ Beğavî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdulaziz b. el-Merzubân b. Sâbûr, *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Cükenî, (Kuveyt: Mektebet-u Dâru'l-Beyân, 2000/1421), 2/119.

⁹ İbn Asâkîr, *Târih-u Medînet-i Dimâşk*, thk. Amr b. Ğurâme el-Amrî, (Beyrut: Daru'l- Fikr, 1995/1415),12/68.

¹⁰ İbn Hacer, İmam Hafız Ahmed b. Ali el-Askalanî, *el-İsabe fi't-Temyizi's-Sahabe*, (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, t.y.), 6/97.

¹¹ İbn Asâkîr. *Târih-u Medînet-i Dimâşk*, 12/34.

¹² İbn Asâkîr. *Târih-u Medînet-i Dimâşk*, 2/70.

¹³ Çelikkol, *Mekke*, 109.

¹⁴ İbn Asâkîr, *Târih-u Medînet-i Dimâşk*, 2/68.

¹⁵ İbn Sa'd, İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Meni el-Hâşimî el-Basrî, *Kitâbü't-Tabakati'l Kebir*, thk. Dr. Ali Muhammed Ömer, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001-1421) 9/413.

¹⁶ İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ümeyye b. Amr b. el-Hâşimi el-Bağdâdî, *el-Muhabber*, thk. İlize Liyahtn Shteter, (Beyrut: Daru'l-Âfâk el-Cedîde, t.y.) 294.

¹⁷ H. Lammens, "Habîb b. Maslama", *İA*, MEB Yay. (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1987), 5/9.

¹⁸ Mahmûd Şit Hattâb, *Kâdetü'l-Fethi'l-İslâmî fi Ermenîya*, (Beyrut: Dâr-u İbn Hazm, 1998/1419), 174.

Mahmûd Şit Hattâb, kaynaklardaki vefat tarihinden hareketle hicretten sekiz veya on sene önce doğduğuna dair görüşün öne çıktığını söylemektedir.¹⁹

Habîb b. Mesleme'nin ailesi ile ilgili olarak fazla bir bilgi mevcut değildir. Kaynaklarda iki oğlunun ismi geçmekle beraber yaşadığı bölgede geniş bir ailesinin olduğu nakledilmektedir. Çocuklarından birinin adı, Abdurrahman b. Habîb'tir. Bu evladının ismi aynı zamanda künyesi olarak verilmektedir. Abdurrahman b. Habîb'in annesi, Ümame bt. Yezîd b. Cebele b. Lâm b. Hısn b. Ka'b b. Âlim'dir.²⁰

Diğer oğlu ise Habîb b. Habîb'tir. Annesi, Maviye bt. Yezîd b. Cebele b. Lâm b. Hısn b. Ka'b b. Âlim Kelb kabilesindedir.²¹ İbn Asâkir de bulunan bir diğer rivayette ise Habîb b. Mesleme vefat ettiğinde oğlu Habîb b. Habîb'in, annesi, Maviye bt. Yezîd b. Cebele Lâm'ın karnında olduğunu kaydetmektedir. Ayrıca Maviye'nin Mesleme b. Habîb'in de annesi olduğunu nakletmektedir.²² Maviye'nin diğer adı, Ümmü Abdullah bt. Yezîd el-Kelbî'dir. Ümmü Abdullah, Habîb b. Mesleme'nin kölesi ve çocuğunun annesidir²³

Mekke'de doğmuş olmasına rağmen Ebû Bekir döneminden itibaren Şam ve Dimaşk'ta ikamet etmiştir. Dimaşk'ta Berde Nehri'nin kıyısında bulunan geniş yüksek gölgelikli bir değirmenin kenarında nehre doğru balkonu olan bir evi vardı.²⁴ Ebû Zera' Abdurrahman b. Amr, Habîb b. Mesleme'nin çocuklarının sayısının çok olduğunu, Dimaşk ordusundayken Havran'da ikamet ettiğini ve orada çok sayıda evi olduğunu söylemektedir. Hatta evlerinden bir kısmının kendisine komşu olduğunu nakletmektedir.²⁵ Belâzürî'de Habîb b. Mesleme'nin bir diğer künyesinin Ebû Saîd ve İbn Rağbân olarak nakledilmektedir.²⁶ Künyesine bakıldığında Saîd isminde de bir çocuğunun olması muhtemeldir. Daha önce de onun çok çocuğu olduğu bilgisi verilmişti. Ancak çocuklarının ismi hakkında yeterli bilgi mevcut değildir.

2. Hz. Peygamber Döneminde Habîb b. Mesleme

Küçük yaştan itibaren mücadeleci yapıya sahip olan Habîb b. Mesleme Müslüman olduğu sene cihada katılmak amacıyla Hz. Peygamber'in yanına gelmiştir.²⁷ Babası Mesleme, Habîb'in savaşa katılma niyetiyle Hz. Peygamber'in yanına geldiğini öğrenince ardından oğlunu takip ederek Allah Rasûlü'nden Habîb'i kendisiyle geri göndermesini istemiş bunun üzerine Hz. Peygamber onu babasıyla geri göndermiştir. Habîb bu isteğe uyararak babasıyla Mekke'ye geri döndü. Allah Resûlü'nün, babasının vefatından sonra Habîb'e başsağlığında bulunduğu dair bir rivayet mevcuttur.²⁸

Habîb b. Mesleme kaynaklarda çoğunlukla çocuk veya genç sahâbî olarak belirtilmiştir. Hz. Peygamber'in yanına geldiği yaş çoğunlukla on bir²⁹ birkaç rivayette ise on yedi ve yirmi bir³⁰ olarak

¹⁹ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 50.

²⁰ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*,12/35.

²¹ İbn Sa'd, , *Tabakat*, 2/187.

²² İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*,12/34.

²³ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-Umem ve'l-Muluk*, (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1987)5/248; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye (Büyük İslâm Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin, (İstanbul: Çağrı Yayınları,1994)7/246.

²⁴ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 46.

²⁵ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12/70.

²⁶ Belâzürî, Ahmed b. Yahya el-Belâzürî *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd ez-Zerkelî, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996/1417), 11/57.

²⁷ Hattâb, *Kadetu'l-Feth*, 174.

²⁸ İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahâbe*, (Beyrut: Daru'l-Fikr,1989/1409), 1/447.

²⁹ Zehebî, *Siyer-u A'lâmu'n-Nubelâ*, thk. eş-Şeyh Şua'yb el-Arnâût, (Muessesetu'r-Risale, 1985/1405), 3/189; İbn Sa'd, *Tabakat*, 9/ 416. İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/72.

kaydedilmiştir. Burada verilen bilgiler ve hayatı incelendiğinde Habîb b. Mesleme'nin on yedi veya yirmi bir yaşında bir genç olarak Hz. Peygamber'in yanına geldiği bilgisi öne çıkmaktadır.

Bir rivayet, Allah Resûlü vefat ettiğinde Habîb b. Mesleme'nin on iki yaşında olduğunu ve onunla herhangi bir savaşa katılmadığı bilgisi verilirken diğer rivayetlerde ise Hz. Peygamberle savaşa katıldığı ve hadis rivayet ettiği nakledilmektedir.³¹

Hız. Peygamber'in vefatına yakın bir zamanda Müslüman olan Habîb, ilk cihadını Allah Resûlü'nün son savaşı Tebük Seferine katılarak gerçekleştirmiştir. Yapılan seferin şartları dikkate alındığında çocuk yaşta birinin Tebük Seferi'ne katılması pek mümkün görünmediğinden Müslüman olma yaşını sekiz olarak kaydeden rivayetler diğerlerine göre zayıf kalmaktadır.

3. Hız. Ebû Bekir Döneminde Habîb b. Mesleme

Hız. Ebû Bekir döneminden başlayarak dört halife döneminde, kendilerinden önemli tecrübeler edindiği dönemin meşhur komutanları ile beraber mücadele etmiştir.

Habîb b. Mesleme daha henüz vilayetlerin oluşmadığı Şam ve Irak bölgelerinde ve Bizans sınırlarında mücadeleye başlamıştır. Artık Medine onun için ikamet yeri değil, cihat emirlerini aldığı hilafet merkeziydi.

Hız. Ebû Bekir'in emri ile Habîb b. Mesleme askerlerini bir karargâhta toplayıp Suriye cephesinde Bizans kuvvetleriyle savaşan Yezîd b. Ebû Süfyân'ın yardımına gitti. Habîb'in yanında bu esnada yaklaşık iki yüz civarında savaşçı bulunmaktaydı.³² Bu sayının daha fazla olduğu da nakledilmektedir.³³

Hâlid b. Velîd, Suriye tarafına doğru ilerlerken Dimaşk'ın Güta bölgesine fetih için Büsr b. Ertat el-Âmirî el Kureşî ve Habîb b. Mesleme el-Fihri'yi gönderdi.³⁴ Bu iki önemli komutan Dimaşk'ın çevresindeki bahçeleri ele geçirip yakındaki köylere akınlar düzenleyerek önemli bir başarı elde ettiler.³⁵

Hâlid b. Velîd komutası altında Yermük savaşında Habîb b. Mesleme ilk kez güçlü bir ordu karşısında savaşmak üzere sol kanattaki süvari birliklerinin birinin başında bulundu.³⁶ Belâzürî'nin verdiği bilgiye göre, Ebû Ubeyde, Habîb b. Mesleme'yi öncü kuvvetlerin başında görevlendirmiştir. Habîb b. Mesleme de savaş esnasında düşmanla şiddetli bir şekilde çarpışmıştır.³⁷ Bu seferler dışında ilk halife döneminde Habîb b. Mesleme'nin faaliyetleri hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.

4. Hız. Ömer Döneminde Habîb b. Mesleme

Hız. Ömer hilafete geldiği zaman itibariyle İslâm devletinin içeride meydana gelen sorunları çözdüğü ve büyük fetihlere başladığı bir döneme denk gelmekteydi.

Hız. Ebû Bekir döneminde başlayan Şam bölgesindeki fetihlerin, Hız. Ömer döneminde ikinci aşaması gerçekleşmiştir. Ebû Ubeyde önce Dimaşk'ı daha sonra da Halep'i anlaşma yoluyla fethetmiş ve

³⁰ İbn Habîb, *el-Muahabber*, 294; Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 50.

³¹ İbn Sa'd, *Tabakat*, 9/413.

³² Osman Gürbüz, "Abdurrahman Gazi Kimdir?", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20/3 (Erzurum: 2016), 1164.

³³ Muhammed es-Sallâbî, *Birinci Halife Hz. Ebû Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Şerafettin Şenaslan, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2017), 410.

³⁴ Ahmed b. Yahya el-Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, çev. Mustafa Fayda, (İstanbul: Siyer Yayınları, 2013), 132.

³⁵ Ahmed Ağrakça, *İslâm Tarihi Hz. Ebû Bekir Devri*, (İstanbul: Burc Yayınları, 1998), 323.

³⁶ Taberî, *Tarih*, 4/215.

³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Buldân*, 159.

bu fetihde Habîb b. Mesleme Ebû Ubeyde ile beraber bulunmuştur.³⁸ Haleb şehrinde bulunanlar bir müddet sonra yaptıkları antlaşmayı bozduklarında Ebû Ubeyde oraya İyâz b. Ganm ve Habîb b. Mesleme'yi gönderdi. Haleb önceki antlaşma şartlarına tekrar fethedildi.³⁹

Ebû Ubeyde tarafından Antakya'ya vali olarak atanan Habîb b. Mesleme, Antakya civarında bulunan ve isyan eden Cerâcime halkını itaati altına almak için harekete geçti ve Cerâcime halkıyla antlaşma yaparak fethi tamamladı.⁴⁰

Bu bölgede yapılan fetihlerin bir kısmında Habîb b. Mesleme'nin İyâz b. Ganm ile beraber olduğunu görmekteyiz. İyâz b. Ganm'ın emriyle Kâsırın üzerine giden Habîb b. Mesleme, burayı bölge halkının talebi doğrultusunda cizye vermek ya da sürülmek şartıyla antlaşma yaparak fethetti. Yine İyâz b. Ganm'ın emriyle Habîb b. Mesleme, Karkîsiyâ'yı Rakka antlaşmasının benzeri bir ahitname ile fethetti.⁴¹ Bu bölgede "Butnân-u Habîb" diye anılan bir yer bulunmaktadır. Buradaki kale Habîb tarafından fethedildiği için ona nispet edilerek bu ismi almıştır.⁴²

Belâzurî'de bulunan bilgiye göre Bâlis ve Kâsırın Ebû Ubeyde'nin emriyle Habîb b. Mesleme tarafından fethedilmiştir. Habîb, burayı sulh yoluyla fethettiğinde halkın çoğu şehri terk etmeyi tercih etti.⁴³ Habîb, yapılan antlaşma neticesinde şehri terk edenlerin birçoğunun Rum diyarına, Cezire bölgesine ve Cisir-u Menbic köyüne gitmelerine izin verdi. Müslümanlar böylece Fırat'a kadar olan Şam bölgesini ele geçirmiş oldular.⁴⁴

İyâz b. Ganm, Rakka'dan sonra Bâcüddâ denilen bölgeye vardığında Habîb b. Mesleme ve Safvân b. Muattal'ı öncü kuvvet olarak Harran'ı kuşatmak üzere gönderdi. Daha sonra İyâz, Safvân b. Muattal ve Habîb b. Mesleme'yi Sümeysât (Samsat)'a gönderdi. Habîb b. Mesleme ve Safvân b. Muattal burada birçok kale ve köyü fethettiler.⁴⁵

Maraş yakınlarındaki Hades Kalesi ve bu bölgede Hades'in yakınlarında bulunan ve eski bir Rum kalesi olan Zibatra,⁴⁶ Habîb b. Mesleme tarafından fethedildi.⁴⁷

Yapılan bu fetihlerle Cezire bölgesi diğer bölgelere nazaran daha kolay bir şekilde Müslümanların hâkimiyetine girdi. Bu dönemde Hz. Ömer, Habîb b. Mesleme'yi Cezire bölgesinin Acemleri üzerine vali olarak atadı.⁴⁸

Ermeni kaynaklarına dayanılarak aktarılan bilgiye göre Habîb b. Mesleme, Hz. Ömer'in emriyle 639 senesinde İran Ermenilerinin merkezi olan Dvin (Debîl)'i, bir yıl süren muhasara neticesinde 640 yılında fethetmiştir. Ancak bu fetih kalıcı olmayıp Hz. Ömer'in hilafetinde bu bölgelerde yapılan diğer bazı fetihler gibi keşif mahiyetinde kalmıştır.⁴⁹

³⁸ Abdülkerim el-Ali, "Habîb b. Mesleme el-Fihri", *el-Mevsuatu'l-Arabiyye*, 8 (Dimaşk, 2003), 35.

³⁹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 172.

⁴⁰ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 185.

⁴¹ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 204; Yâkut, Şehabeddin Ebî Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân*, (Beyrut: Dârü's-Sadr, 1988/1398), 4/329; İhsan Arslan,

"Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İyâz b. Ganm" *İSTEM*, 10/19, (2012), 112.

⁴² Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 173, 174; Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 1/447.

⁴³ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 175.

⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Tarih Tecümesi*, çev. Komisyon, (İstanbul: Hikmet Yayınları 2008) 2/432.

⁴⁵ Belâzurî, *Fütûhu'l-Buldân*, 203.

⁴⁶ Belâzurî, *Fütûhu'l-Büldân*, 222.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/233.

⁴⁸ Taberî, *Tarih*, 5: 28; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/466.

⁴⁹ Oktay Bozan, "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İşyanları" *İSTEM*, 11/22, (2013), 24.

Habîb b. Mesleme'nin fetih faaliyetlerinde bulunduğu bir diğer bölge de Azerbaycan'dır. Ebû Ubeyde'den gelen rivayette, Azerbaycan bölgesini Habîb b. Mesleme ve Huzeyfe, Şamlılardan ve Kûfelilerden oluşan bir orduyla fethetmiştir. Azerbaycan'ı Utbe b. Ferkad'ın fethettiğine dair de bir rivayet mevcuttur.⁵⁰

İslâm ordusu Azerbaycan'dan sonra Halife Ömer'in emriyle el-Bâb'a doğru hareket etti. Hz. Ömer Sürâka b. Amr'a yardımcı kuvvet olarak Cezire bölgesinden Habîb b. Mesleme'yi gönderip yerine de Ziyad b. Hanzala'yı görevlendirdi.⁵¹

Habîb b. Mesleme el-Bâb'ın fethinde bulunmuş ve Sürâka b. Amr ile Şehr Beraz arasında imzalanan antlaşmaya da şahit olmuştur.⁵² Sürâka b. Amr, el-Bâb'ın fethini tamamladıktan sonra Habîb b. Mesleme'yi Tiflis'e gönderdi ancak Habîb bu seferden herhangi bir başarı elde edemedi.⁵³

Habîb b. Mesleme, Hz. Ömer tarafından Gürcistan bölgesinin fethi ile görevlendirildi, ancak kış mevsiminin zorlu şartları fethi gerçekleştirmeyi imkânsız kıldığı için Müslümanlar geri dönmek zorunda kaldılar.⁵⁴ Habîb, İrmîniye bölgesinin içlerine yaptığı bu seferler esnasında gösterdiği kahramanlık ve cesaretle emrindeki askerlerin gönlünü de fethetmiştir.⁵⁵

İrmîniye'nin bir bölümü ve Azerbaycan'da yapılan bu fetihler uzun süre kalıcı olamayıp daha çok keşif seferi mahiyetinde kalmıştır. Coğrafyanın Müslümanlar tarafından tam tanınmaması ve halkın da İslâm hâkimiyetini kabullenmek istememeleri bu durumun sebepleri arasında sayılabilir. İrmîniye bölgesinin kalıcı olarak fethedilmesi Hz. Osman döneminde gerçekleşmiştir.⁵⁶

Habîb b. Mesleme'nin yaptığı faaliyetler neticesinde halife Ömer'in dikkatini çektiğini İbn Asâkir farklı rivayetlerle kaydetmektedir. Halife Ömer, Habîb'in yaptığı fetihleri ilgi ile takip etmiştir.⁵⁷ Hz. Ömer Habîb'i yanına çağırarak, mal ve silah ile denemiş oda silahı tercih etmiştir.⁵⁸ Halife Ömer bu tercihten dolayı Habîb'i tebrik etmiştir.⁵⁹

Hz. Ömer, Habîb b. Mesleme'yi önce Humus'a daha sonra Cezire'ye vali olarak atayıp sorumluluk bölgesine İrmîniye ve Azerbaycan'ı da ekledi.⁶⁰ Bu bölgelerin dışında Hz. Ömer, Kınnesrîn valisi Hâlid b. Velîd'i görevinden azlettikten sonra yerine Habîb b. Mesleme'yi vali olarak atadı.⁶¹

Hz. Ömer'in onu otuz üç yaşında Cezire'ye vali ve komutan olarak görevlendirmesi, Habîb'e çok değer verdiğini göstermektedir. Çünkü Hz. Ömer vali ve komutan atamalarında normal insanlarda bulunmayan, üstün özellikli kişileri seçerdi. Böylece Habîb b. Mesleme, Hz. Ömer döneminde valilik ve komutanlık görevlerinde büyük tecrübe edindi.

⁵⁰ Halife b. Hayyât, *Tarih-u Halife b. Hayyât*, çev. Abdulhalik Bakır, thk. Ekrem Ziyâ Umeri, (Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001), 189.

⁵¹ Taberî, *Tarih*, 5/142, 143; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 523; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/203, 204.

⁵² Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 38.

⁵³ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/203, 204.

⁵⁴ Fâyiz Necib İskender, *el-Futûhatü'l-İslâmiyye li Biladî'l-Kürc*, (İskenderiye: Daru'l-Fikr, 1988), 42.

⁵⁵ Osman Gürbüz, "Kalîkâla-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İLTED* 2/46 (Erzurum:2016) 138.

⁵⁶ Fatih Güzel, "İrmîniye Fatihî Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askerî Faaliyetleri", *Türkiye İslâmiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2018), 212.

⁵⁷ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/74.

⁵⁸ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/73, 74; Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 46, 47.

⁵⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/323.

⁶⁰ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/74.

⁶¹ Güzel, "İrmîniye Fatihî Habîb", 211.

5. Hz. Osman Döneminde Habîb b. Mesleme'nin Faaliyetleri

Hz. Osman, halife olarak seçilip kendisine biat edildikten sonra fetih hareketlerini hız kesmeden devam ettirdi.

Şam valisi Muâviye, H 26 (647) Hz. Osman'ın emriyle Habîb b. Mesleme'yi Şam askerlerinden oluşan bir orduyla Azerbaycan bölgesinde savaşıyor birliğlere destek kuvvet olarak gönderdi.⁶² Bu dönemde Habîb, genellikle İrmîniye bölgesinde fetih faaliyetlerinde bulunmuştur.

5.1. İrmîniye Fetihleri

Müslüman tarihçilerin ifade ettiği İrmîniye bölgesi, sadece Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı yerlerden ziyade, Doğu Anadolu'yu ve Güney Kafkasya'yı da kapsayan geniş bir coğrafyayı içine almaktadır.⁶³

Ebü'l-Ferec'in verdiği bilgiye göre Muâviye, 647 yılında Habîb b. Mesleme ile beraber bir orduyu İrmîniye üzerine göndermiştir. Habîb'in burada fena bir adam olarak tanımlanmış olması onun Bizans tarafından sevilmeyen ve korkulan biri olduğunu göstermektedir. Ebü'l-Ferec, Habîb'in buralarda fetihler yaptığını, diğer kaynaklarda bahsedilmeyen baskınlar yaptığını ve geri döndüğünü kaydetmektedir.⁶⁴

Bizans İrmîniye bölgesinin merkezi olan Kâlîkalâ⁶⁵ (Erzurum) şehri bütün İrmîniye bölgesine hâkim olabilmek için ele geçirilmesi gereken önemli bir merkez olduğu için⁶⁶ Habîb, halifenin verdiği görevle ilk olarak burayı fethetmek amacıyla yola çıkmıştır.

Habîb b. Mesleme komutasındaki ordu, Şam ve Cezire halklarından oluşan dört bin atlı ve iki bin yaya olmak üzere altı bin kişiydi. Belazuri'de bu sayı sekiz bin olarak belirtilmektedir.⁶⁷ Aldığı emir üzerine Şam'dan yola çıkan Habîb b. Mesleme, Torosların Hades geçidini aşarak Cezire bölgesine ulaştı. Buradan doğu istikametinden ilerleyerek ilk fetih yeri Kâlîkalâ'ya ulaştı.⁶⁸

Habîb, şehri kuşatınca halk şehri savunamayacaklarını düşünerek cizye vermek ya da şehri terk etmek şartıyla barış antlaşması yapmayı talep ettiler. Habîb b. Mesleme, gelen talep üzerine şehri antlaşma yoluyla fethetti. Habîb b. Mesleme, elindeki kuvvetlerle orada yaklaşık iki ay kadar kaldı çünkü elinde cihat için yeterli miktarda kuvvet bulunmuyordu.⁶⁹ Habîb, Erzurum'u 646 senesinde fethetmiştir⁷⁰

Habîb, fethettiği kalelere bir uç birliği yerleştirip bir sonraki sefere çıkmaktaydı. Hz Osman, Muâviye'ye mektup yazarak Şam ile el-Cezire halkından cihat ve ganimet isteyen kişileri Habîb b. Mesleme'ye destek olarak göndermesini istedi. Muâviye, ona iki bin kişilik bir destek kuvveti gönderdi. Kâlîkalâ'ya uç birliği olarak Şam'dan gelen bu iki bin kişiyi yerleştirdi. Onlara ikta arazisi verdi ve onları

⁶² Ahmed Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa*, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966), 1/430.

⁶³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 225.

⁶⁴ Georgy Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Târîhi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, (Ankara: TTK, 1999), 1/180.

⁶⁵ Güzel, "İrmîniye Fatih Habîb", 212.

⁶⁶ Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1161.

⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 227, 228.

⁶⁸ Ali İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu" *KÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/ (Kars: 2015), 45.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574; Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 39; el-Ali, "Habîb b. Mesleme", 36.

⁷⁰ M. Streck, "İrmîniye" *İA*, İstanbul: MEB Yay. 1979. 4/317, 318.

paralı asker olarak Kâlîkalâ'da bıraktı.⁷¹ Böylece antlaşma sonucu büyük oranda boşalan şehre Müslümanları yerleştirmiş oldu.

Habîb b. Mesleme, dördüncü İrmîniye bölgesinde yaklaşık sekizbin askerle bulunduğu esnada Müryan'ın, Rum kuvvetlerine destek olarak el-Lân, Ef haz, Semender ve Hazar halklarının da katıldığı seksen bin veya yetmiş bin kişilik bir orduyla kendisine doğru hareket ettiğini öğrendi. Hz. Osman'a yazdığı bir mektupla bu durumu haber verip yardım talebinde bulundu. Halife, Habîb b. Mesleme komutasındaki orduya Selman b. Rebîa ile destek kuvvet gönderdi.⁷²

Habîb b. Mesleme'ye Selman b. Rebîa ile gelen takviye kuvvet geç kalınca Müryan, onun yanına kadar gelip Fırat'ın kenarına indi. Düşman kuvvetinin çok yakınlarına kadar geldiğini öğrenince etrafındakilerle bir toplantı yaptı. Ordusundaki komutanlara gece baskını yapmak konusunda istişare ederken hanımı Ümmü Abdullah binti Yezîd bu konuşmayı duydu. Ümmü Abdullah, Habîb'e, "Yarın seninle nerede buluşacağım?" diye sordu. Habîb, hanımına, "Yarın Müryan'ın tahtının cibinliğinin yanında ya da cennette" diyerek karşılık verdi.⁷³ Ümmü Abdullah, eşi Habîb gibi cesur biri olduğunu burada göstermiştir.

Habîb bu istişarelerden sonra oradan ayrıldı. Daha sonra ordusunda bulunanları savaşa teşvik etmek için şu konuşmayı yaptı. "Şayet onlar ve sizler sabrederseniz sizler Allah'a onlardan daha yakınsınız. Endişelenmez ve sabrederseniz Allah sabredenlerle beraberdir."⁷⁴ İstişare neticesinde aldığı karar gereği askerleriyle gece vakti Kırkgözeler (Çipak) ve Hins (Dumlu) arasında,⁷⁵ Bizans ordusuna saldırdı ve üzerine gelen düşman askerlerini öldürdü. Müryan'ın tahtının cibinliğine vardığında hanımının kendisinden önce oraya geldiğini gördü. Gösterdiği bu kahramanlıktan dolayı Hanımı Ümmü Abdullah, Araplar arasında kendisi için cibinlik kurulan ilk kadın oldu.⁷⁶

Selman b. Rebîa cepheye ulaştığında Müslümanlar savaşı kazanmış ve Şamlılar çok sayıda ganimet elde etmişti. Burada iki gurup arasında bir ihtilaf ortaya çıkmış daha sonra anlaşmazlık halifenin müdahalesiyle çözüme kavuşmuştur.⁷⁷

Müryan'ın ordusunu gece baskını ile hezimete uğrattıktan sonra Habîb, Kâlîkalâ'ya döndü. Müslümanların, ilk dönem fetihlerinde Anadolu'nun kuzeyinde ulaştıkları en uç nokta olan Kemah kalesi, Habîb b. Mesleme tarafından kuşatıldı. Fakat Kemah Kalesi bu muhasara neticesinde fethedilemedi ve Habîb b. Mesleme, Kâlîkalâ'ya dönmek zorunda kaldı.⁷⁸

Habîb b. Mesleme, Kâlîkalâ'yı bir ordu merkezi olarak kullanıp fetihlerden sonra oraya dönüyor ve bir sonraki seferine yöneliyordu. Habîb oradan hareket ederek Van Gölü havzasında el-Herek ile Deştü'l-Verek arasında bir bölgeye geldi.⁷⁹ Bu yerin ismi Merbala veya Mirbâlâ olarak geçmektedir. Ahlât (Hılât) patriği, ödeyeceği vergi ve bazı hediyelerle Habîb b. Mesleme'nin yanına geldi. Habîb b. Mesleme gelen

⁷¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 228; Sallâbî, *Hz. Osman*, 226.

⁷² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 228.

⁷³ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 40.

⁷⁴ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12: 74.

⁷⁵ Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1165.

⁷⁶ Taberî, *Tarih*, 5/248. İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/246.

⁷⁷ Habîb b. Mesleme ve Selman b. Reabia arasında meydana gelen ihtilaflar ile ilgili farklı tarih ve olaylar verilmektedir. İki komutan arasında meydana gelen bu ihtilafli durum Hazarlar ile yapılan mücadele başlığı altında değerlendirilecektir.

⁷⁸ Güzel, "İrmîniye Fatihî", 213.

⁷⁹ İpek, "Fetih Ordusu", 46.

elçiyi iyi karşılayıp ona güzel muamelede bulundu, ancak bu hediyeleri kabul etmedi.⁸⁰ Habîb, Patrik'in yanında bulunan daha önce İyâz b. Ganm'ın kendilerine vermiş olduğu eman nameyi aynen kabul etti.⁸¹ Daha sonra yoluna devam ederek Ahlât şehrine geldi.

Ahlât şehrinde bir müddet kalan Habîb, Sebaniye bölgesine doğru yola çıktı. Burada yanına gelen Muks şehrinin emiri ile bir antlaşma imzaladı.⁸² Daha sonra bir eman name yazıp emire verdi ve onun yanına da bir adamını koyarak onları geri gönderdi.⁸³

Habîb, Muks'ta kalıp askerlerini Bâcüneys ve Erciş'in köylerine gönderip oraları fethetmiş ancak sonra yerleşik halkın isteği üzerine köyleri iktâ olarak vermiştir.⁸⁴

Habîb b. Mesleme, Erciş ve civarındaki bölgeleri ele geçirdikten sonra Erdişât'a geldi. Sasun, Müküs, Erciş ve Murat Çayı civarlarında fetihlerde bulunduktan sonra Ararat bölgesine, Artaşat (Artaksata yakınları) üzerinden Debîl'e doğru devam etti.⁸⁵ Oradan Kürt Nehri'ni geçip Merc-u Debîl'e gelen Habîb b. Mesleme, İrmîniye'nin merkezi şehri aynı zamanda İran Ermenilerinin merkezi Debîl (Dvin)'i kuşatma hazırlıklarına başladı.⁸⁶

Habîb b. Mesleme, Debîl'in yakınına gelince öncü kuvvet olarak süvarilerini gönderip kendisinde şehrin kapılarının önüne kadar geldi. Şehir halkı bu baskı ve kuşatma karşısında kalelerine sığınmak zorunda kaldılar. Habîb b. Mesleme kaledekilerin savunması karşısında, kalenin etrafında mancınıklar kurup kaleye ve şehre taş attırdı. Bu baskıya dayanamayan şehir halkı Habîb b. Mesleme'den eman ve barış istediler. Habîb, onların isteklerini geri çevirmeyerek eman verip antlaşma yaptı. Yapılan antlaşma metnini Habîb b. Mesleme mühürleyip Debîl halkına teslim etti.⁸⁷

Yaptığı antlaşmada Habîb, Mecusi ve Yahudi dininin mensuplarına da değinmiştir. Şehrin bulunduğu stratejik konum nedeniyle Habîb b. Mesleme fetihden sonra Dvîn'e bir karargâh kurmuştur.⁸⁸

Habîb b. Mesleme, Ermenilerin merkezi şehri Debîl'i antlaşma yoluyla aldıktan sonra çevre bölgelere emniyeti sağlamak amacıyla birlikler gönderdi. Süvariler ilk olarak Debîl yakınlarında bulunan Curna⁸⁹(Garni)⁹⁰'yı ele geçirdiler. Curna'dan devam eden süvariler Eşüş, Zatu'l-Lücm (Gemliler), el-Cebelu'l-Kunte ve Vâdî'l-Ahrar'a kadar ilerleyip Rumlara yaptıkları ani baskınlarla Debîl'in çevresindeki bütün köyleri ele geçirdiler.⁹¹

Habîb b. Mesleme, İrmîniye bölgesinde fetihlerini sürdürürken bazı önemli geçiş noktalarına garnizonlar yerleştirdi. Alagöz Dağı eteklerinde bulunan Aruc (Aşoş-Eşüş) bu garnizonlardan biridir. Müslümanlar arasında Aruc'a karargâh kuran ilk komutan Habîb b. Mesleme olmuştur. Ermeni kaynakları Habîb b. Mesleme'nin Aruc'a yerleştiğini ve İslâm hâkimiyetini bölgede sağlamaya çalıştığını

⁸⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 230.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2: 574; Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 41.

⁸² Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 5: 180.

⁸³ Güzel, "İrmîniye Fatihî Habîb", 213.

⁸⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 230.

⁸⁵ İpek, "Fetih Ordusu", 46.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/574; Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2/438.

⁸⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/574; Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2/439.

⁸⁸ Nebi Gümüş, "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler" *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 1/211, 212.

⁸⁹ Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2/129.

⁹⁰ Ali İpek - Ercan Cengiz, "Müslümanların Aras Boylarının Fetihlerinde Önemli Bir Karargâh Aruc", *KÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2016), 24.

⁹¹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/574.

belirtirler. Habîb b. Mesleme Aruc'tan gönderdiği birliklerle Arpaçay Havzası ve Kars Çayı boylarını hâkimiyeti altına aldı.⁹²

Debîl'den sonra Habîb, en-Neşeva (Nahcivan)'ya geldi.⁹³ Errân üzerine giden Müslüman akınları, buraya doğudan değil de güney batıdan, Nahcivan üzerinden ilerlediler. Habîb b. Mesleme Nahcivan'ı ele geçirdikten sonra oranın halkı ile bir antlaşma yaptı ve onlara bir ferman verdi.⁹⁴ Nahcivan'ın Habîb b. Mesleme tarafından tek başına değil, Selman b. Rebîa ile beraber fethedildiği başka bir kaynakta belirtilmektedir.⁹⁵

Habîb b. Mesleme, fetihlerine devam edip Siracu't-tayr ve Bağravend'e birlikler gönderdi. Bu bölgenin patriği, Habîb b. Mesleme'ye gelerek bazı vergiler ödemek üzere antlaşma teklif etti. Habîb, gelen patrikle, belirli miktarda vergi ödemeleri, Müslümanları misafir etmeleri ve düşman saldırılarına karşı kendilerine yardım etmeleri şartıyla antlaşma yaptı. Yine Büsfürrecân bölgesinin patriği de gelip bütün ülkesinin ödeyeceği vergiye ek olarak kendi ülkesi ile birlikte Hasâyılta ve Efâriste toprakları içinde Habîb b. Mesleme ile antlaşma yaptı.⁹⁶ Habîb, buralarda yaptığı fetihler ve antlaşmalarla Müslümanlar için bir tampon bölge oluşturdu. Böylece Ermenilerin ve Gürcülerin bir araya gelip Bizans ile irtibata geçmesine mani oldu.

5.2. Gürcistan Fetihleri

İslâm hâkimiyeti açısından önem arz eden bu bölgeler Kafkas fetihleri için önemlidir. Kafkas tarafına hareket eden Habîb b. Mesleme, Aşoş (Arpaçay kenarlarında Akbaba)'a vardı. Bazı kaynaklarda buralardan bahsedilmeden Şirak'a indiği nakledilir⁹⁷.

Habîb b. Mesleme, buradan Cürzân tarafına ilerleyerek Errân'dan sonraki belde olan ve Debîl'e on altı fersah uzaklıktaki Nahcivan ile Gence arasındaki dağlık bölge Sîsecân'a kadar geldi.⁹⁸ Müslümanlar, Sîsecân halkının ciddi mukavemeti ile karşı karşıya kaldılar. Habîb ve arkadaşlarının savaş tecrübesi düşmanın savunmasını kırıp onları hezimete uğrattı. Habîb, burası ile beraber Vays beldesine de hâkim oldu. Sîsecân kalesinde bulunanlar vergi vermek üzere Habîb ile antlaşma yaptılar.⁹⁹

Debîl civarında bulunan, Sirvan, Maskat ve Şaberan beldeleri savaş yapılmaksızın fethedilen yerler içerisindeydi.¹⁰⁰ Bu bölgelerin fethini tamamlayan Habîb b. Mesleme ve birlikleri Cürzan üzerinden Tiflis'e doğru harekete geçti.

Habîb b. Mesleme ve askerleri, Zatu'l-Lücm'a geldiğinde dinlenmek ve hayvanlarını beslemek üzere atlarının eyerlerini ve (gemlerini) çıkardıkları bir bölgeye vardılar. Burada Müslümanlar önce baskına uğrayıp dağıldıktan sonra düşmanı mağlup etmişlerdir.¹⁰¹

Yolda karşılaştıkları bu sıkıntılı durumu atlatan Habîb b. Mesleme ve ordusu Cürzan'a ulaştı. Burada Habîb'in yanına Cürzan patriğinin (Kral) elçisi Nikolas Teopilas¹⁰²gelip halkın ve patriğin

⁹² İpek, Cengiz, "Aruc", 21, 22, 23, 24.

⁹³ Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 4/286, 287.

⁹⁴ Ziya Bünyadov, VII.-IX. Asırlarda Azerbaycan, çev. Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade, (Bakü: Şark-Garb Yayınları, 2007), 94, 99.

⁹⁵ Reşad Aziz Oğlu Mustafa, "Tiflis Emirliği" (Doktora Tezi, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, 2013), 44.

⁹⁶ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/574.

⁹⁷ İpek, "Fetih Ordusu", 48.

⁹⁸ Yâkut, *Mu'cemü'l-Buldân*, 3/297.

⁹⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 231; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/574; Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 41.

¹⁰⁰ Cahit Külekçi, *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, (İstanbul: Dün Bugün Yayınları, 2012), 183.

¹⁰¹ İskender, *Fütûhat*, 43.

¹⁰² İskender, *Fütûhat*, 43.

gönderdiği mektubu ona verdi. Elçi, Habîb'den kendilerine bir antlaşma ve eman name vermesini istedi. Habîb, gelen elçiye patrik ve halkına ulaştırmak üzere bir antlaşma metni yazdı.¹⁰³

Gürcü yöneticinin elçi gönderip barış istemesinin sebebi olarak gelen orduya mukavemet edemeyeceklerini düşünmeleri olduğu değerlendirilmektedir. Karşı koyarlarsa halkın zarar göreceğine ve bu durumun lehlerine olmayacağına karar vermişlerdir.¹⁰⁴

Habîb b. Mesleme, Cürzan'dan sonra oraya bağlı bir yer olan Tiflis yönüne doğru hareket etti. Habîb b. Mesleme, Tiflis yakınlarına gelince halk onunla barış antlaşması yapmak istedi. Habîb'e gelen elçi yönetici vasfı olan biri değil, daha çok dini unvanı olan bir kişidir.¹⁰⁵ İrmîniye bölgesinde yapılan fetihlerde gelen bütün elçilerin İslâm Tarihi kaynaklarında Patrik olarak ifade edilmesi onların dini bir kişilikten ziyade yönetici vasfı olan kişiler olması gerekir. Bu unvan Roma döneminden kalmadır ve halkın yöneticilerini ifade etmektedir. Dolayısıyla gelen elçi siyasi lider, Kartli Eristavi olma ihtimali yüksektir.¹⁰⁶ Habîb Tiflis halkına elçi vasıtasıyla bir antlaşma metni yazdı.¹⁰⁷

Habîb b. Mesleme, bu eman nameyi ve İslâm dinini anlatmak için de Abdurrahman b. Cez' es-Sülemi'yi beraberinde bir mektupla Tiflis halkına gönderdi. Mektupta Abdurrahman'ı Kur'an ehli ve âlim biri olarak tanıtmaktaydı. Abdurrahman'ın Tiflis'te yaptığı tebliğ faaliyetleri neticesinde çok sayıda Gürcü Müslüman oldu. Daha sonra ki dönemde ise Müslümanların sayısı hızla çoğalmaya devam etmiştir.¹⁰⁸ Ayrıca Habîb'in kendisine verilen hediyeleri de hesaplayıp cizyeden düşmesi halkın İslâm'a olan ön yargılarını kırmış ve meylini arttırmıştır.¹⁰⁹ Bu antlaşma Cürzan halkı ile yapılan antlaşma ile benzerlikler göstermektedir ve bir nevi devamı niteliğindedir.¹¹⁰

Müslümanlar, Tiflis halkıyla yaptığı bu antlaşmalarla Gürcüleri düşman saldırısına karşı korumayı taahhüt etmiş oldular. Onlara dinlerini yaşama özgürlüğü verip kiliselerine, manastırlarına arazilerine ve evlerine dokunulmayacağı hususunda garanti verdiler. Ayrıca onların Kur'an'ın ifadesiyle Ehl-i Kitap olduklarını söyleyip dini bir delil sunmuşlardır. Müslümanlar, antlaşma metninde cizyeyi de çok düşük tutarak halkın İslâm dinine olan bakışını yumuşatmışlardır.¹¹¹

Tiflis'in fethinden sonra Habîb b. Mesleme, Gürcistan'ın iç kısımları, uç bölgeleri ve Kafkasların ilerisine doğru hareket etti. Bu bölgelerdeki fetihler sadece Belâzürî'de zikredilmektedir. İlk olarak Doğu Gürcistan'ın kuzeyinde bulunan Kesfebis, daha sonra sırasıyla, Cavaheti olarak da bilinen Cevârih, Kisâl (Kazak), Hunân, Semsehî, el-Cerdman ve Küstescî'yi fethetti.

Habîb b. Mesleme'nin, fetihlerinin devamında Şavşat'ı da Müslümanların hâkimiyeti altına aldığı nakledilmektedir.¹¹²

¹⁰³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 232; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/575.

¹⁰⁴ Nebi Gümüş, *İlk Dönem İslâm-Gürcü İlişkileri*, (Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007), 55.

¹⁰⁵ Mustafa, "Tiflis Emirliği" 45.

¹⁰⁶ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 56.

¹⁰⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 232, 233; Ebû U'beyd Kasım b. Sellâm, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Dr. Muhammed A'mmâre, (Beirut: Dâru'ş-Şurûk, 1989-1409), 296, 297.

¹⁰⁸ Nebi Gümüş - Taniel Nakaidze, "Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslâm Algıları", *Gürcistan'da İslâm Algısı*, ed. Cengiz Batuk, Hasan Atsız, (Samsun: Canik Belediyesi, 2011), 2/132.

¹⁰⁹ Nebi Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2000), 31.

¹¹⁰ Gümüş, *İslâm Gürcü İlişkileri*, 73.

¹¹¹ İskender, *Fütûhat*, 55.

¹¹² Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233.

Kaheti bölgesinde, Kür Nehri'nin kuzeyinde, Lori mıntıkasında bulunan Bâzelî'ti ve yukarıda zikredilen bölgeleri antlaşma yoluyla fethetti. Bölge halklarıyla yapılan antlaşmaya göre, onların kanları akıtılmayacak, mabetleri duvarları (kaleleri) aynen korunacak ve onlar da buna karşılık toprakları için vergi vereceklerdir.¹¹³ Buraların idaresi aynı yönetime bağlı olduğu için Habîb b. Mesleme hepsi ile aynı antlaşmayı imzalamıştır.¹¹⁴

Habîb, daha sonra, Tayk ve Şavşat arasında bulunan Kalercit, Seryâlit (Tiryalet), Hâhît (Kahit), Hûhît, Ardahan (Ertahal-Ardahal) ve Babu'l-Lâl (Babu'l-Lâl)ahalisi ile antlaşma yaparak fethetmiş oldu. Bu yerleşim bölgelerinden sonra Habîb, Samsiye memleketinden sonra gelen, Tiflis liman şehri ile Babu'l-Lân kalesi arasında yer alan Sennâriyye ve Gürcistan'ın Kaheti bölgesinin kuzeyindeki Dağistan'da yer alan Dûdaniyye'de bulunan halk ile vergi ödemeleri şartıyla antlaşma yaptı.¹¹⁵

Habîb b. Mesleme'nin fethettiği yerlerden biri de Girdiman'dır. Girdiman, hiçbir zaman Gürcülerin hâkimiyeti altına girmemiş ve her zaman Mehranilerin asıl kalesi olmuştur.¹¹⁶

Tiflis'in fethinden sonra Habîb'in daha önce fethettiği bazı şehirlere yerleştirdiği garnizonlardan birini de buraya yerleştirdi. Bu şekilde emniyeti sağlanan Tiflis'e Abbâsî halifesi Mütevekkil dönemine kadar Müslümanlar yerleştirilmiştir. Bu iskânların o bölgede İslâm dinin yaygınlaşmasında önemli katkısı olmuştur. Habîb, Tiflis'in yanı sıra Gürcistan'ın doğusunda da Müslümanların hâkimiyetini sağladı.¹¹⁷

Tiflis ve çevre şehirlerin fethini tamamlayan Habîb, ordusunun bir kısmını Selman b. Rebia ile beraber Erran'a gönderdi. Selman ve Habîb'in askerleri ilk olarak Beylekan'a gelip oranın halkı ile antlaşma yaptı. Sonra Habîb b. Mesleme Berza'a şehrine yönelip ordusunu Sürsür Nehri'nin kenarında bir araya topladı. Habîb, uzun süre direnen Berza'a halkı ile Beylekan anlaşması üzerine sulh yaptı ve şehre girdi. Buradan Selman b. Rebia'nın gönderdiği atlılarla birlikte Resâitîk ve er-Rân şehirlerini fethettiler. Birliklerini Şemkir üzerine gönderip orayıda fethetti.¹¹⁸

İrmîniyeye Gürcistan fetihlerini tamamlayan Habîb b. Mesleme, bu durumu Hz Osman'a bir mektupla bildirdi. Hz Osman, Habîb'i önce İrmîniye'ye vali tayin etmeyi düşündü, fakat sonra onu hızlı hareket etmesi ve tecrübesinden dolayı Cezîre bölgesine savaşmak üzere göndermeye karar verdi.¹¹⁹ Habîb, Hz. Osman'ın emri gereği Humus'a geldi.¹²⁰

Habîb b. Mesleme, İrmîniye ve Gürcistan bölgelerinde fetihlerde bulunurken Selman b. Rebia, Erran ve Azerbaycan taraflarına Hz. Osman'ın emriyle yöneldi. Hazarların yoğun baskısı altında kalan Selman b. Rebia, Hz. Osman'dan yardım istedi. Hz. Osman kısa bir süre önce o bölgede önemli fetihlerde bulunan Habîb b. Mesleme'yi Şamlılardan oluşan bir orduyla yardıma gönderdi. Habîb, Selman'ın yanına gelince ordu komutanlığı konusunda anlaşmazlığa düştüler.¹²¹

¹¹³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233; İskender, *Fütûhat*, 53, 54.

¹¹⁴ Mustafa, "Tiflis Emirliği", 46.

¹¹⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 233; İskender, *Fütûhat*, 53, 54.

¹¹⁶ Mustafa, "Tiflis Emirliği", 46, 47.

¹¹⁷ Gümüş, *Osmanlı Gürcistan İlişkileri*, 31.

¹¹⁸ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 42.

¹¹⁹ Ali Muhammed Muhammed Sallâbî, *Hz. Osman Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*, çev. Ayhan Ak, (İstanbul: Ravza Yayıncılık, 2015), 180.253.

¹²⁰ el-Ali, "Habîb b. Mesleme", 36.

¹²¹ Taberî, *Tarih*, 5/311.

Habîb ile Selman'ın arasında ganimet veya komutanlık konusunda anlaşmazlık çıktığına dair farklı rivayetler mevcuttur. Hatta bu konu daha öncede ganimet konusunda ihtilaf çıktığı şeklinde belirtilmişti. Bu durumun, Kûfeliler ile Şamlılar arasındaki ilk ihtilaf olduğu nakledilmektedir.¹²² Kûfelilerin bu tehdidi karşısında iş ciddi bir hal alınca Habîb geri çağrılarak olay büyümeden sonlandırılmıştır.

Habîb b. Mesleme'nin fethettiği yerlerden biri de Malatya'dır. Yapılan bu son fetihle İrmîniye bölgesinin önemli merkezleri, Tiflis, Erzurum ve Malatya Müslümanların hâkimiyeti altına girmiş oldu.¹²³

Hz. Osman, asiler tarafından kuşatılınca çevre şehirlerdeki valilerden yardım istedi.¹²⁴ Muâviye, Hz. Osman'ın yardım isteğini belirten mektubunu alınca Kınnesrîn'e vali olarak atadığı, ancak henüz oraya gitmemiş olan¹²⁵ Habîb b. Mesleme'yi yanına çağırdı. Onlara yaptığı konuşmadan sonra Muâviye, Yezîd ile beraber bin kişilik bir süvari birliği gönderdi. Yezîd önden hızlıca gidip Hayber yakınlarına gelince Hz. Osman'ın şehit edildiğini öğrendi.¹²⁶

Vâdi'l-Kurâ'da (Busra)¹²⁷ Hz. Osman'a yardım için bekleyen Habîb b. Mesleme komutasındaki süvari birliği halifenin ölüm haberini aldı.¹²⁸ Numan b. Beşîr Şam yolunda elinde Hz. Osman'ın kanlı gömleğiyle ve Nâile'nin kesilmiş parmaklarıyla Habîb'in bulunduğu yere geldi. Habîb, onları Muâviye'nin yanına gönderip bir müddet ondan haber bekledi. Daha sonra da Muâviye'nin emri ile Dimaşk'a geri döndü.¹²⁹

6. Hz. Ali Döneminde Habîb b. Mesleme

Hz. Ali halife olunca son iki halifenin Şam valisi olan Muâviye'yi azledip yerine Abdullah b. Ömer'i tayin etmek istedi, ancak İbn Ömer bu görevi kabul edemeyeceğini Hz. Ali'ye bildirdi. Bunun üzerine Şam'a Süheyl b. Huneyf'i vali olarak gönderdi. Şam'a gitmek üzere yola çıkan Süheyl'i yolda Habîb b. Mesleme süvarileri ile karşıladı ve ona şöyle dedi: "Eğer seni Hz. Osman gönderdiyse, hoş geldin, eğer başkası gönderdiyse, geri dön." Bunun üzerine Süheyl, Şam'a gidemeden geri dönmek zorunda kaldı.¹³⁰

Muâviye Hz. Ali'ye biat etmeyince halife ordusuyla yola çıktı diğer taraftan gelen Muâviye kuvvetleriyle Sıffîn'de karargâh kurdular. İki gurup arasında elçiler gidip geldi. İlk heyet Hz. Ali tarafından geldi ve bir netice alınmadan geri döndüler.¹³¹

Hz. Ali tarafından gelenler geri dönünce Muâviye, Hz. Ali'ye Habîb b. Mesleme el-Fihrî, Şurahbil b. Sımt ve Ma'an b. Yezîd el-Ahna'sı görüşmeler yapmak üzere gönderdi. Heyet Hz. Ali'nin yanına geldiğinde Habîb b. Mesleme, Allah'a hamd ve senada bulunduktan sonra bir konuşma yaptı.¹³²

¹²² Taberî, *Tarih*, 5/308; İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Âsım en-Nümerî el- Kurtubî, *el-İstiâ'b fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, nşr. Ali Muhammed el-Becavî, (Beirut: Dâru'l-Ceyl, 1992, 1412) 1/320; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 3/3.

¹²³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 216; Külekçi, *Ermeniler*, 186, 187.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/29, 30; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/307; Taberî, *Tarih*, 5/360.

¹²⁵ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 44.

¹²⁶ Zehebî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-A'lâm*, (Beirut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1993), 6/153; İbnü'l-Cevzî, Ebû Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed, *el-Muntazam fi Taihi'l-Mülûk ve'l-Umem*, thk. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993-1423), 5/76, 77.

¹²⁷ Abû'l-Farac, *Tarih*, 1/182.

¹²⁸ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/325.

¹²⁹ İbnü'l-Cevzî, Ebû el-Muntazam, 77; Zehebî, *Tarih*, 6/154.

¹³⁰ Ali Muhammed Sallâbî, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali, Hayatı, Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ*, trc. Şerafettin Şenaslan, (İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2008) 608.

¹³¹ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/416.

¹³² Taberî, *Tarih*, 5/618, 619; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/418; İbn A'sem el-Kûfî, *Kitabu'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî, (Beirut: Dâru'l-Ezvâ, 1991-1411), 3-4/22.

Karşılıklı yapılan uzun konuşmalardan sonra Habîb ve yanındaki iki elçi Hz. Ali'ye "Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğüne şahadet eder misin?" diye sordular. Hz. Ali, "Ben onun zalim ya da mazlum olarak öldürüldüğünü söyleyemem" diyerek cevap verdi. Onlar da son olarak, "Biz, Hz. Osman'ın zulmen öldürüldüğünü itiraf etmeyen kimselerden uzağız" dediler ve oradan ayrıldılar.

Habîb b. Mesleme'nin, Muâviye tarafından elçi olarak görevlendirilmesi Muâviye'nin ona olan güveninin üst seviye olduğunu göstermektedir.

Muâviye, içinde Şamlıların olmadığı ikinci bir elçi heyetini Hz. Ali'ye gönderdi. Bu heyetin içinde Habîb b. Mesleme de vardı.¹³³ Yapılan görüşmeler neticesinde bu antlaşma çabaları da sonuçsuz kalmış oldu.

Sıffîn'de ilk çarpışmalarda Habîb b. Mesleme ön saflarda yer almıştır.¹³⁴ Çarşamba günü iki tarafta ertesi gün için ordularını meydan savaşına göre merkez, sağ kanat ve sol kanat şeklinde düzene koydular. Muâviye tarafında sol kuvvetlerin başına Habîb b. Mesleme el-Fihri¹³⁵ bulunmaktaydı.

İbn Kesîr, İbn Kelbî'den yaptığı rivayette daha da farklı bir komuta kademesi vermiştir. Ona göre Habîb b. Mesleme sağ kanatta bulunmaktadır.¹³⁶ Bunun dışındaki diğer nakillerin hepsinde Habîb b. Mesleme sol kanadın komutanı olarak bulunmaktadır.

Hz. Ali'nin sağ kanat komutanı Abdullah b. Büdeyl, Muâviye'nin sol kanadında bulunan Habîb b. Mesleme'nin üzerine yürüyerek onları geri doğru püskürtmeyi başardı. Habîb b. Mesleme benzeri görülmemiş bir kahramanlık göstermesine rağmen Iraklıların ilerleyişini durduramadı.¹³⁷

İki taraf arasında Kur'an'ın hükmünün geçerli olası görüşü ortaya çıkınca kılıçlar geri çekildi ve iki tarafın önde gelen akıllı kişilerinin bir araya gelip vereceği karar beklendi. İki taraf Allah'ın kitabına göre hüküm vermek üzere yemin edip Kûfe ve Şam arasında bir araya gelme kararı aldılar.¹³⁸ Bu belgede Habîb b. Mesleme'nin de imzası vardır.¹³⁹

Sıffîn savaşından yaklaşık altı ay sonra Ramazan ayında, Dûmetü'l-Cendel beldesinde bulunan Ezruh köyünde¹⁴⁰ bir araya gelen hakem heyetinde Muâviye tarafından gelen şahitler arasında Habîb b. Mesleme de bulunmaktaydı.¹⁴¹ İslâm tarihinde önemli dönüm noktalarından biri olan bu hakem heyetinde Habîb b. Mesleme'nin bulunması dikkat çekicidir. Habîb, genelde Muâviye'nin yanında olan ve onun istişare ettiği kişilerden biridir. Burada da Muâviye'yi temsilen gözlemci olarak bulunarak önemli bir görev ifa etti. Çünkü heyetin vereceği kararlar Müslümanların yönetiminde doğrudan etkisi olacaktı.

Hakem Olayı neticelenince iki taraf kendi bölgelerinde çalışmalara başladı. Irak halkı Hz. Ali'ye biat konusunda ihtilafa düşüp kendi aralarında ayrılığa düştüler, Şamlılar ise Muâviye'ye halife olarak biat ettiler. Muâviye, Mısır ile ilgili fikirlerini öğrenmek için istişare heyetini topladı. Heyette, Amr b. el-Âs,

¹³³ İbn A'sem, *Fütûh*, 3-4/168, 169.

¹³⁴ Taberî, *Tarih*, 5/625; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/151, 152.

¹³⁵ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 550.

¹³⁶ İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/422.

¹³⁷ Sallâbî, *Hz. Ali*, 618, 619.

¹³⁸ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1/564.

¹³⁹ Güzel, "İrmîniye Fatihi Habîb", 218.

¹⁴⁰ Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiya*, 1/569.

¹⁴¹ Taberî, *Tarih*, 5/666, 567; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/175, 176; İbn Kesîr, *İslâm Tarihi*, 7/446.

Habîb b. Meslemeve diğerk bazı kişiler bulunmaktaydı.¹⁴² Muâviye'nin hakem heyetinin kararından sonra yönetim alanıyla ilgili önemli bir toplantı yapmış ve burada Habîb b. Mesleme de bulunmuştur.

Sıffîn'den sonra Habîb b. Mesleme ile Hasan b. Ali arasında bir konuşmanın geçtiği nakledilmektedir. Bu diyalogu kimin yönettiği Hasan b. Ali'nin mi yoksa Şurahbil'in oğlu mu? Bu konuda ittifak olunan net bir bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca Hz. Hasan ile Habîb böyle karışık ve iç çekişmenin olduğu bir dönemde nerede ve ne zaman karşılaştılar, buda cevapsız bir soru olarak karşımızda durmaktadır.¹⁴³

7. Muâviye b. Ebî Süfyân Döneminde Habîb b. Mesleme

Muâviye, halife olduktan sonra hilafet merkezi Şam'a taşındı. En önemli sorunlardan biri İrmîniye bölgesinin idaresi olarak öne çıkmaktaydı. Buraya atanacak valinin, İrmîniye coğrafyasını tanıyan, bölgedeki prenslikler arasındaki çekişmelerden haberdar olan ve aynı zamanda oradaki halkın doğal müttefiki Bizans hakkında da yeterince malumata sahip birisi olması gerekiyordu.¹⁴⁴ Bütün savaşlarında Muâviye'nin yanında olan, istişare heyetinde bulunan ve Habîbü'r-Rûm lakaplı Habîb b. Mesleme'yi İrmîniye valisi olarak görevlendirdi.¹⁴⁵ Habîb b. Mesleme 661 yılında Ermenistan'ı tekrar denetim altına almıştır.¹⁴⁶ Ayrıca Azerbaycan da onun sorumluluğu altındaydı. İrmîniye valisi olarak Kâlikâlâ'da bulunan Habîb b. Mesleme, bilgi ve tecrübesiyle kısa zamanda bölgede istikrarı sağlamış ve bölge halkını denetimi altına almıştır.

Muâviye, Kafkaslara gönderdiği Habîb b. Mesleme Cürzan'da bulunduğu esnada halkın antlaşmayı bozduğu haberini aldı. Muâviye, Habîb'i el-Bâb'a emir olarak görevlendirmişti. Habîb, silahlı mücadele ve yazışmalar neticesinde isyan edenlerle tekrar antlaşma yaptı.¹⁴⁷

Taberî'de geçen bir bilgiye göre Muâviye döneminde İrmîniye halkının isyan ettiği ve Habîb b. Mesleme'nin o dönemde el-Bâb'da vali olarak bulunduğu nakledilmektedir. İsyân haberini aldığıında Cürzan'da bulunmaktadır. Tiflis halkına ve çevrede bulunan dağlık bölgelere mektuplar yazdı. Habîb, antlaşana kadar onlarla savaşma kararlılığını sürdürdü. İki taraf arasındaki yazışmalardan sonra Habîb öncekinin benzeri bir antlaşma metni yazdı.¹⁴⁸

Muâviye H 41 yılında halifelik görevini üzerine aldıktan yaklaşık bir sene sonra Habîb b. Mesleme vefat ettiği için bu dönemdeki faaliyetleri hakkında fazla bilgi mevcut değildir.

8. Habîb b. Mesleme'nin Vefatı

Muâviye, tarafından H 41 senesinde İrmîniye valisi olarak görevlendirilen Habîb b. Mesleme, bu görevini vefatına yakın bir zamanda yerine getirmiştir. Habîb b. Mesleme'nin vefat tarihi hakkında olduğu gibi vefat ettiği yer konusunda da farklı bilgiler vardır. Habîb b. Mesleme'nin İrmîniye'de Sümeysât (Samsat) yakınlarında vefat ettiği ve yaşının elliye gelmediği bunlardan biridir.¹⁴⁹ Diğer bir

¹⁴² Taberî, *Tarih*, 6/9, 10; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/209, 210; İbn Haldun, Ebû Zeyd Velîyuddin el-Hadramî el-İşbîlî, *Divânu'l-Mubtedei ve'l-Haber fi Târihi'l-Arab ve'l-Berberi*, thk. Halîl Şehâde, (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988/1408) 2/241, 242.

¹⁴³ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 49.

¹⁴⁴ Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1162.

¹⁴⁵ İbn Asâkir. *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12/68; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 1/323.

¹⁴⁶ Valter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000), 281.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 2/526.

¹⁴⁸ Taberî, *Tarih*, 5/150; Mustafa, "Tiflis Emirliği" 50.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 3/273; Beğavî, *Mu'cem*, 2/119; Belâzürî, *Ensâbu'l-Eşraf*, 11/57; İbn Asâkir. *Târîh-u Medînet-i Dimaşk* 12/80; İbn Abdî'l-Berr, *el-İstiâb*, 1/321; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm* 4/9.

rivayette ise Şam ve Dimaşk'ta daha elli yaşına gelmeden vefat ettiği nakledilmektedir.¹⁵⁰ İbn Asâkir'in, Ali b. Abdullah et-Temimî'den yaptığı nakilde İrmîniye'de H 45 senesinde elli yaşına gelmeden vefat ettiğini söylemektedir.¹⁵¹ Aynı eserde el-Heysen b. Adiy'den nakille H 41 senesinde vefat edenler arasında Habîb b. Mesleme'nin adını vermekte ve Medâinî'nin de bu görüşte olduğunu söylemektedir. Halebî, Habîb b. Mesleme'nin H 42 veya 44 yılında İrmîniye bölgesinde vali olarak bulunduğu dönemde vefat ettiğini nakletmektedir.¹⁵² Osman Gürbüz makalesinde yaptığı değerlendirme neticesinde İbn Asâkir'in Tarih-u Dimaşk'ta geçen dördüncü İrmîniye'de vefat ettiği bilgisine atıfla Kâlikâlâ (Erzurum)'da vefat etmiş olabileceğini söylemektedir.¹⁵³ Mahmûd Şit Hattâb, Habîb b. Mesleme ile ilgili yazdığı makalede vefat tarihini H 42, yaşının ise elli dört olduğunu söylemektedir.¹⁵⁴ Lammens, vefat tarihini 670, vefat ettiği yaşını ise elli beş olarak vermektedir.¹⁵⁵

Habîb b. Mesleme'nin vefat tarihi ve yeri ile ilgili bilgiler incelendiğinde çoğunluğun görüşü İrmîniye bölgesinde vefat ettiği yönündedir. Habîb b. Mesleme'nin vefat tarihi ve yaşı ile ilgili rivayetlerin çoğunda H 42 senesinde ve elli yaşına gelmeden öldüğü nakledilse de Mahmûd Şit Hattâb'ın elli dört yaşında vefat ettiğine dair değerlendirmesi daha doğrudur.

Habîb b. Mesleme'nin vefatına sebep olan hastalığın, hamama gidip uzun süre kalmasından dolayı ortaya çıkan zâtürre olduğu nakledilmektedir.¹⁵⁶ Veya aynı sebebe bağlı olarak solunum sistemine bağlı bir hastalıktan dolayı vefat etmiştir. Vefat ettiği yaş göz önüne alındığında ömrü kısa, ancak yaptığı büyük ve önemli işleri ömründen daha fazlaydı. Dünyadaki ömrü çok uzun olmasa da yaptığı hizmetler kalıcı oldu.¹⁵⁷

Habîb b. Mesleme vefat ettiğinde cenaze namazını Mervan b. Hakem kıldırılmıştır.¹⁵⁸ Namaza katılanlar hakkında pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. İbn Asâkir kitabında Vâkîdî'den şöyle bir bilgi nakletmektedir. Habîb b. Mesleme ve Amr b. el-Âs aynı senede vefat ettiler. Muâviye, İbnetu Kurza ve diğer hanımlarına şöyle dedi: "Allah Teâlâ bana iki adamı yardımcı olarak vermişti. Onlardan biri hükümdar gibi davranmamı istiyor diğer yani Habîb ise Hz. Ömer ve Hz. Ebû Bekir gibi sünnete uygun davranmamı istiyordu." Her ikisinin ölümü üzerine secde ettiğinde de aynı şeyi söylemişti. Muâviye, Habîb ve Amr'ın arasında kaldığını onların ölümüyle bu durumdan kurtulduğunu söylemiştir.¹⁵⁹

Gençliğinin ilk yıllarından itibaren savaş meydanlarında olan en zor bölgelerde komutanlık ve valilik yapan Habîb b. Mesleme, ölüm anına kadar İslâm'ın sancağını en uç bölgelere ulaştırdı. Yaptığı fetihlerle Müslümanların kalbinde ve tarihinde önemli bir yer edinmiş oldu.

9. Habîb b. Mesleme'nin Kişiliği

¹⁵⁰ İsbahânî, Ebû Nua'ym Ahmed b. Abdullah b. İshak b. Musa b. Mehran, *Ma'rifeti's-Sahabe*, nşr. Â'dil b. Yûsuf el-A'zzâzî. (Riyad: Daru'l-Vatan Linneşr, 1998-1419), 2/820; İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/67, 70.

¹⁵¹ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/81.

¹⁵² el-Halebî, Muhammed Rağıb b. Mahmûd b. Haşim, *A'lamu'n-Nübelâ bi Tarih-i Haleb*, (Haleb: Daru'l-Kalem), 1/105

¹⁵³ Gürbüz, "Abdurrahman Gazi", 1161.

¹⁵⁴ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 50.

¹⁵⁵ Lammens, "Habîb b. Maslama", 9.

¹⁵⁶ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/79.

¹⁵⁷ Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 51.

¹⁵⁸ Ebû Sa'd, Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem'ânî el-Mervezî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî'l-Yemânî, (Haydarabad: Meclisu Daireti'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1962/1382) 10/268; İbn Hibbân b. Ahmed et-Temimî el-Bustî, *Kitâbu's-Sikât*, (Beyrut: Daru'l-Fikr) 3/81.

¹⁵⁹ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimaşk*, 12/81.

Habîb b. Mesleme, daha genç yaşlarından itibaren içindeki savaşçı ruhunu ortaya koyan, bu amaçla tek başına Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına gelip onunla savaşa katılma arzusunu dile getiren önemli bir şahsiyettir.

Habîb b. Mesleme'nin, ordu komutanı olarak farklı savaş taktikleri uygulayan çevresindekilere danışan ve sağlam istihbarat bilgisine sahip bir şahsiyeti vardı. Düşman hakkında bilgi toplar, keşif yapar, düşman hakkındaki bütün ayrıntıları değerlendirir, planlarını hazırlar ve savaşı kazanırdı. Hiçbir ayrıntıyı atlamaz, işini şansa bırakmaz ve aklını kullanırdı. Fetih hareketlerinde acele etmez, tedbiri elden bırakmazdı. Düşünmeden planlamadan anlık hareketlerde bulunmazdı. Bu yönüyle de sayıca kendisinden fazla olan orduları birçok defa hezimete uğratmıştır. Ordusunda bulunan kişilere danışır, onların görüşlerini dikkatle dinler, kendi düşüncesinde değerlendirir ve uygulamaya koyardı. Bu durum savaşın her aşamasında aynı şekilde olurdu. Habîb, askerî, idarî, siyasî özellikleri ve üstün sahâbî olarak öne çıkmıştır.¹⁶⁰

Düşmana beklemediği anda saldırıp onları şaşırtmayı severdi. Hz. Osman döneminde İrmîniye fetihlerinin başlangıcında mevsimin kış olması ve bölgenin karlı olması onu durduramamıştır. Öküzleri kullanarak kar engelini aşmış ve düşmanı beklemediği bir anda yenilgiye uğratmıştır.¹⁶¹

Cesaretiyle yanındakilere örnek olmaktadır. Ordusunun en ön saflarında gidip onlara şunu diyordu. "Mutlak bir zafer ve kurtuluş için bana uyun ve hattın gerisinde kalmayın."¹⁶² Habîb b. Mesleme, kahramanlık ve cesareti ile İslâm tarihinde önemli izler bıraktı.

Tüm bu askeri strateji ve tecrübesinin yanında Habîb gerçek bir mü'mindi ve samimi bir imana sahipti. Düşmanla karşılaştığında veya bir kaleyi kuşattığında, "La havle vela kuvvete illa billâhi'l-aliyyil azîm" derdi. Habîb, Allah'ın ona bahşettiği tabiatı, derin bilgisi, edindiği tecrübesi ve Allah'a olan güveni ile üstün bir komutanın bütün özelliklerini taşımaktaydı. Habîb, düşmanla karşılaşınca Hz. Peygamberden duyduğu şu hadisi okurdu. "Bir kısmı dua edip diğerlerinin de âmin dediği bir topluluk bir araya gelmez ki, Allah onların duasını kabul etmesin." Sonra Allah'a hamd eder ve şöyle dua ederdi: "Allah'ım kanlarımızı akıtma, sevabımızı şehit sevabı kıl".¹⁶³

Habîb b. Mesleme, yaptığı işlerin bilincinde olan hikmet sahibi bir komutandı. Ordusu her ne şartta olursa olsun onları zor durumlardan kurtarmayı bilmiştir. Her zaman bir çıkış yolu bularak ordusunu selamete ulaştırmıştır.

Güçlü bir kişiliği, sağlam ruh yapısı ve fiziksel olarak da mükemmel bir bedeni vardı. Onun karakteri zafer elde ettiğinde de yenilgiye uğradığında da değişmezdi. Davetlere icabet eden saygın bir kişiliği vardı. Biri yardım istediğinde mutlaka onun yanında olurdu.¹⁶⁴ Boyunun uzunluğu etrafındaki kişiler tarafından yüksek bir tepe veya yüksek bir balkona benzetilmiştir.

Arap toplumunda bir kahramanlık ve üstünlük göstergesi olarak lakap kullanılmaktadır ve bu genelde ilk çocuğunun adı olmaktadır. Habîb b. Mesleme'nin birçok lakabı olduğu nakledilmektedir. En çok bilinen ve zikredilen, Roma İmparatorluğunun hâkimiyeti altındaki topraklarda çok cihatta

¹⁶⁰ Sallâbî, *Hz. Osman*, 233.

¹⁶¹ Süryani Patrik Mihail, *Vakainame*, çev. Hrand D. Andreeyan, (İstanbul: 1944), 1/31.

¹⁶² Hattâb, "Habîb b. Mesleme", 52.

¹⁶³ İbn Asâkir, *Târîh-u Medînet-i Dimâşk* 12/77.

¹⁶⁴ İbn Hacer, *el-İsabe*, 3/23; İbn Abdî'l-Berr, *el-İstiâ'b*, 1/320.

bulunduğu için verilen Habîbü'r-Rûm lakabıdır. İrmîniye bölgesinde kırka yakın kale ve şehri fethetmiştir.¹⁶⁵

10. Hadis Rivayetleri ve Sahâbî Olması Meselesi

Sahâbî olarak Habîb b. Mesleme'den rivayet edilen hadisler ganimet paylaşımı (Nefel) ile alakalıdır.¹⁶⁶ Ziyad b. Haris et-Temîmî ed-Dimaşkî, Habîb b. Mesleme'den nefel ve kişiye öğle veya akşam yemeği vermeyen kimseden bir şey istememekle ilgili hadis rivayet etmiştir.¹⁶⁷

Habîb b. Mesleme'nin nefel ile ilgili üç hadis nakli mevcuttur. Bu hadisler Ahmed b. Hanbel'in Müsned'i, İbn Mâce'nin Süneni ve Ebû Dâvûd'un Sünen adlı eserinde yer almaktadır. Zeyd b. Cariye, Habîb b. Mesleme'den şu hadisi rivayet etmiştir: "Hz. Peygamber humusu (beşte bir hisse) ayırdıktan sonra kalanın üçte birini cihat edenlere nefel olarak verdi."¹⁶⁸

Nefel ile ilgili bir diğer rivayeti ise aynı senetle Habîb b. Mesleme'den nakledilen şu hadistir: "Hz. Peygamber'in savaşa başlarken ganimetin dörtte birini, dönüşte de üçte birini verirken gördüm."¹⁶⁹

Habîb b. Mesleme'den nakledilen üçüncü hadisin metni şu şekildedir.

"Hz. Peygamber (bir birliği savaşa gönderirken) humus denilen beşte birlik payı düştükten sonra kalandörtte birini nefel olarak vereceğini vaat ederdi. Savaştan dönüşte bir nefel vaat edeceği zaman isehumus yani beşte bir hisseyi çıkardıktan sonra kalanın üçte birini nefel olarak vermeyi vaat ederdi."¹⁷⁰

Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olup olmadığı konusunda doğumunda olduğu gibi farklı görüşler mevcuttur. Abdullah b. Muhammed, Ebû Bekir b. Ebî Âsım, Duhaym, Suveyd b. Abdulaziz ve Ebû Vehb silsilesi ile gelen rivayette Mekhûl, fakihlere Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olup olmadığını sorduğunda onların bu konuda kesin bilgi vermediğini; kavmine sorduğunda ise onun sahâbî olduğunu nakleder.¹⁷¹

Zehebî, Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olduğunu söylemektedir.¹⁷² İbn Mui'n Habîb b. Mesleme hakkında şu bilgiyi vermektedir. İbn Hibbân'ın Sahih'inde Nefel ile ilgili hadis rivayetinin yer aldığı ve Sahih-i Buhârî'de de Hakemeyn ile ilgili kısımda adının geçtiği belirtilmektedir. Ayrıca Buhârî Habîb b. Mesleme'nin sahâbî olduğunu söylemektedir.¹⁷³

Yukarıda verilen bilgiler ışığında tabakat kitaplarında bazen tek bazen iki başlık halinde verilen Habîb b. Mesleme'den hadis rivayet edildiği bilgisine ulaşılmaktadır.

SONUÇ

Müslüman olması ve Hz. Peygamber ile karşılaşması genç olması nedeniyle, Mekke'nin fethinden sonra gerçekleşmiştir. Mensub olduğu kabile, Mekke'nin yönetimini de elinde bulunduran köklü ailesi

¹⁶⁵ Asri Çubukçu, "Habîb b. Mesleme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/372-373.

¹⁶⁶ Ahmet Yaman, "Tenfîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2011) 40/451.

¹⁶⁷ İbn Kesîr, *el-Bidaye*, 9/270.

¹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Âmir Ğadbân, (Beyrut: Muessetu'r-Risale, 1999-1419), 29/7; Ebû Davud, Süleymân b. Eşâ's el-Ezdî es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Davud*, thk. Şuayb el-Arnaût, Muahammed Kâmil, (Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009-1430) 4/377; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid el-Kazvîni Ebû Abdullah, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Şuayb el-Arnaût, Âdil Mürşid, Saîd el-Lühâm, (Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009-1430), 4/114.

¹⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/12; Ebû Davud, *Sünen*, 4/379; İbn Sa'd, *el-Cuzu'l- Mutemmim*, 2/190.

¹⁷⁰ Ebû Davud, *Sünen*, 4/377, 378; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 29/10; İbn Mâce, *Sünen*, 4/116.

¹⁷¹ el-İsbahânî, *Ma'rifetu's-Sahabe*, 2/821.

¹⁷² Halebî, *A'lamu'n-Nübela*, 1/106.

¹⁷³ İbn Hacer, *el-İsabe*, 1/323, 324.

Kureyş'in atası sayılan Fihr b Malik'e dayanmaktadır. Hz. Peygamber Medine'de iken onun yanına geliponunla Tebük Seferi'ne katılmıştır.

Hız. Ebû Bekir'in hilafetiyle serhat bölgelerinde seferlere başlayan Habîb b. Mesleme, beraber savaştığı Hâlid b. Velîd, İyâz b. Ganm ve Ebû Ubeyde gibi dönemin parlak komutanların tecrübelerinden istifade etmiştir. İlk halifenin son, Hız. Ömer'in ilk günlerine denk gelen Yermük Savaşı'nda bir birliği komuta etmesi gelecekte üstleneceği görevler için iyi bir deneyim olmuştur.

Hız. Ömer dönemi Habîb b. Mesleme'nin daha çok öne çıktığı ve yaptığı fetihlerle dikkatleri üzerine çektiği bir dönem oldu. Suriye bölgesindeki fetihlerle Hız. Ömer'in dikkatini çeken Habîb, ilk olarak Cezire'nin Acemlerine vali olarak görevlendirildi. Devamında bu bölgede ve İrmîniye'de valilik görevlerinde bulundu. Komuta ettiği birliklerle elde ettiği başarılı fetih faaliyetleri Hız. Ömer'in onu bu görevlere getirmesinde etkili oldu.

Doğu Anadolu, Kuzey Anadolu, Ermenistan ve Gürcistan bölgelerine İslâm'ı ilk ulaştıran kişilerden biri olmasına rağmen ülkemizde ismi çok bilinmeyen Habîb b. Mesleme, bu bölgelerdeki fetihlerinin önemli bir kısmını Hız. Osman döneminde gerçekleştirmiştir. Hız. Osman'dan bizzat aldığı emirle, o zamanki ismi ile İrmîniye bölgesinde fetihle görevlendirildi. Bu görev doğrultusunda Urfa, Adıyaman istikametinden Erzurum'a gelerek ilk büyük fethini burada gerçekleştirdi. Fetihlerin devamında Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Dvin ve çevresini İslâm topraklarına dâhil etti. Dvin'den sonra Gürcistan'da fetihlerde bulundu. Gürcistan'ın ilk fâtihi olarak orada İslâm dininin yayılmasında katkıları oldu. Hatta bu fetihlerle Karadeniz kıyısı yakınlarına kadar ulaştı. Özellikle İrmîniye'de yaptığı fetihlerde yaptığı antlaşmalar bölge halkının İslâm'a bakışını olumlu yönde etkilemiştir. Habîbü'r-Rûm lakabı onun Bizans topraklarında yaptığı mücadeleyi en güzel şekilde anlatmaktadır. Bu fetihler, hızlı olması, geniş topraklarda gerçekleşmesi ve maddi gücün azlığına rağmen müthiş askeri operasyonlar olarak tarihteki yerini almıştır.

Hız. Ali döneminde Muâviye b. Ebî Süfyân tarafında yer aldı. Muâviye'nin en güvendiği isimlerden biri olarak istişare heyetinde bulundu.

Hız. Peygamber'den rivayet ettiği, savaş öncesinde ve sonrasında fazladan ödül vermekle alakalı (nefel) üç hadis mevcuttur. Hız. Peygamber ile hayatta iken görüşüp hadis rivayetinde bulunan Habîb, Allah'a imanı tam olan ve savaşlarında, önce dua ile Rabbine sığınan gözü kara bir komutandır. Habîb b. Mesleme, saygı duyulan yönetici, başarıları ile öne çıkan sahabî, tecrübeli siyaset adamı ve fatih bir komutan olarak İslâm tarihinde unutulmaması gereken bir kişidir.

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Georgy. *Abû'l-Farac Târîhi*. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.

Ağırakça, Ahmed. *İslâm Tarihi Hız. Ebû Bekir Devri*. İstanbul: Burç Yayınları, 1998.

Ahmed b. Hanbel. *Musnedu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb elArnaût-ÂdilMürşid-Âmir Ğadbân. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1999-1419.

Alan, Hüseyin. *Siyerin Gölgesinde Hız. Peygamber Öncesi Mekke ve*

Arabistan. İstanbul: Beyan Yayınları, 2014.

el-Ali, Abdulkerim. "Habîb b. Mesleme el-Fihri". *el-Mevsuatu'l-Arabiyye*, 8 (2003): 35-36.

- Arslan, İhsan. "Hulefâ-i Râşidîn Döneminde İyâz b. Çanm". *İSTEM*, 10/19 (2012): 101-120.
- Beğavî, Ebu'l-Kâsım Abdullah b. Abdulaziz b. el-Merzubân b. Sâbûr *Mu'cemu's-Sahâbe*. nşr. Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Cükenî, 2 cilt. Kuveyt: Mektebet-u Dâru'l-Beyân, 2000-1421.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahya, *Cümel-u min Ensâbi'l-Eşrâf*, nşr. Süheyl Zekâr, Riyâd ez-Zerkelî. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1996-1417.
- Ahmed b. Yahya. *Futûhu'l-Buldân*. çev. Mustafa Fayda. İstanbul: Siyer Yayınları, 2013.
- Bozan, Oktay. "Abbasi İdaresi Altında Ermeniler ve Ermeni İsyancıları". *İSTEM* 11/22 (2013): 23-41.
- Bünyadov, Ziya. *VII.-IX. Asırlarda Azerbaycan*, Rusçadan çev. Cabbar Cabbarov, Hasan Alizade. Bakü: Şark-Garb Yayınları, 2007.
- Cevdet Paşa, Ahmed *Kısâs-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefa*, 2 cilt. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1966.
- Çelikkol, Yaşar. *İslâm Öncesi Mekke*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2016.
- Çubukçu, Asri, "Habîb b. Mesleme" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14: 372-373. İstanbul: TDVY, 1996.
- Ebû Davud, Süleymân b. Eşâ's el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Davud*. nşr. Şua'yb el-Arnaût-Muahammed Kâmil. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyye, 2009-1430.
- Ebû Sa'd, Abdulkerim b. Muhammed b. Mansur et-Temimî es-Sem'ânî el-Mervezî. *el-Ensâb*, nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimi'l-Yemânî, Haydarabad: Meclisu Daireti'l-Mearifi'l-Osmaniyye, 1962-1382.
- Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellâm. *Kitâbu'l-Emvâl*. nşr. Dr. Muhammed A'mmâre, Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1989-1409.
- Gümüş, Nebi. "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri". Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi, 2000.
- Gümüş, Nebi. *İlk Dönem İslâm-Gürcü İlişkileri*, Rize: Karadeniz Basın Yayın, 2007.
- Gümüş, Nebi – Taniel Nakaidze. "Bilim, Ahlak ve Sanat Bağlamında Çağdaş İslâm Algıları", *Gürcistan'da İslâm Algısı*, ed. Cenciz Batuk, Hasan Atsız. 2/131-143. Samsun: Canik Belediyesi, 2011.
- Gümüş, Nebi. "İslâm Tarihi Kaynaklarında Ermeniler" *Tarihte Türkler ve Ermeniler*, 1/a Ankara: Türk Tarih Kurumu, (2014): 1: 207-223.
- Gürbüz, Osman. "Abdurrahman Gazi Kimdir?". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 20/3. (2016): 1155-1171.
- Osman. "Kâlikâlâ-Erzen İsimlerinin Menşei ve Erzurum'un Fethine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İLTED*, 2/46 (2016): 131-143.
- Güzel, Fatih. "İrmîniye Fatihi Habîb b. Mesleme el-Fihri'nin Hayatı ve Askeri Faaliyetleri". *Türkiye İslâmiyat Araştırmaları Dergisi* 2/2. (2018): 205-222.
- Halife b Hayyât. *Tarih-u Halife b. Hayyât*. çev. Abdulhalik Bakır, nşr. Ekrem Ziyâ Umeri, Ankara: Bizim Büro Basımevi, 2001.
- Halebî, Muhammed Rağîb b. Mahmûd b. Haşim. *A'lamu'n-Nübela bî Tarih-i Haleb*, Haleb: Daru'l-Kalem, 1988-1409.

- Hattâb, Mahmûd Şit. "Habîb b. Mesleme el-Fihri, Fâtihu Şatra İrmîniyye" *Mecelletu'l-Mecma' Lugati'l-Arabiyye bi Dimeşk*. a/49. 1974): 34-58.
- Mahmûd Şit. *Kâdetü'l-Fethi'l-İslâmî fi Ermenîya*. Beyrut: Dâr-u ibn Hazm, 1998-1419.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Âsım en-Nümerî el-Kurtubî. *el-İstiâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*. nşr. Ali Muhammed el-Becavî, Beyrut: Dâru'l-Ceyl, 1992-1412.
- İbn A'sem el-Kûfî. *Kitâbu'l-Fütûh* thk. Ali Şirî. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ezvâ, 1991-1411.
- İbn Asâkîr. *Târih-u Dimeşk*, nşr. Amr b. Ğurâme el-Amrî, 80 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1995-1415.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *el-Muntazam fi Tatihi'l-Mülük ve'l-Umem*. nşr. Muhammed Abdulkadir Atâ-Mustafa Abdulkadir Atâ, Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1993-1423.
- İbnü'l-Esîr, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî. *Usdu'l-Ğabe fi Ma'rifeti's-Sahabe*, 1 cilt. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1989-1409.
- Ebû'l-Hasan. *el-Kâmil fi't-Tarih Tecümesi*. çev. Komisyon. İstanbul: Hikmet Yayınları, 2008.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye b. Amr b. el-Haşimi el-Bağdâdî. *el-Muhabber*. nşr. İlize Liyahtn Shteeter, Beyrut: Daru'l-Âfaâk el-Cedîde, t.y.
- İbn Hibbân, Ahmed et-Temimî el-Bustî. *Kitâbu's-Sıkât*. Beyrut: Daru'l-Fikr, t.y.
- İbn Hacer, İmam Hafız Ahmed b. Ali el-Askalanî. *el-İsâbe fi't-Temyizi's-Sahabe*. 6 cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1995-1415.
- İbn Haldun, Ebû Zeyd Veliyuddin el-Hadramî el-İşbîlî. *Divânu'l-Mubtedei ve'l-Haber fi Târihi'l-Arab ve'l-Berberi*, nşr. Halîl Şehâde. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1988-1408.
- İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî Ebû AbdullaH *Sünen-ü İbn Mâce*, nşr. Şua'yb el-Arnaût-Âdil Mürşîd-Saîd el-Lühâm. Beyrut: Daru'r-Risâleti'l-Alemiyeye, 2009-1430.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübra*. Nşr. Dr. Ali Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 2001-1421.
- Ebû Abdillâh, *el-Cuzu'l-Mutemmimu li Tabakâti İbn Sa'd*, nşr. Muhammed b. Sâmil es-Sülemî. 5 cilt. Taif: Mektebetu's-Sadîk, 993-1414.
- İpek, Ali. "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu". *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4 (2015) 41-54.
- Ali-Ercan Cengiz. "Müslümanların Aras Boylarının Fetihlerinde Önemli Bir Karargâh Aruc", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2016): 19-28.
- İsbahânî, Ebû Nua'ym Ahmed b. Abdullah b. İshak b. Musa b. Mehran. *Ma'rifeti's-Sahabe*. nşr. Â'dil b. Yûsuf el-A'zzâzî. Riyad: Daru'l-Vatan Linneşr, 1998-1419.
- İskender, Fâyiz Necib. *el-Futûhatü'l-İslâmiyye li Biladi'l-Kürc*. İskenderiye: Dâru'l-Fikri'l-Câmiî', 1988.
- Kaegi, Walter E. *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*. Çev. Mehmet Özey. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2000.
- Külekcî, Cahit. *İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul: Dün Bugün Yayınları, 2012.

- Lammens, H. "Habîb b. Mesleme" *İslâm Ansiklopedisi*. 5: 9. İstanbul MEB Yayınları, 1987.
- Mihail, Süryanî Patrik. *Vakainame*. 1. Kısım (622-1042), Fransızca ve Ermeniceden Türkçeye çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: 1944
- Mustafa, Reşad Aziz Oğlu. "Tiflis Emirliği". Doktora Tezi. Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, 2013.
- Sallâbî, Ali Muhammed, *Birinci Halife Hz. Ebû Bekir Hayatı, Şahsiyeti ve Dönemi*. trc. Şerafettin Şenaslan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2017.
- Ali Muhammed. III. Halife Hz. Osman'ın Hayatı Şahsiyeti ve Dönemi, trc. Ayhan Ak, İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2015.
- Ali Muhammed. Mü'minlerin Emiri Hz. Ali, Hayatı, Şahsiyeti ve Yaşadığı Çağ. trc. Şerafettin Şenaslan. İstanbul: Ravza Yayıncılık ve Matbaacılık, 2008.
- Streck, M. "İrmîniye". *İslâm Ansiklopedisi*. 4: 317-326. İstanbul: MEB Yayınları, 1979.
- Yâkut, Şehabeddin Ebî Abdullah b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Buldân*, 5 cilt. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1988-1398.
- Yaman, Ahmet. "Tenfîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40: 451. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Zehebî, Şemseddîn Ebû Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz. *Siyer-i Şemseddîn, A'lâmu'n-Nubelâ*. nşr. eş-Şeyh Şua'yb el- Arnâût. Muessetu'r-Risâle, 1985-1405.
- Şemseddîn. *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâti'l-Meşâhîr ve'l-E'lâm*, Beyrut: Daru'l-Kitabi'l-Arabî, 1993.

AKADEMİK-US

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi

e-ISSN: 2602-3253

AKADEMİK-US, Haziran 2020, 4/1, 138-143

Yayın Değerlendirmesi / Book Review

Geliş Tarihi: 22.05.2020

Kabul Tarihi: 08.06.2020

el-A'zamî, Muhammed Mustafa. Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi, Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma. İz Yayıncılık, 2015, 440 sayfa.

Mustafa HATİPOĞLU¹

Batı dünyasında İslâm dininin temel kaynağı olan Kur'ân'a olan ilginin çok eskiye dayandığı bilinen bir durumdur. Kimileri adına oryantalistik çalışmalar da denen bu ilginin miladi XII. yüzyılın ortalarında, Kur'ân'ın Latinceye çevrilmesiyle başladığı kanaatindedir. Ancak adına modern oryantalizm de denen bu çalışmaların gerçek anlamda kendini göstermesi Fransız İhtilali'yle beraber olmuştur. Bilimsel anlamda özellikle Kur'ân tarihi ve kıraatlar üzerinde yoğunlaşan oryantalistik çalışmaların kendine özgü taktik ve hedefleri hep var olagelmıştır. Bu bağlamda hemen ifade edilmelidir ki, Kur'ân tarihi, Kıraatlar ve İslâm hakkında yapılan çalışmaların Müslümanları ve tarihlerini tanımaktan öte, onları tanımla amacı taşıdığı hususu artık kabul edilen bir gerçektir. Buna karşın İslâm dünyasında genelde Batı özelde de oryantalist çalışmaları tanımaya ve anlamaya yönelik ciddi çalışmaların ortaya konması bir gerekliliktir. Ancak bu çalışmaların tepkisel olmaması, Oryantalistler tarafından ortaya atılan iddiaların bir olgu olarak ele alınıp incelenmesi, objektif olarak değerlendirilmesi, toptancı bir algılamaya ile ele alınmayıp, söz konusu çalışmaların güzel yönlerinin de ortaya konması ve çok yönlü bir tahlil-tenkide tabi tutulması gerekmektedir. Batı'nın kültürü, tarihi, düşünce yapısı ve metodolojileri hakkında yeterli arka plana sahip olan Muhammed Mustafa el-A'zamî'nin *Kur'ân Tarihi* adlı kitabı, bu çalışmalardan bir tanesidir.

Tanıtımını yaptığımız eserde Muhammed Mustafa el-A'zamî, oryantalizmin Kur'ân tarihiyle ilgili çalışmalarına ciddi ve köklü eleştiriler getirmektedir. Müellifin böyle bir eser kaleme almasının en önemli önemli gerekçelerinden birisinin Toby Lester'in *The Atlantic Monthly* (Ocak 1999) de yayınladığı *What is the Koran* adlı makale olduğunu söylemek mümkündür. Müellife göre Kur'ân tarihiyle ilgili oryantalist tezlerin önemli bir kısmının Yahudî ve Hristiyan asıllı kimseler tarafından dillendirilmesi, konuyu Eski ve Yeni Ahit'in metinleşme tarihleriyle karşılaştırmalı olarak ele almayı gerektirmektedir. Müellif, Oryantalistler tarafından ortaya atılan iddialara İslâmî kaynaklarca sahih kabul edilen görüşlerle ve ilmî ölçütler çerçevesinde cevap vereceğini özellikle vurgulamaktadır. Müellifi Kur'ân tarihini Eski ve Yeni Ahit'le karşılaştırmalı olarak incelemeye iten diğer bir ana saik oryantalistlerin büyük çoğunluğunun Kitab-ı Mukaddes geleneği içinde yetişmeleri ve bu alanın kavram ve düşünceleriyle konuşmuş olmalarıdır. Bu eser sayesinde A'zamî'nin ifadesiyle; "okuyucu Müslüman ve Oryantalist âlimler arasındaki fikrî orantısızlığı adil ve objektif bir anlama ölçütüyle tartma imkânına sahip olacaktır". Eserin ilk baskısı İngilizce olarak yapılmıştır. Yazar buna gerekçe olarak dünyada İngilizceyi konuşan büyük bir

¹ Öğr. Gör., Ordu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerimi Okuma ve Kıraat ABD, meynir63@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-1891-4866.

kesimin Kur'ân hakkındaki bilgi eksikliği nedeniyle saldırılar karşısında savunmasız kalmalarını göstermektedir.

Eserin adı *Vahyedilişinden Derlenişine Kur'ân Tarihi, Eski ve Yeni Ahit ile Karşılaştırmalı Bir Araştırma* olup müellifi Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zamî'dir². İngiltere'nin Liecester kentinde 2003 yılında neşredilen eserin özgün adı *The History of the Qur'anic Text: from Revelation to Compilation: a Comparative Study with the Old and New Testaments*'dir. Kitabı Türkçeye kazandıranlar İslam Felsefesi alanındaki çalışmalarıyla tanınan Prof. Dr. Ömer Türker ve birçok çevirisi bulunan Fatih Serenli'dir.

XX. yüzyılın velûd âlimlerinden Prof. Dr. Muhammed Mustafa el-A'zamî tarafından kaleme alınan bu kitap üç ana bölüm, yirmi alt başlık ve bibliyografyadan oluşmaktadır.

Kitabın *Kur'ân Metninin Tarihi* adlı ana başlığı taşıyan birinci bölümünde erken dönem İslâm Tarihi, Kur'ân'ın yazım ve tertibi, Osman Mushaf'ı, Arap hattının tarihi ve İbn-i Mes'ud Mushaf'ı gibi ihtilafı ve tartışmalı konular ana hatlarıyla işlenmiştir.

Bu ana bölüme kısa sayılabilecek bir giriş ile başlayan müellif, burada özellikle William Muir, Toby Lester, Andrew Rippin, Joseph Puin gibi oryantalist yazar ve araştırmacıların Kur'ân ve metinleşme tarihi, kıraatler ve Müslümanların Kur'ân tasavvuru hakkında ortaya attıkları iddiaları geniş bir yelpaze içerisinde ele almıştır. Bu bağlamda yazarın bu bölümü Oryantalistlerin ortaya attıkları iddialara cevap verme ihtiyacı üzerine kurguladığını söylemek mümkündür.

Müellif *Vahiyler ve Peygamberimiz Hz. Muhammed (s.a.v)* adlı alt başlıkta ise tarihte bütün peygamberlerin ortak ve nihai gayesinin tevhit inancı olduğu yolundaki temel İslâmî düşüncüyü etraflıca ele almıştır. Bu bağlamda her peygamberden sonra bir tahrif dönemi yaşandığını hatırlatarak sözü artık evrensel ve tahrif edilemeyecek bir kitabın zamanının gelmesine getirmeye çalışmıştır.

Kur'ân'ın Yazımı ve Tertibi adını taşıyan bu alt başlıkta Kur'ân'ın yazımının bir başka ifadeyle vahiy kâtipliğinin Mekke'de başladığına değinen yazar, vahiy kâtipliği yapmış birkaç isme yer vermek suretiyle nüzul sürecinin erken dönemi hakkında çok fazla temas edilmeyen bu noktayı başarılı bir şekilde sunmuştur. Medine dönemine gelindiğinde ise birçok vahiy kâtibinin ismi zikredilmiş ve Kur'ân'ı yazıya aktarmanın sahabe arasındaki yaygınlığına temas edilmiştir.

Kur'ân'ın Yazılı Derlemesi meselesine gelindiğinde yazar burada Kur'ân'ın Hz. Ebû Bekir döneminde cem edilmesi, söz konusu görevin Zeyd b. Sâbit'e verilmesinin sebepleri ve cem faaliyetinde takip edilen yöntemle ilgili dikkat çeken tespitlere yer vermiştir. Müellif bu başlık altında 20. yüzyılın şarkiyatçıları tarafından "tenkitli metin neşrinin esaslarıyla ilgili oluşturulan bir yazarın orijinal metninin soy ağacı" adlı metin kritiğiyle Zeyd b. Sâbit'in Kur'ân'ı cem'inde takip ettiği yöntemi mukayeseli olarak ele almıştır. Yazarın bu tarz bir değerlendirmenin on dört asır önce Zeyd b. Sâbit tarafından geliştirildiğine dair tespiti ilgi çekicidir.

Osman Mushafı adıyla bir bahis açan müellif, burada Kur'ân'ın istinsah faaliyetlerini ve buna gerekçe olan amilleri başarılı bir şekilde ele almıştır. Adına İmam Mushaf da denen Osman Mushaf'ı hakkında

² M. M. el-A'zamî, 1932 yılında Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletine bağlı Mau-nath Bhanajan şehrinde doğdu. İlk, orta ve yüksek tahsilini Hindistan'da tamamladı. Dâru'l-Ulûm Deoband'dan mezun olduktan sonra (1952), yüksek lisansını el-Ezher'de (1955), doktorasını da bir yıl gibi kısa bir sürede Cambridge'de (1966) tamamladı. Doktorasını tamamladıktan sonra kısa bir süre Katar Milli Kütüphanesi'nde müdürlük görevini yürüten A'zamî daha sonra Suudî Arabistan (Ümmu'l-Kurâ), İngiltere (Oxford) ve ABD'de (Michigan ve Princeton) çeşitli üniversitelerde öğretim üyeliğinde bulundu. Daha çok Hadis alanındaki çalışmalarıyla maruf olan yazar 1980 yılında Kral Faysal Uluslararası İslâmî Araştırmalar ödülüne layık görülmüştür. Muhammed Mustafa el-A'zamî 20 Aralık 2017 tarihinde Suudî Arabistan'ın Riyâd kentinde vefat etmiştir.

detaylı bilgilere yer veren yazar, istinsah edilen Mushaf'ın sessiz harflerle yazıldığını, ünlü harflerinin düşürülmüş, noktasız ve harekesiz olduğunu, sûre ve ayet fasıllarını içermediğini, sahabenin huzurunda okunduğunu ve buna hiçbir itirazın yapılmadığını dile getirmiştir.

Arap Hattının Tarihi adıyla bir başlık açmayı elzem gören A'zamî'nin oryantalist söylemin eleştirisinde üzerinde durduğu en önemli hususlardan biri de Arap yazısının tarihi ve gelişimi meselesidir. A'zamî, bu bölümü özellikle Mingana'nın "Arapçanın Hz. Peygamber zamanında bilinen bir alfabeyle sahip olmadığı", Goldziher'in "kıraat farklılıklarının ilk Arap imlasındaki yanlışlıklardan kaynaklandığı" ve Gruendler tarafından dillendirilen "Kufî tarzda yazılan nüshaların ilk yüzyıla değil 2. hatta 3. yy'a ait olduğu" tezlerinin eleştirisi üzerine bina etmiştir. A'zamî, bu türden iddiaları sadece Arap yazısıyla değil Kur'an'ın sıhhatini de ilgilendiren iddialar olarak ele alarak buna dair ilmî izahlar getirir. Burada ayrıca Arap hattının gelişim tarihine temas etmiş, Nebâtî ve Süryanî yazılarıyla olan etkileşimine dair lehte ve aleyhte birçok görüşü aktarmıştır. Nihayetinde Arap hattının Nebâtî yazısından önce var olduğunu; Nebâtî dilinin Arapçadan başka bir şey olmadığını haritalar ve tarihin çok eski dönemine ait mezar taşlarından yararlanarak ortaya koymaya çalışmıştır.

Kur'ân'da Arap Yazısı ve İmlası bahsini bir önceki başlığın mütemmimi olarak tasarlayan müellif, burada Hz. Peygamber dönemindeki yazı çeşitleri, Osman Mushaf'ının imlası hakkındaki çalışmalarla ilgili bilgilere ve buna dair somut örneklemelere yer vermiştir. İlk Mushaflarda noktalama sistemiyle ilgili olarak harflerin altına veya üstüne konan noktaların aynı iskelete sahip harfleri birbirinden ayırdığına ve bu noktalama sisteminin İslâmiyet'ten önce de var olduğuna dair tespiti dikkat çekicidir. Yazar, bu iddiasını farklı kütüphanelerden temin ettiği yazıt ve belgelerle temellendirmeye yoluna gitmiştir.

Farklı Okumaların Nedenleri başlığında müellif, Goldziher'in "Kur'ân kıraatlerindeki farklılıkların noktasız ve harekesiz erken dönem Arap yazısından kaynaklandığı" iddiası ile Arthur Jeffery'nin "Osman Mushaf'ında noktaların olmayışı, okuyucunun anladığı kadarıyla ayetlerin anlam ve bağlamına uygun şekilde kendi işaretlerini koymakta özgür olduğu" görüşünü geniş bir perspektiften ele alarak tartışmıştır. A'zamî, bu yanlışa saplanmanın temel nedeni olarak oryantalistlerin İslam tarihindeki sözlü geleneği dikkate almamalarını göstermektedir. Ayrıca müellife göre bağlam bakımından birçok ayetin birden fazla hareke ve nokta dizisine sahip olmasına rağmen âlimlerin ezici çoğunluğunun yalnızca bir şekli tercih etmeleri, oryantalist iddiaların ilmî olarak sağlam bir dayanaktan yoksun olduğunu göstermektedir. Müellif, bu bağlamda sözlü aktarımın önemini vurgulamak için, özellikle hadis ve isnat sisteminin önemi üzerinde uzun uzadıya durmaktadır.

İkinci ana bölüme *Yahudîliğin İlk Dönem Tarihine Kısa Bakış* adlı bir başlıkla giriş yapan müellif, Kitab-ı Mukaddes'i incelerken takip edilecek en iyi yöntemin Yahudîliğin dinî ve siyasî tarihinden başlamak olduğundan bahseder. Yazar, geleneksel Yahudî anlatılarının, putperestlik ve paganizmle dolu olduğunu; ayrıca Tanrı'nın birliğini hiçe sayan malumatı da ihtiva ettiğini ifade eder. Müellif, böyle bir girişle Yahudîliğin ilk takipçilerinin Hz. Musa'ya ve onun mesajlarına meyretmediklerini göstermeyi amaçlamaktadır. Yazar bu bölümü krallık öncesi ve sonrasında yaşanan çeşitli hadiselerle detaylandırır. Kralların tarihi olarak sabit olan uygulamalarından ve hayatlarından kesitler sunan müellif, onların tanrıdan uzaklaştıran kişileri olduğunu özellikle vurgulamaktadır. Hz. Musa'nın kendi kavmiyle olan mücadelesinden örnekler veren A'zamî, Yahudîlerin kendi dönemlerinde bile Hz. Musa'nın öğretilerine sahip çıkma konusunda ciddi tereddütler yaşarken ondan sonrasında büsbütün sapma yaşadıkları yolundaki hâkim İslâmî kabulü tahkim etmeye çalışmaktadır.

Eski Ahit ve Tahrifi adlı başlıkta metnin kendi tarihine dair bilgiler yer almaktadır. Özellikle Yahudî-Hristiyan kaynaklarından alıntılar yapan yazar, tarihi süreç içerisinde Eski Ahit'in geçirdiği aşamaları, birçok defa el değiştirmesi ve uğradığı değişimleri geniş bir yelpazeden ele almaya çalışmıştır. Bu bağlamda A'zamî, Şam belgelerinin (Ölü Deniz Tomarlarında yedi sureti bulunan belgeler) akıbeti ve bulunması üzerinden geçen zaman; yine Ahit Sandığı'nın Filistin İstilasası (M.Ö 1050-1020) sırasında yedi ay boyunca Filistinlilere kapıtılması; Kral Süleyman döneminde Eski Ahit Sandığı'nın İlk Tapınak'a kaldırılması gibi meseleleri geniş bir değerlendirmeye tabi tutmuştur. Batılı kaynaklarda bütün bu aşamaların üzerinden Yetmiş Şebat yıl (beş yüzyıl) geçtiği bilgisi yer almaktadır. A'zamî, beş yüzyıl boyunca Yasa'nın hiç okunmamasının Yahudî nüfusu içerisine yabancı tanrıların ve pagan ayinlerinin girmesine sebep olduğu ve Tevrat'ın milletin hafızasından silinmesi sonucunu doğurduğu kanaatindedir. Müellif yine bu bölümde Pentakök (Kitab-ı Mukaddes'te Eski Ahit'in ilk beş bölümü) veya Hz. Musa'nın Beş Kitabı'nın (Yaratılıştan Tesniye'ye kadar) derlenmesi, kanunlaştırılması ve son şeklini almasının M. Ö. dördüncü yüzyılda gerçekleştiği meselesine temas eder. Kutsal Metin tarihini ele almaya devam eden yazar, burada Eski Ahit'in asıl dili ve tarihi süreç içerisinde geçirdiği değişim üzerinde durur. Yine bu bölümde müellif Tevrat'ın kaynaklarından Yahudî ve Yahudî dışı kaynaklara temas eder. Özellikle Şifahi Yasa'nın tarihi adlı başlık altında Mişna'lara yer veren yazar, Mişna'larda yer alan kavramlardan iktibasla birbiriyle çelişik ifadeler üzerinden Kutsal Metnin tahrifini temellendirmeye çalışmaktadır.

Bu bölümde ayrıca masoterik (İbranice "gelene") metin tarihine dair aktarımlarda bulunan müellif, Eski Ahit'in M. Ö. dokuzuncu yüzyılın sonlarından M. S. 1100'e kadar sadece otuz bir masoterik metnin mevcut olduğunu dile getirir. Yazarın bu başlık altında ayrıca noktalama konusuna temas ederek Süryânice gramerin babası olarak gösterilen Huneyn b. İshak'ın (h. 194-260/m. 810-873) meşhur Arap gramercisi Halil b. Ahmed el-Ferâhidî'nin (h. 100-170/m. 718-786) talebelerinden birinin öğrencisi olduğuna dair aktarımları dikkat çekicidir. Müellife göre bu ardışıklık, noktalamanın bir Müslüman icadı olduğunu, Süryânîler ve daha sonra onlardan da Yahudîlerin aldığını göstermektedir.

Hristiyanlığın İlk Dönem Tarihi adlı başlık altında Hristiyan-Dışı kaynaklarda Hz. İsa'nın tarihî bir şahsiyet olarak varlığının ispatlanmasının neredeyse imkânsız olduğunu ifade eden yazar, bunun sebebinin İncil metinlerinin İsa'nın hayatına dair yeterli biyografik bilgiye yer vermemesi olduğu kanaatindedir.

Hristiyan tarihini ele aldıktan sonra *Anonim Yazarlık ve Tahrif* adıyla bir bahis açan yazar, burada kayıp İncil'in (Q) üslubu ve içeriği hakkında değerlendirmelerde bulunarak Hristiyan doktrinindeki İsa figürünün tarihi süreç içerisinde yaşadığı değişimi geniş bir perspektifle ele almaktadır. Ayrıca kayıp İncil'den (Q) sonra İsa mitolojilerinden esinlenen birçok eserin içerisinde sadece Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncillerinin kabul görmesi meselesine ve bu İnciller arasındaki farklılıklara da değinmiştir. Bu bağlamda farklı âlimlerden alıntılar yapan A'zamî, Yeni Ahit metni içerisindeki farklılık (veya tahrif) düzeyinin M. S. ikinci yüzyılın sonlarına doğru zirveye çıktığı görüşünü farklı delillerle temellendirmeye çalışmıştır. Yeni Ahit'teki farklı okuyuşlara ve yazıcıların yaptıkları değişikliklere dair somut örneklemelere yer veren müellif, ayrıca bu bölümde Yunan yazmalarıyla günümüzde mevcut metinler arasındaki farklılıklara temas ederek ilk yazmaların hâkim Hristiyan doktrinini reddettiği iddiasını yineler. Buradan hareketle Hristiyan doktrininde önemli yer tutan Teslis, İsa'nın Tanrılığı, Keffaret, Göğe Yükseliş gibi inançları ele alarak detaylı bir değerlendirmeye tabi tutan A'zamî, söz konusu inanç esaslarının ilk dönem metinlerinde yer almadığına dair görüşünü kadim yazmalardan verdiği örneklerle temellendirme yoluna gider.

Üçüncü bölümde Oryantalizme ve Oryantalistlerin Kur'ân'a hücum noktalarına temas eden yazar, Bergstrasser, Jeffery, Mingana, Pretzl, Tisdal ve daha birçok yazarın ömürlerini Kitab-ı Mukaddes araştırmalarında ortaya çıkan bütün metinsel tahriflerin benzerlerini Kur'ân'da bulmaya adadıkları iddiasını farklı argümanlarla temellendirmeye çalışır. Ayrıca bu bölümde müellifin, Kur'ân'ın cem edilmesi meselesi, İslâmî araştırmaların Batı terminolojisine dönüştürülmesi, İslâm'ın Yahudîlikten ve Hristiyanlıktan bozma olduğu iddialarını oryantalistlerin perspektifinden ele alarak onlara aklî ve ilmî cevaplar verme çabası dikkate değerdir.

Son alt başlıkta tarafsızlık ilkesini ele alan ve bütün oryantalistlerin bilim anlayışının ötekini ön yargılarından bağımsız, daha aydın olma öncülüğüne dayandığını ifade eden müellif, eserinde Kur'ân Tarihiyle ilgili araştırmalarında Batılı ve Yahudi-Hristiyan geleneğine mensup araştırmacıların bu sözde objektifliğe yer vermediğini çeşitli sorular sorarak ve yaşanmış hâdiselerden örnekler vererek çürütmeye çalışır.

Tanıtımını yaptığımız eser, Kitab-ı Mukaddes'in oluşum tarihi ve safhalarıyla Kur'ân tarihini kıyaslamalı olarak ele almada orijinal bir yaklaşıma sahip olup, gerek ilmî birikim ve tecrübeye dayanan gerekse teorik bilgiler içermesi bakımından önemli bir çalışma hüviyetindedir. Eserin bu yönüyle *Kur'ân Tarihi* ismini taşıyan eserler arasında özgün bir konuma sahip olduğunu belirtmeliyiz. Ahmet Cevdet Paşa'nın (1822–1895) *Hülâsatü'l-Beyân fi Te'lif'l-Kur'ân*, Musa Cârullah Bigeyef tarafından kaleme alınan *Tarihü'l-Kur'ân ve'l-Mesâhif*, Sasi Sâlim Hac'ın *Nakdü'l-Hitâbi'l-İstişrâki* ve Muhammed Ebû Leyle'nin *el-Kur'ânu'l-Kerim mine'l-Manzûri'l-İstişrâki* gibi eserler geleneksel kabul ve anlatıları dikkate alarak tabiri caizse "sözlü aktarım" çerçevesinde İslâmî rivayetler üzerine kurgulanmıştır. Bu noktada diğer müelliflere nazaran A'zamî'nin Batılı düşünce ve altyapıyı anlamak adına onu mukayeseli bir metodolojiyle tenkit ve tahlile tabi tutması, nedenlerine inerek problemi kökünden çözüme konusunda daha başarılı olduğunu söylemek mümkündür.

Eserin ön plana çıkardığı hususlar, Kur'ân Tarihi'nin en muğlak ve çetrefilli meselelerinin bile ilmî bir disiplin ve şeffaflık içerisinde ele alındığı; buna karşın Eski ve Yeni Ahit tarihlerinin gerek yazıya geçirilme gerekse nesilden nesile aktarılma sürecinin Kur'ân tarihiyle kıyaslanamayacak kadar tahrifler ve şüpheler içerdiği noktasında odaklanmaktadır. Eserin okura kazandırdığı diğer bir değer de oryantalistin daha iyi tahlil edilebilmesi için dini ve kültürel boyutunu ortaya koyması ve oryantalist iddiaların arkasındaki motivasyona dikkat çekmesidir. M. M. el-A'zamî'nin eserinde kıymeti haiz olan diğer bir husus ise, özellikle ikinci ve üçüncü bölümlerde tamamen Batılı kaynaklar referans alınarak Oryantalist metodolojiyi, Eski ve Yeni Ahit'in tahrif edildiğine dair örnekleri ve Kur'ân tarihiyle ilgili iddiaları bir bütün olarak ele almasıdır. Bu bağlamda söz konusu iddialara ilmî kriterler çerçevesinde cevap vererek okura bütüncül bir bakış açısına sahip olmalarını sağlama çabası ayrıca bir övgüyü hak etmektedir.

Bu kitapta geleneksel İslam reddiyeciliğinin A'zamî'nin üzerindeki etkisini görmek mümkündür. Ancak A'zamî'yi farklı kılan geleneksel reddiyeciliğin kendini oryantalistlerin Kur'an'a yaptıkları eleştirileri Kitab-ı Mukaddes'e yansıtmasında gösterecektir. Böylece Yazarın, oryantalistlerin "Müslümanların kendi kitaplarının tahrif olmadığını ilmî ölçütlerle ispatlama kabiliyetinden yoksun oldukları yönündeki meydan okumaya" karşı meydan okuyarak ilmî, aklî ve mantıkî delillerle cevap vermesi, eserinin son asırda yazılan reddiyeler³ arasında önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Bu

³ Karşılaştırma için bkz. Muhammed Ebu'z-Zehrâ, *Muhâdarât fi'n-Nasrâniyye*, (Kâhire: Yy., 1385/1966); Muhammed Ebû Leyle, *el-Kur'ân el-Kerim minel-Manzûri'l-İstişrâki Dirâse Nakdiyye Tahliliyye*, (Kahire: Yy., 2002); Sasi Salim Hac *Nakdü'l-Hitâbi'l-İstişrâki az-*

bağlamda eserin oryantalist iddialara ilmî ölçütler içerisinde verdiği cevaplarla hedeflediği gayesini gerçekleştirdiği söylenebilir.

Eser adına belki bir nakısa olarak ifade edilmesi gereken husus, zaman zaman aşırı savunmacı ve duygusallığa varan değerlendirmeler içermesidir.

Netice itibariyle *Kur'ân Tarihi* adını taşıyan bu çalışmada yazarın, bahse konu olan meseleleri tarihi arka plana inerek doyurucu bilgi ve analizlerle işlediğini söylemek mümkündür. Bu durumun esere gerek akademik camiada gerekse farklı kesimlerden alana ilgi duyanlar için istifade edilebilir temel bir kaynak olma özelliği kazandırdığını söyleyebiliriz. Eserin Türkçeye yalın ve anlaşılır bir dille tercüme edilerek Türk okurun istifadesine sunulması ayrıca bir takdiri hak etmektedir. Kitabın özellikle İlahiyat Fakültelerinde lisans, yüksek lisans ve doktora dersleri için kaynak kitap olarak istifade edilebilir bir niteliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür.

Zâhira el-Istîsrâkiyya ve Asaruha fi'd-Dirâsât el-İslâmiyye, (Beyrut: Yy., 2002); İbrahim Avad *el-Müsteşrikun ve'l-Kur'ân: Dirasa li-Tercemeti Nefer minel-Müseşerikîn el-Fransiyyîn lil-Kur'ân ve Ârâuhum fih*, (Kahire: Yy., 2003).

Balcı, İsrail. Hz. Peygamber ve Mucize, Ankara Okulu Yayınları. Ankara 2013, 333 sayfa.

Muhammet AYDIN¹

İslam Tarihi alanında özgün çalışmalarıyla tanınan İsrail Balcı'nın İslam Tarihi kadar Kelam disiplini bakımından da önemli bir eserinin tanıtımını yapmak istedik. Zira mucize konusu Kelam ilminin daha da özelinde nübüvvet kurumunun önemli bir parçasıdır. Peygamberlerin doğrulanması/sıdk-ı nübüvveti mucize doktrini üzerinden ele alınmaktadır. Ancak mucize şeklinde dile getirilen rivayetlerin doğru bir biçimde değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu aynı zamanda peygamber tasavvuru açısından da önem arz etmektedir. Balcı eserini giriş ve altı bölümden oluşturmuştur. Şimdi bölümlerde yer alan konulardan öne çıkanları kısa bir biçimde tasvir edebiliriz.

Giriş kısmında yazar, İslam'ın erken döneminde Resul-i Ekrem'in mucizeleri veya mucizeyle olan ilişkisinin Müslümanların gündemini meşgul etmediğini belirterek başlar. Bu nokta önemlidir zira sahabe tabiûn döneminden sonra bu konu giderek Müslüman alimlerin ilgisini çekmiş ve mucizeyle iç içe bir peygamber portresine dönüştürülmüştür. (Balcı, 2013: 13) yazar nihai olarak hedefinin vahyin tanıttığı Hz. Peygamber'i ve onun risaletini anlama çabası olarak belirtirken, temel referansın vahyin verileri olduğunu özellikle ifade etmektedir. Dolayısıyla eserde çeşitli rivayetlere yer verilmekle birlikte bunlar Kur'an'a arz edilerek değerlendirilmiştir. Eserde birçok yerde şunun altı çizilmektedir: Hz. Peygamberin Kur'an'dan başka mucizesi bulunmamaktadır. Bunun yanında bazı olağanüstü tecrübeleri yaşadığı kabul edilebilir. Bedir savaşı öncesinde içindeki korkunun giderilmesi, isra olayı, Cebrail'i görmesi veya diğer peygamberler gibi vahiy alması bu kabil örneklerdendir. Ancak bunlar onun risaletinin ispata yönelik hadiseler değildir. (Balcı, 2013: 51)

Bölüm I: Beşer Peygamberden Beşerüstü Peygambere Hz. Muhammed: Bu bölümde yazar rivayet kültürünün sunduğu Hz. Muhammed ile Kur'an'ın tanıttığı Hz. Muhammed portresinin ne derece mutabık olduğunu tartışarak Hz. Peygamberi anlamak için dengeli/ölçülü bir tutum sergilemeye çalışmaktadır. Kur'an geçmiş peygamberlere verilen mucizelerin hem elçiliklerinin delili hem de muhataplarını korkutmaya yönelik bir uyarı amacı taşıdığını vurgular. Ancak mucizelerin inkârcıları ikna etmeye yetmediğini de vurgulayarak Hz. Muhammed'e herhangi bir mucize verilmediğini belirtir. İsra Suresinin 59. ayeti bundan söz eder. Balcı'ya göre, Kur'an Hz. Muhammed'in önceki peygamberlerden bir farkı olmadığını vurgulamakla birlikte, özellikle mucizeyle ilişkisi yönünden onu diğerlerinden ayırmıştır. O halde şu soruya cevap verilmelidir: Hz. Muhammed'in diğer peygamberlerden farkı yoksa mucize konusunda neden farklı bir durum söz konusu olmaktadır? Ardından yazar beşerüstü peygamber algısının

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi ABD, (maydin@gumushane.edu.tr), ORCID: 0000-0002-0099-9024.

oluşmasında tasavvuf geleneğindeki Nur-ı Muhammedi/Hakikat-ı Ahmediyye teorisinin etkili olduğunu düşünmektedir. Zira bu yaratılış teorisine göre bütün ruhlar ve varlıkların kaynağı Hz. Muhammed'dir. Evrenin yaratılması Hz. Peygamberin yaratılmasına bağlanmış ve 'Sen olmasaydın bu kâinatı yaratmazdım' şeklinde doktrine edilmiştir. Bu teori, Hz. Peygamberi yücelterek onu Kur'an'dan koparıp ümmeti için örnekliğini bir bakıma imkânsızlaştırmaktadır. (Balcı, 2013: 77) Sonuç olarak yazar abartılı rivayetlerin arka planında kadim Yahudi ve Hıristiyan kültürü karşısında Müslümanların kendilerini eksik hissetmelerini görmektedir. Hâlbuki Peygamberin risaleti veya sünneti doğru bir şekilde algılanacaksa öncelikli olarak vahyin verileri esas alınmalı ve Kur'an'a müracaat edilmelidir. Zira bir Müslüman için en bağlayıcı ve en sahih bilgi kaynağı vahyin kendisidir.

Bölüm II: Hz. Muhammed'den önceki peygamberler ve mucize: Yazar ilk örnek olarak Hz. Nuh'u ve toplumunu verir. Nuh kavminin kötü akıbetinden bahseden ayetlerin muhtevasına bakıldığında, onlar mucizeleri inkâr ettikleri için değil, inkârda ısrar edip peygamberlerine karşı düşmanca tutum takındıkları için helak edilmişlerdir. Dolayısıyla bu hadiseyi teklifi hissi mucize gibi türedi mucize kategorisi olarak nitelenmek anlamsızdır. Dikkat edilirse Mekkeli müşrikler de Hz. Peygambere karşı aynı tavrı sergilemişlerdir. Ancak düşmanlıkta had safhaya varmaları ve inkârda ısrar etmelerine rağmen helak edilmemişlerdir. Yine yazar, Hz Nuh'a meydan okuyup düşmanlıkta ileri giden kavmi helak edilirken Hz. Peygambere karşı aynı tavrı gösteren müşriklerin cezalandırılmadığını ifade etmektedir. (Balcı, 2013: 103) Peki, farklı toplumlara karşı Allah'ın farklı muamelede bulunması *sünnetullah* açısından nasıl izah edilecektir? Bu sorunun sükûtle geçiştirilmesi eksiklik olarak değerlendirilebilir. Öte yandan peygamberlere bazı ilahi yardımlardan da söz edilebilir. Diğer peygamberler gibi Hz. Peygamber de vahiyle iç içe olması nedeniyle bir takım olağanüstülükler yaşamıştır. Ancak bu olağanüstülükler onun risaletinin ispatı veya delili niteliğinde değildir. Risaletini ispat anlamında ona sadece Kur'an mucizesi verilmiştir.² (Balcı, 2013: 129)

Bölüm III: Hz. Muhammed ve mucize: Bu kısımda yazar önemli tespitte bulunurken temel bir probleme işaret etmektedir. İslam kelamcıları ile filozofları tarafından tartışılan Hz. Peygamberin mucizeleri meselesi, genelde rivayetler çerçevesinde ele alındığı için, tartışmaların odağını vahyin verileri yerine rivayetlerdeki iddialar şekillendirmiştir. Üstelik tartışmalara konu olan rivayetlerdeki tasvirlerin, vahyin gerçekleriyle örtüşüp örtüşmemesi konusu pek sorgulanmamıştır. Aksine rivayetlerde dile getirilen ilgili ilgisiz birçok anlatı, mucize kategorisinde değerlendirilip Hz. Muhammed'in risaletinin delilleri olarak sunulmuştur. (Balcı, 2013: 133) Konuya kaynaklar perspektifinden bakıldığında ise şöyle bir manzara çıkmaktadır. Mucizelere ilişkin kaynaklarda zengin rivayet örgüsü bulunmaktadır. Ancak özellikle hicri üçüncü asırdan itibaren telif edilmeye başlanan eserlerin aksine ilk kaynaklarda mucizeden söz edilmez. Diğer yandan söz gelimi İbn Kesir 120 adet mucizeden söz ederken, Suyuti de bu rakam 320'yi bulmaktadır. Yine rivayetlerde yer alan bilgilerin delaleti ise daha da problemlidir. Örneğin iddialar arasında Hz. Peygamberin cinsel hayatından, vücudundan çıkan kan, irin, ter, tükürük, balgam ve dahi gaitasına kadar hemen her şeyin mübarek sayıldığından söz edilmiştir.

Bölüm IV: Hz. Peygamberden istenen mucizeler: Burada yazar mucize konusuna Kur'an'ın fazlaca yer vermesine ve mucizeye karşı tutumunun net olmasına karşılık, yanlış peygamber algısının oluşmasına engel olunamadığını belirtmektedir. Hakikaten ilgili ayetlerden birkaçına bakıldığında dahi vahyin tutumu kolaylıkla anlaşılabilir.³ Peygamberden talep edilen mucizeleri maddeler halinde şöyle

² Bkz. Ankebut, 29/50-51.

³ Söz gelimi şu ayetlere bakılabilir: En'âm, 6/109-111; Fâtır, 35/23-26; İbrahim, 14/10; Hûd, 11/12; Ra'd, 13/31.

verebiliriz: a. Melek peygamber veya meleğin Hz. Muhammed'e şahitlik etmesi isteği b. Bahane bulmaya yönelik mucize talepleri c. Meydan okuma veya küçümsemeye yönelik mucize talepleri d. Ehli kitabın mucize talepleri. (Balcı, 2013: 176-194)

Bölüm V: Peygamberliğinden önce Hz. Muhammed'e isnad edilen mucizeler: Risalet öncesindeki iddiaları maddeleştirerek yazar şunları zikreder: 1. Doğumuna ilişkin olağanüstülükler 2. Sütanneye verilmesi ve yaşanan olağanüstülükler 3. Şam yolculuğu ve yaşanan olağanüstülükler 4. Sırtında peygamberlik mührü bulunduğu iddiaları 5. Şakk-ı sadır hadisesi. Balcı sözü edilen iddiaları hem İslam tarihi verileri bakımından hem de Kur'an'ın verileri bakımından bir değerlendirmeye tabi tutar. Şunu özellikle not etmektedir: "Unutmamak gerekir ki, Kur'an o'nun risalet öncesi hayatıyla ilgili Duha Suresinde adeta yok denecek kadar sınırlı bir bilgi verir ve bu haberler arasında ileride peygamber olacağına dair hiçbir işaretten de söz edilmez."

Bölüm VI: Peygamberliğinden sonra Hz. Muhammed'e isnad edilen mucizeler: Yazar bu kısımda ise risalet sonrası iddiaları ele almaktadır. Bunlar 1. Ay yarılması hadisesi 2. İsrâ ve Miraç hadiseleri 3. Duhân ve Batşetü'l Kübra 4. Boykot sayfasının mucizevi yok oluşu ve 5. Diğer mucizeler. (Yiyecekleri bereketlendirmesi, Parmaklarından su akması, Hurma kütüğünün inlemesi, Ağaç dalını kılıç yapma ve ağaçları yerlerinden oynatma mucizeleri) (Balcı, 2013: 292-310)

Sonuç olarak mucize konusuna tahsis edilse de bu kitap, yoğun bir çalışmanın ve tefekkürün ürünüdür. Mucize konusu bizi doğrudan peygamberlik ve peygamberlik algısına/tasavvuruna götürür. Kur'an kimi yerlerde vahiy/elçi göndermemiz yetmedi mi diye sormaktadır. Anlaşılan odur ki aradan geçen bunca zamana rağmen sağlıklı/sahih bir peygamberlik algısı oluşturulamamıştır. Bundan ötürü bu kitabı salt İslam tarihi kitabı şeklinde değerlendirmemek gerekir. Diğer yandan ele aldığı sayısız rivayetleri hem Kur'an açısından, hem tarihe uygunluk açısından hem de sahih aklın verileri açısından değerlendirmesi okuyucuya konuyu daha analitik yorumlama imkânı sunmaktadır. Bütün bu boyutları itibarıyla bu eserin kültür, düşünce ve akademi hayatımıza değer katan bir eser olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

AKADEMİK-US

Artvin Çoruh Üniversitesi İlahiyat Araştırmaları Dergisi

e-ISSN: 2602-3253

AKADEMİK-US, Haziran 2020, 4/1, 147-150

Yayın Değerlendirmesi / Book Review

Geliş Tarihi: 01.05.2020 Kabul Edilme Tarihi: 07.05.2020

**Toon, Adam. Models as Make-Believe: Imagination, Fiction and Scientific Representation,
Palgrave Macmillan. London 2012, 148 sayfa.**

Gülsüm ESEN¹

Bilim adamı, bir orkestra şefine benzer. O, dinamik bir süreç olan bilimsel araştırmayı, kullanmış olduğu birbirinden farklı, senkronize enstrümanlarla yönetir ve nihayetinde bilimsel bir eser (bir ilke) elde eder. Model ise bu bilimsel senfoninin vazgeçilmezidir. İşlevselliği bakımından öyle bir rütbeye sahiptir ki bilimsel araştırmanın hemen her safhasında kendisine bir yer edinebilir.

Modelin, bilimsel araştırma protokolündeki mevkiine rağmen, ontolojik konumunun ne olduğu ve epistemik değeri bilim felsefesinde tartışılan bir konu olmuştur. Bu, model ve temsil türlerini kategorize edebilecek sınırları tanımlamadaki güçlükten kaynaklanır. Adam Toon da bu kitabıyla, sanattaki “temsil” kavramının izlerini takip ederek bilimdeki “temsil”i çözümlmeyi ve bir model tanımına ulaşmayı amaçlamaktadır. Kitabında savunduğu tez, Alfred Tarski ile başlayan ve hala geliştirilmekte olan semantik görüş açısından dikkate değerdir. Yazar, temsil teorisinde karşılaşılan problemlere dair, okuyucusuna bir perspektif kazandırmaktadır.

Toon, kitabında Kendall Walton’dan ödünç aldığı temsil teorisi ile bilimsel modellere dair bir yorum sunar. O, bilim adamını bir sanatkâra benzeterek başlar. Ona göre, bilim adamının yaptığı şey dünyayı temsil etmektir ve bunu da denklemler, grafikler ve formüller kullanarak gerçekleştirir. Bununla beraber, model kavramına dair pek çok tartışma olduğunu da belirtir. Bu tartışmaların, bilimsel realizmin gölgesinde gerçekleştiğini vurgular. Bilimsel realistler, başarılı modellerin doğru ya da yaklaşık olarak doğru olması gerektiğini savunur. Ancak modeller, hatalı veya eksiktirler çünkü gezegenler mükemmel daireler değildir ya da elektronlar bir bilardo topuna benzemezler. Dahası, her bir bilim adamı aynı fenomenin ilgili gördüğü kısmına dair farklı pek çok model sunabilir ve en temelde bu modeller birbiri ile uyumsuz olabilir. Tüm bu sorunlara rağmen, bilim adamları dış dünyayla tam olarak izomorfik olan bir modele sahipmiş gibi konuşurlar. Oysa ne gaz modellerine benzer bilardo topları vardır ne de gezegenler kusursuz birer dairedir. Model hakkında böylesi önemli bir problem gündemdeyken bir modelin nasıl olup da bir fenomeni temsil edebileceği de tartışmanın derinleşmesine neden olmuştur.

Yazar, ilk bölüm olan *Models and Representation*’da modelleri ikiye ayırır; kendilerinde fiziksel objeler kullanılan fiziksel modeller ve denklemler gibi teorik modeller. Her iki model de hedefini temsil etme konusunda daima yetersiz kalacaktır. Mevcut olguların temsiline ek olarak bir de kurgusal eserlerin

---

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Felsefesi Anabilim Dalı. esen.gls@gmail.com, Orcid: 0000-0001-9909-8017.

temsilleri vardır. Örneğin, Kont Dracula gibi. Kurgusal eserlerin temsilinin nasıl olduğu ise ayrıca tartışma konusudur. Biz “Drakula vejetaryendir.” dediğimizde bu önermenin yanlış olduğunu biliriz, peki ama Drakula gerçekte olmadığı halde önermemiz nasıl yanlış olabilir? Realistler, genellikle Kont Drakula’nın bir vücudu olmasa bile bir anlamda var olduğunu, kurgusal da olsa ontolojik olarak bir konuma sahip olduğunu iddia ederler. Antirealistler ise, kurgusal varlığın, ontolojik durumları hakkında bir şeyler söylemeden önce, onlar hakkında oluşturduğumuz önermelere (“Kont Drakula, kan emer.” ya da “Kont Drakula vejetaryendir.” gibi) odaklanmamız gerektiğini düşünürler. Toon da teorik modelleri ile kurgu eserlerinin temsili arasında paralellik olduğunu düşünür.

Yazar, modellerin hedef sistemi temsil yöntemlerini resim ve heykel gibi sanatlara benzetir. Temsil teorisi geliştirirken model ile modelin öznesi arasında ilişkiyi analiz etmeye odaklanır, tek boynuzlu at resmi, tek boynuzlu ata hangi açıdan benzer ki biz onu bir tek boynuzlu atın temsili olarak kabul ederiz? Yazar, bilimsel modellerde de buna benzer durumların söz konusu olduğunu iddia eder, bilim de olmayan şeyleri modelleyebilir, örneğin eterin açık modeli gibi (s.22). Temsilin bu sınırlandırılmaz doğası pek çok problemi de beraberinde getirir. Model, gerçekte olmayanı temsil edebiliyorsa ve hemen her model, belirli bir oranda da olsa, bir fenomeni hatalı veya eksik olarak temsil ediyorsa, modeli *doğru* yapan şey nedir? Yazar’a göre, modeli doğru kabul etmemizi sağlayan ölçüt, Rembrandt’in tasvirlerini, Picasso’nun tablolarından ya da mağara resimlerinden daha realist olarak nitelelerken kullandığımız kriter ile aynıdır. Biz, genellikle tasvirin kendi nesnesine benzediği ölçüde realist olduğunu kabul etmeye meyilliyizdir fakat kabul etmeliyiz ki realist olmayan resimler de kendi nesnelere tasvir etmeye devam eder. Toon için, zaten bir tasvir teorisinin kilit noktası da burasıdır.

Kitabın ikinci bölümü *What Models Are* başlığına sahiptir. Yazar, bu bölüme Walton’ın geliştirmiş olduğu temsil teorisini, bilimsel modellerin temsiline uyarlayacaktır. Walton’a göre, bir çocuk ağaç parçalarını ayı olarak hayal ederek oyun oynadığında, ağaç parçaları sahne dekorudur. Çocuk odun parçalarını ayı olarak *varsaydığı* bir üretim ilkesine dair kendi ile sözleşme yapmıştır. Üretimin ilkeleri ve dekorları ise önermesel kurgular yaratır. Bu, neyin nasıl hayal edileceğinin belirli bir yönergeye sahip olması anlamına gelir ve kurgusal olgular, kurgusal doğrular ihtiva eder (s.34-5).

Walton için, sahne dekorları² temsilleri oluşturmak için gereklidir ve sosyal bir işleve sahiptir. Dolayısıyla onun temsil kavramı neyin temsil olduğuna dair bir kriter belirlemektedir. Ona göre, neyi nasıl hayal edeceğimize dair bir reçete sunmayan bir şey (biyografi veya ders kitabı) temsil değil iken Savaş ve Barış bir temsil olarak kabul edilir. Walton’ın temsil teorisi fiziksel modellere ve teorik modellere uygulanabilir, ayrıca kurgusal karakterler hakkında da bir çözüme sahiptir.

Peki biz modeldeki doğruluk hakkında nasıl konuşabiliriz? Toon, kurgusal ve gerçek hedefler arasında ontolojik açıdan tarafsız bir tutum sergiler. Çünkü, o, bir modelden hareketle elde edilen önermelerin her halükârda zaten olmayan, kurgusal bir nesneye işaret edeceğini savunur. Toon’a göre, kurgusal deyişlerle (Kont Drakula gibi), bizim önermelerimizi kıyaslamak doğru olmayacaktır. Her kurgunun kendi kapsamı içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini, kurgusal önermelerin bir nesneden ziyade nesneye dair hayalimizi yönlendiren reçete olduğunu, dolayısıyla “ne”den ziyade “nasıl” a odaklandığını düşünür. En nihayetinde, model ile kurulan ilişki “öyle imiş” gibi yapmayı içerir.

² Yazar kitabında sahne malzemesi olarak “prop” kelimesini kullanır. “Prop” kelimesi aynı zamanda “destek” anlamına da gelmektedir.

Üçüncü bölümün başlığı ise, *How Models Represent*'tir. Toon, bu bölümde model ve kurgusal eserler arasında bir sınır ortaya koymak da ister ve "kurgusallık" kavramına dikkat çeker. Toon, Hans Vainger için modellemenin, kurgudan ibaret olduğunu söyler. Fakat modellerin kurgu eseri olarak ele alınması oldukça tartışmalıdır. Eric Winsberg (2009) bu hususta belirlemiş olduğu kriter ise dikkat çeker; İngiltere haritası hatalar barındırabilir, yanlışları olabilir ama bir İngiltere haritasını Orta Dünya haritası olarak göremezsiniz (s.72). Öyleyse Modeller, kurgu eserleri arasındaki fark nedir? Winsberg'ün bu soruya cevabı, kurgu olmayanın güvenilir bir rehber oluyorken, kurgu olanın bir rehberliğinin söz konusu olamayacağıdır. Dolayısıyla doğru olmayan bir harita, kaba şekilde de olsa temsil ettiği şey için bir rehber olarak sunulduğu için kurgu olamaz. Ama yine de kurgu eserlerinin rehber görevi üstlendiği durumlar olabilir (Ezop masalları gibi). Fakat Toon, Winsberg'ün tanımının bir kriter olmak için fazla tartışmalı olduğunu düşünür. Ona göre, Winsberg'ün sunduğu yolu takip edersek, biz bir süre sonra belirli açılarda tüm modellerin (bilimsel modeller de dahil) birer kurgu olduğunu nihayetinde ise onun deyimiyile rehberlik etmediğini söylemek zorunda kalabiliriz.

Toon, tahmin edileceği üzere, modellerin kurgu olduğunu iddia etmez, onlar kurgunun sahne dekorlarıdır. Fakat burada akla şu soru gelmektedir. Eğer kurgu modelin dekoru ise varılması istenen tüm önermelere "kurgu"nun gölgesi düşmez mi? Dekor kavramından hareketle bir analogi kuralım, bazı önemli günlerde okul piyeslerinin bahçelerde sergilendiğine tanık olmuştunuzdur. Walton ve Toon bahçede sergilenen bir piyeste kullanılan dekorların değerini reddetmeyecektir. Okul bahçesinde sergilenen piyesteki tiyatro metninin, şu durumda önermeler bütünüünün, Atina'daki Herodes Atticus Odeon'da ya da Londra'daki Royal Albert Hall'da aynı anda sergilendiğini varsayalım. Walton ve Toon'a göre, tiyatrocuların (bilim adamlarının), sahnelerinde sergiledikleri metin, kullandıkları dekor bir sözleşmedir. Fakat söyleşme ne kadar detaylı örülmüş olursa olsun, temsilin potansiyel başarısına ulaşmasında pek çok değişken (metnin sergilendiği çağ, ses sistemi, oyuncuların kabiliyeti) etkili olacaktır. Her halükârda hayal etmeyi yönlendirdikleri reçetelerin niteliği (yani kurgunun kendisi) izleyicisini etkilemesi kaçınılmazdır, yani her halükârda izleyici kurguya maruz kalacaktır fakat maruz kaldığı kurguyu kendince kendine has yorumlayacaktır. Çünkü Modeli ancak kurgu (dekor) vasıtasıyla izleyebilse de (önermeleri takip etse de) en nihayetinde bir insandır. Bilimsel temsilin bulanık sınırı da burasıdır. Öyleyse biz, yazarı takip ederek nasıl "*Model, kurgu değildir.*" diyeceğiz? Kanaatimizce, Toon, bu konuyu göz ardı ediyor görünmektedir. Nasıl sanat eseri izleyici tarafından farklı bir şekilde yorumlanabilirse, pekâlâ bir model de izleyiciden izleyiciye farklı şekilde yorumlanabilir fakat Toon'u temsilin yorumlanmasındaki öznellik rahatsız etmez. O, sanattaki temsil teorisini, bilimsel temsil teorisine uyguluyorken nesnelliği feda ediyor görünmektedir.

Dördüncü bölüm, *Carbon in Cardboard* başlığında Toon, bu bölümde, streokimyanın kurucusu olan, Nobel Kimya Ödülü sahibi Hollandalı J. H. van't Hoff'un çalışmalarını örnek verir. Hoff, görüşlerini duyurmak için kimyagerlere çalışmasını göndermiştir. Hoff'un çalışması aynı zamanda okuyucunun keserek kendi modellerini oluşturabilecekleri şablonları da içermektedir. Toon için, Hoff'un görüşlerini ispatlamak için bu yöntemi takip etmesi takdire şayandır. Toon, Hoff'un epistemik ve disiplin sınırlarını da aştığını ve kimyagerlerin alanını daha önce fiziksel çalışmaların korunduğunu düşündüğü bölgeye kadar genişlettiğini düşünür.

Son bölüm olan *Playing with Molecules*, başlığında ise, "**Hata! Başvuru kaynağı bulunamadı.**" yazar, bir süpürgeyi at olarak kullanan çocukları gördüğümüzde, oyuna katılan her çocuk için süpürge'nin bir at olduğunu gözlemleyeceğimizi belirtir. Katılımcılar, yalnızca dekoru kullanmaz aynı zamanda onu hayal eder.

Toon, bu bölümde bir araştırmaya değinir. Kullanıcıların sadece bilgisayar faresini kullanarak modelleme yapabildikleri Web tabanlı Chime molekül modelleme programı ile yürütülen bir araştırmayı örnek verir. Araştırma kapsamında, bir öğretmen ve öğrenciye istedikleri modeli seçebilecek ve seçimlerine dair her adımda detaylı bir açıklamayla video kaydına alınacaktır. Çalışma, aynı öğretmen ve üç farklı öğrenci ile üç kere tekrar edilir (s.110). Yapılan araştırmada, aslında modelden bahsediliyor olmasına rağmen, molekülden bahsediyormuş gibi konuşmasına devam ettiği görülür. Toon'un görüşü açısından bu örneğin değerli olmasının sebebi, bir molekül modelinin dekor olarak kullanılarak rol-yapma oyununun oynanmasıdır. Dahası ilgili konuşmalarda sık sık "oyun" (play) kelimesi geçmekte ve bir model ile oynamanın eğlenceli olduğundan bahsedilmektedir. Toon, öğretmenin model ile kurulan ilişkisinin realist bir tutuma işaret ettiğini belirtir (s.117).

Yazar bu bölümde, modele katılımcılığın rol-yapma oyun teorisinin belkemiği olduğunu vurgular. David ve Anna bir bebekle oynuyorlarsa, bebeğin gözleri kapandığında uyduğunu, eğer bebeğe bir fincan uzatılırsa beslendiğini hayal edeceklerdir. Farklı temsil biçimlerinin katılımcılara farklı biçimlerde katılım imkânı sunduğunu düşünür. Molekül modelleri, bir tablo da olduğu gibi katılımcıya görsel bir ufuk sağlamaz. Romanda geçen Napolyon'u hayal edebilirsiniz fakat Romanda geçen bir Napolyon'u okuduğumuzu hayal edemeyiz, çünkü önermeler bunun için reçetelendirilmemiştir.

Sonuç olarak, kitap boyunca Toon, rol-yapma oyun teorisinde model oluşturmanın, hayal etmede kurgusal önermeler kullanmanın öğretici yönüne vurgu yapar, modellemenin çocuklarda ne kadar belirgin olduğundan bahseder. Fakat, kanaatimizce modelin kullanımını kısıtlıyor görünmektedir. Molekül modelleri derslerinde kullanan öğretmeni ele alalım, gerçekten öğretmen öğrenmek için mi molekül modellerini kullanıyordur, yoksa halihazırda öğrenmiş olduklarının bir temsili mi sunuyordur? Bizce, bilim adamı kurucu ilkeleri araştırması ile zaten elde etmiş olarak modeli hazırlayabilir. İlgili şey'in 'nasıl' olduğunun bir temsili olabilmesi için, ilgili şey hakkında bir bilgimizin olması gerekir. Örneğin, bebekleri ile oynayan Anna ve David hayatları boyunca bir bebeğin anne sütü ile beslendiğini görmemiş olsunlar. Oyun içerisinde Anna'nın kurgusal önermeleri içerisinde anne sütü ile beslenen bir bebek olabilir mi? Anna ve David, kendi gözlemleri ile elde ettikleri bilgiyi belirli bir kurgu düzeninde temsil etmektedir. Elbette burada, bilim adamı açısından deney için kullanılan model ile temsil için kullanılan modeller arasında belirgin farklar bulunacağına dair bir itiraz olabilir, bu itirazı biz de kabul ederiz. Nitekim, modeller bilimsel araştırmanın her safhasında yer alabilir. Fakat kabul etmeliyiz ki, deney amaçlı kullanılan modeller, temsil modellerinden farklı bir varlık amacına sahiptirler. Bilim adamı, deney ve gözlem amacıyla, bir ilkeyi keşif için, tüm ihtimallere açık bir şekilde bir model oluşturduğunda, araştırma nesnesinin doğal- olağan koşullarına eş bir şekilde modelin, hedefini temsil etmesini bekler, aksi takdirde elde edilen veri hatalı olacaktır. Bu sebeple, deney amaçlı kullanılan modeller, araştırmanın nesnesini açık bir şekilde, mümkün olduğunca benzer ve örtüşür şekilde temsil etmelidir. Fakat Toon kitap boyunca yukarıda bahsettiğimiz türden bir sorgulamaya girişmez. Sanatçının dış dünyaya bakışı ile bilimsel araştırmanın dış dünya ile kurduğu ilişkinin farklı olması onu açmaza sürüklemiş görünmektedir.

Özetlememiz gerekirse, "temsil"i sanat ile bilimin yollarının kesiştiği bir kavşak gibi yorumlayan Toon, sanatın ve bilimin ayrılan yollarını, yöntemlerini göz ardı eder. Buna rağmen, kitap boyunca okuyucusuna model hakkında sürüp giden tartışmanın temel problemlerini görünür kılmakta oldukça başarılıdır. Savunduğu temsil teorisi, berrak bir çözüme ulaşmasını engellese de kitabı model ve temsil hususunda bilgi sahibi olmak isteyen okuyucuların okuması için tavsiye edilebilecek niteliktedir.